

NEMZETLÉT.

TANULMÁNY

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL,

MAGYARORSZÁG JELEN HELYZETÉNEK

MEGVILÁGOSÍTÁSÁRA ÉS ORVOSLÁSÁRA.

ÍRTA

BEÖTHY LEÓ.

BUDAPEST,

AZ ATHENAEUM R-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1876.

I.

Elfogyott és fogyó népekről. A letűnésnek és süllyedésnek okai.

Ha a népek történetét, melyet a szokás világtörténetnek nevezett el, nem részleteiben, de általános jellegében vizsgáljuk, mint a legszembevetőbb vonások egyikét kell fölismernünk, hogy a szereplők, az előtérben állók, melyek figyelmünket lekötve tartják, időről-időre mások által váltatnak fel; ezek viszonylagos vagy teljes homályból bontakoznak ki, hosszabb vagy rövidebb korszakon át betöltik cselekedeteikkel a tért; azután visszasüllyednek a homályba vagy nyom nélkül elvesznek, nem hagyva hátra egyebet mint emlékezetüket és — ha ilyeneket alkottak — írott s épített műveiket. Nemzetek és egész nemzetcsaládok vagy emberfajok terjeszkednek és sorvadnak, bujáznak és csenevésznek el az idők folytával. Úgy látszik, mintha a kiemelkedés ténye mellőzhetlenül vonná maga után a teljes elmerülését, noha nagy azon nemzetek és fajok száma is, melyek elenyésznek a nélkül, hogy valaha nagyobb jelentőségre vergődtek volna; de ez kevésbé látszik csodálatosnak; az elgyengülés attól lep meg, kinek ereje bebizonyult. És ezen meglepő ténynek, mely annyiszor ismétlődik, egy kielégítő magyarázatára nézetem szerint eddig nem volt képes a történetírás.

Konkrét eseteket konkrét körülményekkel magyarázva meg, mindig tényekkel számolt, ott hol a szabályszerűség jellemével és különböző körülmények közt megújuló processus jogosít reá, hogy az ok egy állandó törvényben kerestessék. Hol azon túl ment, csak phrasisokat talált, melyek többnyire elvénülést, aggkort tulajdonítanak a népeknek¹⁾ és emberfa-

¹⁾ Dicséretes objektivitással tárgyalja e kérdést *Rosche*: »Grundlagen der Nationalökonomie 264. §.

jóknak, a mi nem magyarázat, a minek semmi értelme nincs; már csak azért sem magyarázat, mert az elaggás okai, a meg nem szűnő anyagcsere mellett, az egyes szerves egyénnél sem világosak ¹⁾). Általában pedig az egyéni és nemzeti lét lefolyása közt vont minden párhuzamok csak a szellem játékaának tekinthetők.

Azon temérdek népelnevezések, melyek a történet lapjain egy ideig sűrűbben vagy ritkábban előfordulnak, azután többé le nem iratnak, igen különböző körülmények közt veszítik el a felemlítettés jogát. Nem mindig lehet meghúzni az osztályozó vonalat kihalt (s illetőleg kihalásban levő), másba beolvadt, átalakult és lesüllyedt népek közt; azonban a három előbbennek valamelyikén átment nép mindenestre nem létezőnek tekinthető, mert átalakulás alatt itt nem a belső fejlődési, vagy hanyatlási folyam értetik, hanem a nemzeti sajátosságok beható helyettesítése egy idegen nemzet sajátosságaival²⁾). A negyedik eset pedig, a sülyedés — ha ismét át nem csap — csupán előfok azon háromnak valamelyikéhez.

Természetes, hogy vannak nemzetek és pedig nagy számmal, melyeket hasonló sors nem ért el; ilyen az úgynevezett új nemzetek nagy része, — melyek a régiebbeknek teljes átalakulása és különféle fajoknak egybeolvadása által keletkeztek, teljesen önálló nemzeti egyéniséggel és melyeknek egynémelyike ugyan szintén elérte már a sülyedés korszakát, míg ellenben mások nagyságuk tetőpontján állani látszanak. Ilyen a chinai, mely az ismert történet kezdetén mint meglett nemzet áll, s a mennyire ez megítélhető, ugyanazon nemzeti jellemmel áll fenn mostanáig; ilyen végre számos más, melynek létezését az európai kultúra világa aránylag csak rövid idő óta vehette tudomásul,

¹⁾ *Roscher*: id. h. Auch bei den einzelnen ist die Nothwendigkeit des Todes unbeweisbar; man zweifelt aber nicht daran wegen der grossen Menge von Erfahrungen, wie sie bei ganzen Völkern natürlich in dem Grade nicht stattfinden kann.

²⁾ Az elaggás és elhalásról írja *Roscher* az id. h.: Viele Völker haben unzweifelhaft diess Schicksal gehabt: sie sind gestorben d. h. nicht gerade zerstört, wie ja auch in der körperlichen Welt kein Stoff verloren geht, aber doch in ihrer früheren nationalen Persönlichkeit verschwunden und nur noch als Bestandtheile anderen Nationen fortlebend

s melynek létfolyamatát csak ezen időre kiterjedőleg ismeri. Midőn ezt itt felemlítem, czélom meggátolni, hogy a mondotak úgy értelmeztessenek, mintha a nemzetiségnek fentarthatlansága itt mint általános szabály állítatnék fel. Sem a múltra nézve ilyen állítás, sem jövőre nézve hasonló értelmű jóslat nem keresendő azokban. Nem hogy a nemzetek sorsa, hanem hogy voltak és vannak nemzetek és pedig számosan, melyeknek sorsa: kihalás, vagy elvegyülés vagy teljes átalakulás folytán megszűnni — egyedül ezt kívánom hangsúlyozni.

Ezen háromféle módozat ugyan az emberi nem propagatója és vérvegyülete (ha élhetünk e kifejezéssel) tekintetében igen különböző eredményeket ígér, de a nemzetiség eszméjének és a nemzeti érzetnek szempontjából ugyanegyet jelent. Ha megkérdezzük azokat, kik nemzetüket a legforróbban szeretik, hogy mi szomorúbb előttük: azon gondolat-e, hogy nemzetük elenyészik sarjak nélkül és vérük s testvéreik vére kiapad; vagy pedig az, hogy vérük apadhatlanul tovább fog ugyan folyni testből testbe, de azok, kikben foly, más nemzet nevét fogják viselni és más nyelvet fognak beszélni, nagyon kétes hogy a válaszok többsége e kettő közül melyiket fogja kijelölni. Minél erősebb nemzeti önérzettel párosul a fajszereget, annál valószínűbb, hogy legborzasztóbbnak fog feltűnni, ha az utódok levetnék mindazt, mi a nemzetiség fogalmát alkotja meg, — ha az ivadék elárulná, miért az ő s vérét és mindenét áldozni kész. Ha nem is lehet az élet és erő forrásai s ezek elapadása tekintetében az egyént és a nemzetet ugyanazon törvények alá helyezni, ez nem zárja ki, hogy az egyéni és nemzeti önszeretet vagy önzés között az analógiát, úgy ez érzetek eredete és hatása, mint jogosultsága tekintetében fel ne ismerjük. Mint az egyénnek a halál, olyan rémkép a nemzetnek a végelenyészés eszméje; és míg a faj kivesztét úgy tekinti, mint az egyén gyermektelen halálát, addig a nemzetiség levetközésének lehetőségére úgy tekint, mint az egyén arra, hogy gyermeke meg fogja tagadni atyját ¹⁾).

¹⁾ A nemzeti érzet leginkább a nyelv fennmaradásában látja a nemzetiségét. A nemzeti érzet és a nyelv jelentőségéről találóan írja *Lilienfeld P.* (Die menschliche Gesellschaft als realer Organismus 242. 1. Mitau

Minthogy a nemzeti érzet az egyedül, mi által jelentőséget nyer a nemzetek fennállásának és elenyészésének kérdése, és minthogy ezen érzet szempontjából közönyös, hogy az elenyészés a fajnak kihalása vagy a nemzetiségnek levetkőzése által létesül-e, ezen oknál fogva jelen vizsgálódásainkban tétova nélkül összefoglalhatjuk a letűnt nemzetek sorában a kihalt népeket azokkal, melyeknek tiszta vagy többé-kevésbé más-sal vegyült véréből más nemzet nőtt ki. Ez eljárás különben annyival is jogosultabb, mivel az esetek nagy részében biztosan el sem határozható, hogy valamely régi nemzet véréből ment-e át valami annak ereibe, mely később amannak lakhe-lyeiben tanyázott, vagy pedig hogy valamely jelenkori nemzet tiszta néputóda-e annak, melytől magát eredezteti s nem képez-e vegyfajt. Ennek bizonyítékát nyerjük, ha végig pillantunk a letűnt nemzetek során, mi által egyszersmind kimérjük az anyagot, melylyel legközvetlenebbül dolgunk lesz.

A történeti idők kezdetén két nép tűnik fel legelsőben, mely nem távol egymástól, hasonló égalj és sok tekintetben hasonló létviszonyok közt, a mennyire tudhatjuk egyidejűleg alkotta az első állami közönségeket, melyekről tudomásunk

1873.) »A nemzetiségi kérdés jelenleg a legélenkebben szellőztetett és a legfenyegetőbb minden társadalmi kérdések közt. Hogy a 19. században az új kultúra teljes fényle és ragyogása mellett felmerült, ez bizonyítja magas szellemi jelentőségét. A nyelv mint legmagasabb eszköze az emberek szellemi közeledésének vagy elidegenülésének, mint a nemzetiségek legmagasabb szellemi megkülönböztető jele, egész teljes jelentőségét csak akkor nyerhette el, miután az emberiség már elérte volt magasabb szellemi fejlődését . . . A nyelv képezi a szellemi atmosphaerát, melyben az ember bölcsőjétől sírjáig folyvást mozog. A nyelv határoz kiválólólag valamely népnek szellemi élete vagy halála, az eszmei »to be or not to be« felett.— A nyelv fogalmával minden nép szellemi fejlődésének, szellemi javainak, szellemi létezésének gondolatát köti össze. S bár vallási kérdések véres háborúkat költöttek, évszázadokon át társadalmi és politikai rázkódásokat okoztak, ebben még erősebben fenyeget a nemzetiségi kérdés, mert benne a szellemi létnek vagy nemlétnek dilemmája legfelsőbb szellemi hatványozásában nyilvánul. Ehez hasonlítva az úgynevezett munkáskérdés is — épen mert legközelebből épen csak az anyagi lét közegeit illeti — úgy tűnik föl, mint szűkebb határok közé szorított, az emberiség fejlődésének életfeltételeit sokkal kevésbé mélyen illető s ennél fogva a társadalmi élet alapjait is kevésbé megrendítő kérdés.«

van és ültette el azon első magvakat, melyekből a jelenkori európai kultúra kifejlődött: az egyiptomi és az, melyet chal-deusnak, vagy megkülönböztetésül egy későbbi néptől, proto-chal-deusnak nevez a történetbúvár, és mely magát szumir vagy akkádnak — bizonytalan, hogy a kettő közül melyiknek nevezte. E kettőnek lakhelyei közt s mindkettejükkel érintkezésben állottak a mai Syria őslakói a chanani népek, melyek hihetőleg a két oldalról tapasztalt befolyás alatt, legközelebről követték amazokat a polgárisodás első elemeiben. E népeket az újabbkori búvárlat egybefoglalta, mint fajrokonokat, a hámi népek neve alatt ¹⁾ Ezen népfaj, melynek lakhelyei a perzsa és ádeni öblöktől az atlanti tengerig, sőt ennek közelebb eső szigeteire is kiterjedtek, volt tehát első és bizonyosan századokon, de valószínűleg évezredekken át egyedüli képviselője a polgárisult állami életnek; az ő kezdeményezéseire meg-

¹⁾ E nézet nem általános ugyan, de azt hiszem, a legvalószínűbb. Azon csodálatos ethnographiai érzék, mely a bibliai népleszármazási tábla szerkesztésében nyilvánul, felette nyomóssá teszi az általa nyújtott tanúságot. Az okok pedig, melyek alapján annak helyességét kétségbe vonták, maguk részéről egyáltalában nem zárják ki a kétséget. A proto-chal-deusokat az assyriológok nagyobb része turániaknak tartja, nyelvük alapján, noha ezen nyelv ismeretlen, mert a nekik tulajdonított ékiratok ideogrammokban vannak írva, melyeknek csak fogalmi jelentősége, de nem hangzása ismeretes. Hogy az azon jegyek által az assyriai iratokban nyert phonetikus jelentőség a protochal-deus szónak felelne meg, ez hypothesis, mely bebizonyítva nincs; de még ezt elfogadva sem igen erős bizonyítást képezne azon mintegy 20 szó, mely többé-kevésbé rokonértelmű magyar, török és finn szókra többé-kevésbé hasonlít. Legújában Halévy (Journ. Asiatique juin 1874) ezen egész rendszert megtámadta; ő azt igyekszik bebizonyítani, hogy a protochal-deusnak nevezett textusok assyriai nyelven vannak írva, egy a közönségestől eltérő ideographikus modorban. Hogy ezen állítás mennyiben helyes, további vizsgálatok fogják megmutatni; annyi azonban már is bizonyos, hogy a kérdéses textusok turáni-ságában való hiedelmet megingatta. Részemről azoknak első hire óta mostanáig nem szüntem meg hinni, hogy azok egy hámi nyelvet rejtenek, mely a bibliában Nimródnak nevezett nép nyelve volt. Hasonlóképen a chanáni népekre nézve nem tartom elvetendőnek a biblia tanúságát; a későbbi phönikek, igaz, szémiek voltak (és ez az egyedüli ok, melynél fogva a philologusok és történészek többsége a biblia ellenére ide számítja a chanániakat), azonban azon tanúság maga elég arra, hogy egy későbbi szémi bevándorlást képzeljünk a Libanon nyugoti lej-

vissza a jelenkori kultúra minden vívmánya; a többi népfajok csak folytatták, fejlesztették, mit amaz megkezdett. És ezen egész nagy népfaj jelenleg egyetlen kultúrnemzetet nem mutathat fel.

Hogy azon nép, melyet protochaldeusnak neveznek, létezett, erről csak sejtelve sem volt a világnak addig, míg az assyroknak a föld alól kiásott irodalmából kiviláglott, hogy ezek maguk írásukat és egész kultúrájukat egy más néptől vették át, melynek nyelve az övéktől teljesen különbözött. E nyelv már az assyriai királyok idejében holt nyelv volt; a nép, mely beszélte, már akkor elenyészett volt; lehetetlen csak sejtelmet is kifejezni az iránt, hogy valóban teljesen magva szakadt-e, vagy hogy maradványai beleolvadtak az assyriaiba. Annyi bizonyos, hogy ennek semitikus jellegét nem befolyásolták. Hasonló módon tűnt el a hámi törzsnek chanáni ága.

A régi egyptomiaknak élnek ivadékaik a koptokban. A mostani koptok arabul és törökül beszélnek, s a kopt nyelv, bár nem azonos az ó-egyptomival, csak abból ered, mint az olasz a latinból, szintén a holtak közé tartozik már. Amellett őseik emlékének nyoma sem maradt náluk. Itt tehát egy eset egy népről, mely a szónak szoros értelmében megszűnt lenni, ámbár vérutódai s talán vegyületlen vérből valók, léteznek.

A hámi népcsaládot pedig a koptokon kívül csupán a, nomád berberék vagy tuaregek és a vad gallák képviselik az élő nemzetek közt. Kihalt ágaik közé tartoznak a guancsok is, a kanári szigetek őslakói, kiket a spanyolok irtottak ki.

Hiában keresnénk az Eufrat és Tigris völgyeiben s a síkságban, melyet alsó folyásukban szelnek, maradványait az *assyro-babyloni* népnek, mely e vidéket fényben és hatalomban lakta, gyarapítva, tovább fejlesztve a hámiaktól átörökölt mivelődést. Nomád arabok a síkságban, kik idegen vér vegyületétől büsz-

tőjére, mely befészkelte magát az ott előtalált régi városokban. Azért a tárgyhoz különben közelebb álló nyelvbúvárok és történészek ellenére helyes érzéssel különböztet egy természettudós (Haeckel: *Natürliche Schöpfungsgeschichte*) és egy ethnographus (Müller Frigyes: *Allgemeine Ethnographie*) ós-phönikek (vagy protophönikek) és a későbbi szemitizált phönikek közt.

kén megőrzött törzseiket Jemenből, Hedzsasz-ból és Nedzsdból származtatják oda; törökök a városokban, kiknek már bevándorolt ősei sem találtak e tartományokban más népeket, mint a melyek most lakják, következésképp nem is vehették fel magukba; árja kurdok a hegyekben, kik szémi elemet jelentékennyebb mértékben semmi esetre sem vettek fel magukba.

Hanem fent az Assyriától éjszakra tomyosuló havas hegységben, keskeny völgyekbe szorulva vagy hozzájárulhatlan hegyhátakon keresve menedéket, él egy keresztény vallású, szémi nyelvű nép szegénységben, minden kultúra, minden történeti tradíciók nélkül, elnyomva, kegyetlenül üldözötve fanatikus mohamedán szomszédaik által. Ha egyáltalán léteznek az assyro-babiloniaknak utódaik, úgy csak ezen úgynevezett chaldeusok lehetnek azok ¹⁾). De ez is kétséges, mert nyelvük ugyan a szémi törzshöz, de annak nyugoti ágához tartozik, a héber és arámi nyelvekhez állván közel, míg az assyriaitól azokkal együtt igen eltér. S így a nagyobb valószínűség a mellett szól, hogy ezek maradványai azon szíriai népek valamelyikének, melyeket az assyrok honukból kihajtottak, s birodalmuk éjszaki s keleti részébe (a chaldeusok egész az Urumia tóig laknak) telepítettek. Hasonló eredetűeknek feltételezhetők az övékhez hasonló nyelvet beszélő sabiusok vagy Szt. János keresztények, kik az Eufrat torkolata körül és Khusis-tánban, a régi Susiánában laknak ²⁾).

Az assyrokról csak azt tudjuk, hogy mint állam, de nem hogy mint nemzetiség, mikor és miáltal szűntek meg létezni.

Ugyanez áll a phöníciai (sémi) népre nézve is, noha itt inkább lehetséges, hogy a Libanon népei egyikében éljenek ivadékaik.

Nyom nélkül tűntek el a kis-ázsiai félsziget régi népei.

¹⁾ Róluk bő adatokat közöl *Layard*: Niniveh u. s. Überreste nebst einen Bericlit über einen Besuch bei den chaldäischen Christen in Kurdistan. Deutsch von dr. N. N. V. Meiszner. Leipzig 1854. 96—144 lapokon. Mikor Layard e munkát írta, az assyriai nyelv még nem volt ismeretes s ezért akkor több jogosultsággal tekinthető a kérdéses népeket az assyro-babiloniak utódainak.

²⁾ *Layard* id. m. 143.

A nyugot-árja ¹⁾ népek, — melyek közül a médok és a perzsák az assyro-babyloniai nép mívelődésének csak töredékeit fogták fel, míg politikai bölcseségre és hatalomra nézve jóval felülemelkedtek azon, — utódai élnek a tadzsikokban és pázrokban. Az előbbiek őseik vallásával együtt azoknak minden jellemző sajátosságát levetették; nyelvük, bár azon törzsből fakadt, de elfajulás által gramatikai formáiban messze elüt a régi nyugot-árja ²⁾ nyelvektől, szótára arab és török elemekkel erősen vegyes. Népüknek, vagyis azon két testvérnépnek, melytől származnak, fénykoráról a leghomályosabb emlékezettel sem bírnak, s úgynevezett történeti könyveikben képtelen regékkel helyettesítik azt³⁾. A pázrok vagy géberek megtartották ugyan az ősi vallást, de híres őseiket ők sem ismerik; e mellett nem képeznek többé nemzetet ezen elszórva, mint a héberek és örmények élő maradványai, az első világbirodalom alkotóinak.

Az ó-kori mívelődés körében szerepelt népek közül, mint politikai individualitás és nemzetiség csupán egy, a görög létezik; erősen átalakulva, mélyen leszállva a magasztos polczról, melyet eszményi színekben feltűnő elődeik foglalnak el a népek emlékezetében, messze elmaradva a jelenkor nagy nemzetei mellett, a sülyedésnek mutatják szomorú példáját, melyből visszaemelkedés nem képzelhető. Tehát nem mondhatni ugyan, hogy Miltiades és Platón népe nem létezik, hanem csupán azt, hogy e lét szomorú folytatása az egykorinak. Ez pedig talán éppen olyan kevésbé célja az önfentartási törekvéseknek, mint maga az elenyészás.

A rómaiaknak, kik magukba olvasztották volt Itália számos apró, fajrokon népeit, nyelvük holt; vegyületlen ivadékaik nem léteznek s a mi vérükből emberek ereiben foly, az új nemzetiségek képezéséhez járult mint alkatrész, mely nem-

¹⁾ Megkülönböztetésül a kelet-árja vagy hindu népektől.

²⁾ Ó-perzsa és ó-baktriai vagy zend.

³⁾ Nem hiszem, hogy a perzsa ékiratok tanúsága után létezzék még valaki, ki a perzsa mythost hitelesebb forrásnak tartsa az egykorú görögöktől eredő értesítéseknél, mint Voltaire tette volt, ki előtt, ha valami ellent mondott annak, mit az emberek addig hittek, az elég volt, hogy

zetek teljesen sajátos nemzeti individualitással szerepelnek a közép- és új kor népei közt. Ezért nem mondhatni, hogy a rómaiak kihaltak, de mint nemzet és faj elenyésztek¹⁾).

A kelták és iberek naggyobbára elvegyültek; léteznek ugyan vidékek, hol tisztábban fentartották magukat e fajok maradványai, de az elébbiek csak mint más nemzettettek tagjai; így a kelta nyelvtörzsnek van maradványa Bretagne és Wales népszólamában. Mindamellett e tartományok lakói a francziákhoz és angolokhoz számíttatnak. A baszkok ellenben léteznek mint nemzet és úgy tekinthetők mint tiszta iberek, kik sajátos nyelvüket hiven megőrizték; ha igen, ez az egyedül élő Európa régi népei között.

Ekként elmondhatni, hogy Európa régi kultúrnépei nem léteznek; mint a hámi kultúra népcsoportja, mely egy régibb korszakban volt képviselője a mívelt emberiségnek, úgy az ó-európai államalkotók is elenyésztek. A kik helyökbe léptek, amazok által nem sejtett mérvekben építve tovább a mivelődés palotáját, hol ők elhagyták — ezek utódai barbár törzseknek, melyek előbb ismeretlenül, névtelenül, aztán megvetve, mint vadak éltek a régi mívelt világ szélén. Bizonyos, hogy volt idő, mikor e vadástörzsek őseinek egész létszáma nem érte el a római birodalom egyik fővárosának lakosságát; utódaik világrészeket népesítenek be. Úgy látszik, mint ha az emberiség fája csak akként tenyészhetne és virágozhatná át az évezredek, ha közös törzséből számos ágat hajtva, ez ágak rövid zöldelés után elszáradnak, kivéve egyet, talán a leggyengébb hajtások egyikét; ezen egy tovább zöldel, törzsszé erősödik és hatalmasan elágazik sokfelé; de az új törzs hajtásai az elébbiek sorsára jutnak, nem sokáig növekedve egymás mellett párhuzamosan, hanem egynek maguk közül engedve át a tért, melyet az sarjaival befoglal.

kritika nélkül elfogadja. A regebeli Kozrev, Gusztaszp stb. azonosságát a történelem Kyrosával, Dárius Hystaspisával, aligha fogja még valaki fentartani, mint ezt legutóbb Kruger Jakab kísérelte meg (Geschichte der Assyrier u. Iranier. Frankfurt 1856).

¹⁾ »Új népet ott veszünk fel, hol egy régi magas kultúrának eltűnése után, egybekötve új ethnographiai elemek felvételével, újból ifjúkori éretlenségnek könnyen felismerhető jeleit látjuk«. *Roscher* id. m. 606. l.

Midőn az új nemzetek, tett- és ismeretvágy által vezérelve, elindulnak a földnek új határokat keresni s találnak nagy kontinenseket és számtalan szigetet benépesítve külön emberfajokkal — ekkor egy meglepő, bár az eddigi tapasztalatokat megerősítő látvány tárul fel: azon fajok, melyek addig külön világokat, külön emberiségeket képeztek maguknak, alig hogy a megismerkedés által egy világgá, egy emberiséggé egyesültek a régivel, és azonnal belé vonatnak a közös törzs törvényébe. Valószínű, sőt a mennyire múltjok ismeretes, ez is bizonyítani látszik, hogy az új világ őslakói, a maguk világában hasonló törvény alatt éltek; népek és törzsek a felfedeztetés előtt is fogytak el, míg mások terjeszkedtek; az ottani emberiség is bizonyosan egyes ágai által újult és ujlandott meg időszakonként, mely ágak előtt végtelen kiterjeszkedés jövője állott. A felfedeztetéssel a közös törzs visszaköveteli jogait s az ottani emberiség mint egy ág száradhat el.

Amerika, Ausztrália és részben a csendes tenger szigetei gyorsaság és behatóság által feltűnő példáit mutatják nemzetek és egész emberfajok elenyészésének; és pedig azon alakjában, mely genealogiai szempontból is tökéletes. Elvegyülés és átalakulás példái ugyan nagy számmal fordulnak elő (kivált Közép- és Dél-Amerikában), de e mellett sok nép és törzs, mely Amerika felfedeztetése idejében még virágzó életet élt, azóta teljesen kihalt; hogy másokat ne említsek: az Antillok őslakói, Éjszak-Amerikában a Lenápe-Algonkinoknak és az Irokézeknek több nevezetes törzse; a natchezek, mandánok és mások; Dél-Amerikában az Atúrok, kiknek nyelve egy papagáj szájában élt még tovább egy ideig az utolsó aturnak halála után s kiknek csontjait Humboldt látta egy barlangban az Orinoco partján; továbbá a Rio de la Platától éjszakra és nyugotra, annak folyamteriméjében élt népek egy része, közöttük a híres abipónok. Az Amazon folyó völgyében napjainkban haltak ki a bonárik; más népek közel állanak a kihaláshoz. Egészben azonban Dél-Amerika kevesebb ilyen példát mutat.

Az ausztráliai kontinens fekete őslakossága gyors léptekkel közeledik a kihaláshoz, miben a szomszéd Tasmánia népe már megelőzte; az új-zélandi maorik physikailag nemes

faja is menthetlenül és öntudatosan néz elébe a szomorú sorsnak ¹⁾, szintúgy Uj-Caledonia lakossága s a kisebb szigetek egy részén is konstatálva van a benszülött népesség apadása. Megemlítendőek az arabok és mongolok, mint rengeteg birodalmak hódító szerzői s most nemzeti egység, politikai önállóság nélkül messze egymástól elszórva élők. Sokkal inkább azonban mint ezen népek sorsa — melyet a történet egyszerű tényei már elég világosan megmagyaráznak — érdemli meg figyelmünket a spanyol nemzeté, mely az úgynevezett új népek közt vagyis az új-európai kultúrákörben mint első és félreismerhetlenül lépett a sülyedés lejtőjére. E tény sokkal általánosabban el van ismerve, semhogy e helyen való konstatálása taglalást igényelhetne. Még többet annál hogy e nemzet, mely katonai hatalom és politikai állás, továbbá ipari és kereskedelmi fejlettség, általában gazdagság tekintetében egy ideig első volt Európában, most itt az utolsó helyek egyikét foglalja el — többet ennél mond az, hogy Spanyolország népessége, mely a 15. században 30 millió volt, jelenleg e számnak felét sem éri el, hogy a múlt század végén annak alig negyedét érte el (mi tehát azt látszanék bizonyítani, hogy a sülyedés legalsó pontja túl van haladva) és hogy az amerikai spanyol államoknak s a még megtartott gyarmatoknak összes spanyol eredetű lakosságával együtt (a mestizok felét is beszámítva) sem éri el azon számot, noha az új világban élők száma nagyobb azokénál, kik oda három századon át bevándoroltak ²⁾. Ha tehát a gyarmatokban szaporodott a nemzet s összességében még is alatta marad az egykori létszámnak, az anyaországban annál erősebbnek kellett lennie a fogyásnak. Már pedig sem közvagyon, kultúra vagy politikai szereplés csökkenése nem állapítják meg oly határozottan a hanyatlás fogalmát, mint a létszám csökkenése; amazok jelenségei, ez a hanyatlás maga; amazokban okokat láthatunk, de hogy hatottak is, nincs bebizonyítva addig, míg ez be nem következett.

¹⁾ *Hochstädter*: Neu-Seeland 466. I. Stuttgart 1863. A Hochstadter ott létét megelőzőt 14—15 év alatt 19—20%-kal apadott létszámuk.

²⁾ Az amerikai összes spanyol tartományok lakossága 1808-ban 18 millió volt, minek, ha sokat mondunk, fele volt spanyol és mestiz, a többi tiszta indián és néger. Spanyolhon lakossága akkor mintegy 11 millió volt.

Azért az elősoroltakon kívül nem szükséges kiterjeszkedni más esetekre, melyekben a süllyedés nem kétségtelen. Ha Németországban meglehetősen elterjedt nézet is az, hogy az úgynevezett román vagy latin népek általában a süllyedés lejtőjén vannak, sőt hogy sorsuk végkép eltűnni a germán népek előtt — ez mint sejtelem, valamikor helyesnek bizonyulhat, de nem mondhatni, hogy ez irányban a processus megkezdődött, addig, míg oly nemzetek, mint a francia és az olasz, számbeli fogyatkozás nélkül állanak fen. Politikai túlsúlyt, hadi szerencsét sok nemzet elvesztett már egy időre s utóbb visszanyerte; belső rázkodtatások sem azonosak a süllyedéssel. Hogy a jövő mit hoz, nem tudhatni, de bizonyos, hogy a latin nyelvű népcsoporttal általában, mint süllyedővel foglalkozni, most még korán lenne.

Megállapítottuk azon népek sorát, melyek nézetünk szerint, elenyészetteknek tekinthetők, valamint azokat, melyek előbbi jelentőségüket elveszítették; az utóbbiakat azért soroltuk fel amazok mellett, mert míg egyrészt bizonyos, hogy minnelőtte végleg elenyésztek volna, mindnyájuknak át kellett menniök ezen stádiumon; másrészt világos, hogy csak attól, hogy a körülmények, melyek a süllyedésre vezettek, nem változnak-e, függ, hogy ezt az elenyészés kövesse; következésképp ugyanazon okok idézhetik elő ezt is, azt is. És ezen okok annál sikeresebben, minél több eseten tanulmányozhatók. A művelt nemzetek körében pedig, az új korban — mely még rövid arasznyi idő is arra, hogy polgárisult nagy nemzet egész lét-folyamát, elejétől végig befoglalhassa — csak süllyedés, de nem elenyészés példáját találjuk. Ezen kor- és körbeli esetet is figyelembe venni azért kívánatos, mivel a körülmények itt közelebből és tüzetesebben ismerhetők és mert különben kétség támadhatna az iránt, hogy hasonló hatások, minők a régibb népeken észleltettek, a jelenkori művelődés eszközeivel szemközt is érvényesülhetnek-e.

A tényeket, melyek a történet tanúsága szerint a nemzetek hanyatlására vezettek, vizsgálni, és ezeknek analógiái szerint az eseteket osztályozni lesz legközelebbi feladatunk. Ennek teljesítésében pedig a következő célt tartjuk szem előtt: találni egy szempontot, melyből tekintve, mind azon kü-

lőnnemű tények egy általános formula által kifejezhetők legyenek. Ha e formula, értelmében egyezőnek fog találtatni valamely elismert, kétségbevonhatlan igazsággal, úgy azon természeti törvény kifejezésének lesz tekinthető, mely népek elgyengülését és kimúlását okozza.

Soha nem létezett nép, mely politikai tulajdonokban — beértve ide azokat is, melyek erkölcsiség szempontjából eredményeknek s azokat is, melyek bűnöknek tűnnek fel — soha nem létezett nép, mely tulajdonainak közvetlen hatása által kivívott politikai nagyságban a rómaid elérte volna. Ezt beismeri a ki a politikát annak tartja a mi: mestersége a nemzet fentartásának és terjesztésének; ez utóbbinak azért, mivel az előbitől elválaszthatlan egy világban, melyben vannak más erre — terjeszkedésre — törekvő nemzetek. Ezen irányban való erő kifejtésnek tekintetében, ezen irányban való összpontosulására nézve a társas és az egyéni törekvésnek — páratlan képet nyújt a rómaiak története azon öt századon át, mely a Tarquiniusok elűzetése és a császárság magalakulása közt folyt le. Hasonló érdeket, mint a rómaiak története, nem bír költeni — legalább azt hiszem ez áll az emberek legnagyobb részénél — egy más nemzet története sem; és ez természetes: nemzeti történet nem lehet más, mint a nemzeti lét fentartására és terjesztésére irányuló cselekvések ismertetése; e határon belől pedig a költött érdek foka csak attól függhet, hogy mennyi tehetség nyilvánul azon cselekvésekben. Létezik ugyan újabb időben egy nézet, mely szerint mindazon fényes nemzeti és egyéni tettek, a csodálatos erőfeszítés és kitartás, az önmegtagadás és önfeláldozás tettei, nem érdemelnék meg, hogy feljegyeztettek; a történetírónak, ha valódi történetet akart írni, ezen nézet szerint egészen más dolgokkal kellett volna foglalkoznia; a külháborúk és a pártviták leírása, a vezető államférfiak és a győztes hadvezérek jellemzése helyett arra kellett volna törekednie, hogy kimutathassa, mennyi kenyeret és mennyi húst és bort fogyasztott el naponként egy-egy ember a különböző korszakokban, hogy mennyi gabona és mennyi répa termett egy bizonyos területen stb. Kétségtelen is, hogy mind

ezt érdekes volna tudni, minden országokra és minden időkre nézve; sokat ki lehetne abból tüntetni matematikai biztossággal, mit most csak sejteni lehet, sokat meg is magyarázni, minek most minden magyarázata hiányzik. Bizonyos az is, hogy jöhet olyan stádium, mikor ez képezi az egész történetet. De a míg a nemzeteknek élénk lefolyású politikai és hadi történetük van, addig ha a kettő közül: történet és a physikai élet részletei, csak egyiknek ismeretével kell beelégedni s a másiktól le kell mondani, mindenesetre az utóbbiról lehet könnyebb szívvel lemondani; mert ezekből ugyan felismernék tetemes részét azon okoknak, melyek az illető nemzet létfolyamára behatottak, de magát a nemzetet nem ismernék meg. Az anyagi létfeltételek feljegyzése magában csak akkor meríthetné ki egy nemzet történetét, ha valóban ezek változásaira szorítkoznának annak minden létmozzanatai, ez pedig nem csupán a nyilvános (politikai), de a szellemi élet terén is teljes szélcsendet feltételezne. De bár ugyan kiáltó egyoldalúságnak tartjuk, ha valaki amazokban akarja látni az egész történetet, másrészt éppen a következőkben különös súlyt kívánunk fektetni a befolyásra, melyet némely esetekben reá gyakoroltak, és mely befolyás ilyenkor többnyire felismerhető anélkül, hogy részletesebb ismeretére az anyagi viszonyoknak lenne szükség annál, mely a tényekből foly. Éppen e tekintetben is, a római történet felette tanuságos.

Azon politikai nagysága s a benne lakott rendkívüli erő kedvéért, melyre fennebb utaltunk, foglalkozunk első helyen a római nemzettel; valamint azért is, mert a bekövetkezett süllyedés okai itt nagyon szembeszökők s útmutatásuk nyomán egyéb esetek talán könnyebben meg lesznek világosíthatók.

Egy atom hasonnemű atomok sokasága közt, egy czella hasonnemű czellák közt, volt a legrégibb Róma Latium és továbbat Közép-Itália egyéb apró állami községek közepe. Ezen parányoknak egybeforrása egységes szerves testté akként ment véghez, hogy egy közölük a hozzá legközelebb állókat egyenként erőszakosan magához vonta s aránylag igen rövid idő alatt asszimilálta; hogy ezen beolvasztások által a nagyobbodás arányában erősödött is, ez bizonyítja, hogy a befogadott anyag hasonló jóságú volt, és míg egyrészt nem is

látszik képzelhetőnek, hogy ily arányokban való növekedés más környezeti viszonyok közt létre jöhessen, másrészt valószínűbbé teszi, hogy az okok, melyek eldöntötték, miszerint Róma és nem valamely más község legyen a törzs első csirájává, inkább a véletlen természetével bírtak, vagyis külsők voltak, mintsem hogy a lakosság szuperioritásában szomszédai felett legyenek keresendők. Természetesen a közvetlen szomszédal szemben, azon időben, mikor az beolvasztatott, kellett számbeli vagy szervezeti vagy pillanatilag erélybeli felsőbbiséggel bírnia. Mert a népeknek úgy meg vannak jó és rossz napjaik, mint az embereknek; az elemeknek folytonos változása és főleg a fejlődésnek, állandó irányzat mellett is mindig bizonyos oszcillációt feltételező menete miatt, a kifejthető erő fokának népeknél folytonosan különböznie kell; valamint hogy meg vagyok győződve, hogy az egyénnél is csak felette ritkán és kivételképen egyezik meg az erőállapot — akár anyagit, akár szellemit értsünk — teljesen a megelőző perczével, noha a különbözet nem is lesz megmérhető. Államoknál és népeknél, úgy a belviszonyok, p. o. az egyes osztályok, nyilvános közegek, s általában a polgárok állása egymáshoz, valamint a külső fejlődés vérvesztéseivel és emésztési nehézségeivel, temérdek olyan momentumot eredményeznek, mely az erőkre változatosan hat. Azért két állam közt a verseny eredményére nézve gyakran az lesz döntő, hogy mikor kezdődött az; a körülmények szerint egy, tíz vagy ötven évvel előbb vagy később tűzve össze, a legyőzött lehetett volna a győztes. Hányszor állott Róma és ennek albai, szabin, volszkus vagy samnit ellenségei közt a mérleg annyira egyenlőn, hogy csak egy hajszál súlya döntötte el előnyére! Legkeményebb és leghosszadalmasabb harczeit azon időben állottá ki, mikor e fajrokon s hasonló szokásokkal s mívelődési fokkal bíró népek ellen küzdött. Mindezen közép-italiai népek legyőzetésük után közvetlenül vagy valamivel később elnyerték a polgári jogok egy részét, a legközelebb állók s utóbb mindannyian annak teljességét is ¹⁾, — a harcz is,

¹⁾ A különbségekre nézve, melyek a *foedus aequi* és *non aequi juris*, a *civitas cum* és *sine suffragio* közt fennállottak, felvilágosít Niebuhr B. S. Vorträge über römische Alterthümer. 1858. Berlin 348—353. 1.

mely aránylag késő korszakban a város polgárai s azon szövetségesek egyrésze közt megújult, az elébbit a végveszély szélére szorítva, hogy végzetessé nem lett a rómaiakra nézve, leginkább a tett engedményeknek köszönheték, u. m. a júliusi törvénynek, mely megadta a r. polgári jogot mindazon községek polgárainak, a melyek nyíltan még nem szakítottak volt Rómával, s egy másik törvénynek, mely minden Itáliában lakó férfinak lehetővé tette azon jognak elnyerését, ha 2 hó lefolyta előtt valamely római hivatalnoknál jelentkezik. Ez által megakadályozták, hogy a felkelés általánossá legyen. De a meghódítottak ezen jogélvezete daczára az állam lelke mindég kizárólag Rómában tartotta székhelyét s a vezető egyének csak kevés kivétellel a legrégebb polgárok unokáiból kerültek ki, kik a szakadatlan sikerek felmagasztaló behatása alatt nevedve, nagyszerű önértetet sajátítottak el; és ez a bennök lakó, másokkal is közös erőt rendkívüli polgári erénynyé fokozta. De ha ezen erő nem lett volna meg a környező népeknél is hasonló mértékben, a kifelé való növekedés sokkal hamarább véget ért volna. Azon részében tehát a nagyság érdemének, mely egy népnek nagy tömegét illeti, a többi latinok és sabinok, a volscusok, aequisok, hemikok, szamnitok, kampánok, marszok stb. fiai egyenlőn osztoznak az első római polgárok ivadékaival. Ezen közép-itáliai faj ereje megítélhető különösen az elébb és utóbb folytatott harcok különböző jellegéből. Míg Rónia maga is kicsi, ezen kis népek valamelyikével küzd, a küzdelem mindég két athlétát juttat eszünkbe, kik szorosan körül karolva egymást a birokban, minden hüvelknyi tért inszakasztó erőfeszítéssel tartanak s az utolsó perczig kétségessé teszik, hogy melyik fogja lenyomni a másikat. Azon időtől kezdve, mikor a fajrokon elemek közül eleget vett fel magába arra, hogy ezek körén kívül álló népekkel érintkezzék, a háborúk jellege megváltozik; azontúl többnyire kezdetől fogva kétségtelen, hogy melyik az erősebb fél; önbízott támadás hódítási szándokkal egyfelől, kényszerült önvédelem másfelől.

A szamnit háborúk után — a szövetségesekkel valótól eltekintve — csak háromszor küzdött Róma a létért; Pyrrhos, Carthago és a cimberok s teutonok ellen, és ez ese-

tekben sem az tette kétséssé a harczot, mintha a szemben álló népek hadi erényben vele versenyezhettek volna. Pyrrhus egy perczig fenyegeti a rómaiak önállóságát, az előhaladtabb hadi tudomány fegyverével, melylyel megismerkedni addig alkalmuk nem volt; Carthago az első háborúban, az ismeretlen elem daczára sem, melynek síkján a küzdelem foly, csak a másodikban veszélyezteteti komolyan Róma létét, lehetne mondani a véletlen játéka folytán, mert egyedül egy ember rendkívüli tulajdonai által, ki éppen azon tulajdonokban, melyekben a római minden nemzetet felülmúl, múlt felül minden rómaid, míg saját nemzetétől azokkal szinte elút. A cimberok és teutonok vitézsége a vad bikáéra hasonlít, mely neki rohan a sziklafalnak, és mely vitézség végleges kiirtásukat eredményezte, nem hozható párhuzamba egy politikailag érett nép erélyével, a mely higgadtan kiméri, mit tenni kell és biztosan végrehajtja. Ezen tusákhöz képest pedig a többi játék volt. Galliában, Hispániában és Numidiában az önvédelem nagy tettekig emelkedett; de ezek nem bírtak Rómára nézve más jelentőséggel annál, hogy ott, a hol az első csapás át nem hatott, másodikra kellé emelni a kardot; Achaja, Makedonia s a nagy syriai birodalom az első összetűzésnél erőtlentül leroskadnak; Mithradates csak addig vív ki előnyöket, míg Róma mással van elfoglalva; végre a parthok túlnyomó számuk folytán tönkre tesznek egy római sereget, de ennek semmi további következménye nincs.

Nem létezett tehát e korszakban nép, mely az itáliai fajjal, vagyis a római nemzettel mérkőzhetett volna. Ha lehetséges volt is seregeit megverni, sőt megsemmisíteni, de nem volt lehetséges meggátolni, hogy új sereget szervezzen s a harczot előlről kezdje. Ellenállhatlan ereje urává tette a világnak, vagyis annak, mit akkor világnak neveztek; s a birodalom ropant épülete oly szilárd alkotású volt, hogy még sokáig fenállott, mikor az építők ereje rég elenyészett volt. Ezen erő folyt egyrészt a közügy iránti, minden mást elnémitő érdekből, melynek következtében minden egyéni ambíció e téren keresett érvényesülést; nem mintha a közügy iránti érdek elnyomta volna az önszeretetet; csak azt eredményezte, hogy az önszeretet a közügy előmozdításában lássa kielégítését; kifolyása ennek

volt az e téren való ítélő tehetség is úgy egyének, mint körülmények tekintetében. Másik tényezője a nemzeti erőnek volt a katonai derékség, mely a polgárok általános védkötelezettsége által nevelt, mondhatni physikai tulajdonok mellett, hasonlóképen a közügy iránti érdek e térre való átvitelének kifolyása volt. Az előbbeni tényezőt illetőleg a hanyatlásnak igen érezhető jelenségei mutatkoznak már a második triumvirátus idejében, s azontúl gyorsan szaporodnak. A második tényező csak néhány évtizeddel később, a császárság első idejében áll be a polgárok védkötelezettségének megszüntével és ezeknek védköteles provinciálisokkal való helyettesítésével. A római nemzet többé nem állott katonákból, úgy mint Róma s a környék lakossága többé nem állott államférfiakból. Hogy a birodalom még négyszáz évig fennállhatott, nem azon szellem okozta, mely alkotta volt, s mely többé nem létezett, hanem a vis inertiae, a tényállás, mely a leigázott népekkel szemben az uralkodók kezébe adott minden conserváló eszközt, közte első sorban a kész szervezetet.

Nincs kétség az iránt, hogy a nemzeti jellemnek változását, úgy mint az a cselekedetekben, az egész magatartásban nyilvánul, mi okozta. A köznép erényei a semmittevésben, a munkátlanságban, a nagyoké az élvezetek mámorában veszttek el.

Közép-Itáliának egymással rokon népei, melyek a császárság idejében már teljesen belé voltak olvadva a rómaiába, azon időben mikor a történet megismertet velük, minden tekintetben sok analógiát mutatnak egymás közt. E népek mind egyike, noha jelen fogalmak szerint igen kicsinyek, nagyobb számú állami községekre oszlik el, melyek egymással csak meglehetősen laza szövetségi viszonyban állanak, mi a társadalmi alakulás kezdetlegességét mutatja. Kezdetlegesek a mivelődési és gazdasági állapotok is; irodalom és művészetek, hol nyomuk van, a legalsó fokon; ipar, részben házi, részben a legközönségesebb kézműipar; mindkettő felette egyszerű ruházati szükségek kielégítésére, a házi vagy mezői gazdaságban nélkülözhetlen eszközök, valamint fegyverek előállítására irányul; kereskedelem igen csekély; főfoglalkozás földmívelés és

állattenyésztés; kevés kivétellel mindenütt önkormányzat, (de teljes jogegyenlőség nélkül) a népgyűlés és ennek választottjai által gyakorolva; nép alatt a teljes jogú polgárok összesége értetik; a teljes jognélküliek — minők nem mindenütt fordulnak elő — vagy háborúban legyőzött és felosztott község volt polgárai vagy engedélyivel bevándoroltak; veszély idején a polgár fegyvert ragad, hogy tűzhelyét védje s a különféle községek és szövetségek villongásai folytán a veszély mindennapi. Ilyen körülmények közt a szokások csak egyszerűek, a kényelmi és élvezeti igények ezeknek megfelelőek, az emberek kemények, dacosok, sőt nyersok, de magas polgári öntudattal bírók lehettek.

Ezen népek kölcsönös érintkezései, szokásaik egységénél fogra a szokásokra nem folyhattak be átalakítólag. A hódítások, melyeket Róma e korban tett, az elfoglalt területek földjei egy részének a város polgárai közt való kiosztása által ugyan viszonylagosan nagyobb gazdagságot eredményeztek az addiginál; mindamellett a közvagyon s az egyes polgárok kezében egyesített értékek szerény mértékben növekedtek; a jövedelem főforrása azután is a földművelés, a mezei birtok egyszerű terményeivel, maradt s ezzel összhangban a szokások is egyszerűek maradtak; a minden irányban való mértékletesség mint nemzeti jellemvonás fentartotta magát; ezt legjobban bizonyítják a vagyon mértékét és a fényűzést korlátozó törvények elleni vétségek esetei, melyekről a történet említést tesz.

Ez állapotok azonban gyors változásnak indultak azon időtől kezdve, hogy Róma mint Közép-Itália ura, kilépve az eddigi szűk körből, érintkezésbe jött a földközi tenger mellékének minden országaival, mely érintkezés ez utóbbiakra nézve csakhamar hódolati viszonyba ment át. Görögország és Kis-Ázsia elfoglalásával feltárult előtte, nem futólag, nem is a távlatból, hanem közvetlen és folytonos közellétben, egy új világ, melyben magas, noha már hanyatló, de ezáltal csak finomultabb kultúra egyesült a fényűzésnek és élvhajhászatnak legvonzóbb alakjaival. Ugyancsak Kis-Azsia, továbbá az éjszaka-afrikai tartományok, Sicilia, Hispánia és Gallia Cisalpina birtoka kimeríthetlen gazdagság forrásait nyitotta meg, mely

lehetővé tette, hogy Róma népe e tartományok rovására ingyen éljen, és pedig nem csupán kenyérrel, hanem mulatságokkal is — és hogy óriási magánvagyonok alakuljanak, általában az előkelők felette nagy jövedelmeket húzzanak. Maga ezen változás a vagyoni viszonyokban szédítő gyorsasággal megy véghez. A Pyrrhos elleni háborúig az ősi szokások egész egyszerűségükben megőriztettek s Lucullus, a pazar római milliomos prototypusa csak 200 évvel élt ezen háború után. Ezen utóbinak korát csak mintegy 120 évvel előzte meg L. Scipio ázsiai hadjárata, midőn a kincsek beözönlése tulajdonképen kezdődik, Mummius pedig, ki még régi fajta római volt, csak mintegy 70 évvel. És mekkora változás az, mely itt I^{1/2} század alatt történik! Egy nép, melynek előkelői is fogták az eke szarvát, mívelve a szántóföldet, melynek kenyere volt csaknem mindenük, e nép korlátozatlan urává lesz számos nagy iparos ország minden kincseinek! A hatás, a közvetett is, itt csaknem ugyanolyan gyorsan halad, mint maga az ok. Néhány nemzedéken át ugyan a gazdagság élvezete mellett, a közügy iránti érdekeltség még fentartja magát; de a dolog természetéből foly, hogy amaz, miután egyszer megfogamzott, folytonosan s annyival inkább, hogy a gazdagság még mindig növekszik, tért nyerjen a közügy iránti érdek rovására, mely végre maga is azonosítatik új vagyforrások nyitásának kérdésével; részben pedig a dicsőség szükségének kielégítésére szolgálva, mint fényüzési ág kezelteik, mely kézzel fogható kifejezést talál a diadalmenetek pompájában. A második triumvirátus ideje képezi a végső átmenetet; még ekkor létezik egy minoritás, a mely cselekedeteinek rugója a közügy iránti érdek; de ez Philippinél kiirtatik s azontúl ilyenektől tiszta a tér. A nyilvános kérdések ezentúl csak a körül forognak, hogy ki rendelkezék a jövedelmek felett s ezt sem a polgárok, hanem zsoldosok döntenek el, kiknek amazok átengedték a kardot, melyet elébb maguk kezeltek s ezzel a hatalmat. Még a triumvirek légióiban képviselve van ugyan a régi elem, de utánuk már nincs. Maga e három férfi személyesítője minden később előforduló jellemeknek: Antonius a minden mértéken túlcsapongó élvyszomj kizárólagos uralma alatt áll; Lepidus a bárgyú és vérengző érzéstelenség, Octavius a számítani és önmagán ural-

kodni képes középszerűség, melynek szükségkép túl kell élnie a másik kettőt. Ezen három czímtábla alá igen kevés kivétellel besorozhatók a későbbi uralkodók, s a kik mellettük még szerepet játszottak, csakohy miután a körülmények még több szabadságot engedtek ily jellemek kifejlődésének, a sajátságok fokozódnak.

A mérhetlen gazdagság tehát, melynek rövid idő alatt birtokába jutott, a fokozott élvezetekkel való megismerkedés (melyre különben a nagy gazdagság mindig reá vezet, ha nincs is példa, mely után indulni lehetne) és azok busás kielégítésének lehetősége voltak az okok, melyek az egyszerű viszonyok közt, viszonylagos szegénységben, kezdetleges művelődési fokon oly derék népet természetéből kivetkőztették. Az ok és okozat összefüggése világosabb, semhogy kételkedni lehetne abban; csak az lehet kérdés tárgya, hogy helyes-e itt a nemzeti jellemnek változásáról beszélni. Az ember megszokta a jellemeket nyilvánulásai szerint osztályozni, minthogy csak azokból ítélték meg; világos azonban, hogy e nyilvánulásoknak a körülmények szerint igen különbözőknek kell lenniök azonos jellemeknél is, mit a körülmények változásánál számtalanszor tapasztalhatni. Ez áll a római nemzetre nézve is; az egyének abban, mi belső alkotás dolga, nagyon is hasonlók maradtak, míg a körülmények rendkívüli mértékben és gyorsasággal elváltoztak. Hogy egy népnél a jellem nyilvánulásai változott viszonyok közt ugyanazok maradjanak, a jellemnek nem ugyanannak maradnia, hanem ellenkezőleg, a viszonyokhoz képest átídomulnia kellene s erre épen a változásnak nagysága és gyorsasága által a római nemzetnek nem volt idő engedve. Meg kell itt jegyezni, hogy ez állítás épen csak népekre s nem egyénekre vonatkozik; egyént igenis képzelhetünk — bár ezt is csak kivételesen — ki nagy gazdagsághoz jutva, megtartsa szegénysége szokásait, mert valódi természetének inkább megfelelnek: de, ismételjük, olyan természet, mely az élvezet megvesse, az egész emberiségben mindenütt és mindég kivétel. Nemzetek pedig nem állanak kivételekből. Nem mondhatni tehát, a későbbi rómaiakkal szembe állítva a régieket, hogy ezek megvetették a gazdagságot, s az általa elérhető munkátlanságot és élvezeteket, minthogy amazt nem bírták, munka nélkül meg nem élhettek, az

élvezeteket pedig nem ismerték és nem is szerezhették volna meg. Ezen egyszerű, gyakran sanyarú körülmények eltűrésére edzve voltak, és kétségtelenül még egyszerűebbekből, még kezdetlegesebbekből idomultak, a praehistorikus időkben évezredekben át hozzájuk. Mikor azután a bennök lakó zabolázatlan őserő megszerezte a magasabb kultúra, sőt egy már elfajult kultúra adományait, minekelőtte idejük lett volna az elébb említett stádiumra is kifejlődni, a hatás ezen nyers erejű szenvedélyes népnél nem lehetett más, mint hogy a legdurvább kicsapongásokba merüljön, mihelyt az ősi erkölcsökön, mint előítéleteken nevetni megtanult.

Ebben és nem egyébben keresendő az erkölcsi hanyatlás oka: a római nemzet oly rövid idő alatt, mely átmenetet nem képezhetett, a legegyszerűbb gazdasági viszonyokból jutott a kényelem s élvezet mérhetlen forrásainak birtokába. Az érzéki erő és tűz, mely addig a kemény munkában és még keményebb harcokban használódott fel, mely ezek közt fentartotta és fel-emelte, most felszabadult és roppant feleslege okozta azon túlcsapongásokat a gazdagság élvezetében; később gyakorlat hiányában az erő elveszett, a nemzet elbukott, letiportatott s többé fel nem kelt. Az átmeneti idő hiányát és rövid voltát fennebb nem ok nélkül hangsúlyoztuk; ugyanazon gazdagság, fokozatosan elérve, másként is oszlott volna el, másként is használtatott volna fel. Nem oly roppant kiterjedésű, de nagyobb számú nagy vagyonok képeződtek volna; a nép között pedig temérdek apró vagyon, mely munka mellett jólétet biztosít, de a munkától fel nem ment, mint tették azt a közadakozások ¹⁾, a teljesen vagyontalanul maradt néptömegnél.

Sanyarú viszonyok után nagy gazdagság, könnyű élet:

¹⁾ A fővárosi nép közt évenként kiosztott gabona 30 millió szesztercbe került 696 (Róma éve) előtt; ez évtől kezdve, melyben újlag fel-emeltetett a gabonakiosztás összege, a roppant államjövödelemnek mintegy $\frac{1}{5}$ részét nyelte az el. (*Mommsen: Römische Geschichte*. Berlin 1854. III. 467. 1.) Az állami adakozások mellett a fővárosi proletariátus ellátásában ingyen kenyérrel és mulatsággal, kiváló részt vettek azon gazdag magánosok, kik politikai pályára léptek; a nép kegye drága volt; megnyerése a legnagyobb vagyonokat is aláasta. Innen ered leginkább a politikusok gyakori eladósodása; Caesar vagyonát, a míg csak feltörekvő férfi volt. 25 millió szesztercziussal múlták felül adósságai.

ha valamire, úgy ezen változásra reá illik e kifejezés: *létviszonyok változása*. — A természettudomány, nem a történelem, találta fel azon kimérhetlen horderejű igazságot, hogy a létviszonyok változása folytán vagy átalakulnak vagy elenyésznek a szerves lények fajai. A római történet bizonyítéka szerint azonban e törvény az emberek nemzeteire nézve is érvényesülhet. A római nemzet elenyészett, mert azon tulajdonai, melyek képesítették sanyarú létviszonyok közt megélni, a bőségben ártalmára voltak, s mert ez gyorsabban váltotta fel amazt, semhogy hozzá szokhatott volna, semhogy megtanulta volna a bőséget mértékletesen élvezni; vagyis a létviszonyok gyorsabban változtak, semhogy a nép átalakulhatott volna befolyásuk alatt, úgy mint fennállása megkívánta volna.

Ha ezen felfogás helyes, úgy több példával is kell a történetnek azt igazolhatnia. Kérdés az természetesen nem lehet: hogy létviszonyok változása okozhatja-e nemzetek eltűnését; a kérdés csak az lehet, hogy ténylegesen fordultak-e elő olyan változásai a létviszonyoknak, melyek ekként hatottak; ellenkező esetben a törvénynek ez értelemben való kiterjesztése felesleges theorizálást képezne. A római nemzet példája reá vezethet ugyan e gondolatra, de egymaga nem állapíthatja meg annak helyességét, mert a tények ismerete nem zárja ki a hamis felfogást és csupán ha több rendbeli példa vezet ugyanazon eredményre, lehet hitelt adni a magyarázatnak. Ez ki fog tűnni, ha folytatjuk vizsgálódásainkat, a nemzetek hanyatlására és eltűnésére befolyt okok iránt.

Mindenekelőtt néhány a római nép létfolyamával analóg eset vonja magára figyelmünket. Legteljesebb analógiát a perzsák mutatnak; Kyros idejéig ugyan olyan egyszerű, szegényes viszonyok közt éltek, mint a rómaiak; Kyros vezetése alatt meghódítják Nyugot-Azsiát, számos gazdag, virágzó országaival. Kemény faj, nyers jellemmel, rideg szokásokkal; vitézségüknek semmi ellent nem áll. A gazdagság, melyet szereznek egy emberélet alatt, nem csekélyebb annál, melyet a rómaiak két század alatt. Felhasználják akként, hogy a második, közvetlenül a hódító után következett nemzedék idejében minden perzsa közharczos, néhány feleséget vagy ágyast hordat maga után kocsjában a hadjáratokon; képzelhető

hogy mint éltek békében; ellenben szeretik is most az életet, mint csatáikból kitűnik. Felesleges mondani, hogy a nemzet nagyjai ugyanazon arányban éltek pompásabban, a mennyivel felette állottak a közharczosoknak. Egyes példái a vitézségnek még fordulnak elő, de Xenophon és Agesilaos idejében mégis ritkaság, hogy a perzsa sorok meg ne bomoljanak, még minek-előtte a nekik rohanó görög csapat — ha tizedrésznyi vagy kevesebb is — elérje őket. A rómaiakból soha sem lettek ily rossz katonák, miben része lehet annak, hogy kezdettől fogva jobb faj voltak, de miben kétségtelenül van nagy része annak, hogy a perzsáknál még sokkal rövidebb idő alatt ment végbe a létviszonyok változása, elnyomva a harcias szellemet, úgy mint a rómaiaknál a közügy iránti érdeket.

A perzsa nép története tehát analóg tüneteket mutat azokkal, melyek a római nép emelkedését és hanyatlását kísérték, és mind a két esetben az alkotott világbirodalom még több nemzedék idején át fennáll, azután hogy a szellem, mely alkotta, elenyészett; fennáll, mert nem bántják, összeroskad az első lökésre. Ez mindenesetre bebizonyítja, hogy nem a rendkívüli erőfeszítések által okozott kimerülésnek tulajdonítandó a bukás, mert a kipihenésre, az erők kipótlására teljesen elég idő volt engedve. Ellenkezőleg az analógia ezen magyarázatra is reá vezethetne. Mindkét esetben a gazdagság, mely által elvesznek a nemzet erényei, a létviszonyok változását konstituálja, az elébbeni egyszerű gazdasági viszonyokhoz képest. Hogy az illető nemzetek saját cselekvéséből, sőt épen magas erő kifejtéséből ered a változás, ez nem bizonyít egyebet annál, hogy a létviszonyoknak ilyen kedvezőtlen végeredményű változása következhet a nemzeti terjeszkedésre irányuló és közvetlenül legsikeresebb törekvésekből is.

Ha hódításoknak s kincsek szerzésének ilyen véghatásuk lehet, valóban csodálatos volna, hogy leigáztatás és szegénység, előbbi hatalom és prosperitás után ne gyakorolhatnának hasonlót. Csakugyan a történet temérdek esetet mutat fel arról, hogy elébb önálló és tekintélyes nemzetek egy szerencsétlen háború következtében elvesztik önállóságukat, s ezzel egyszersmind örökre megszűnnek létezni, a hódító bukása után sem támadván fel újra — noha sem kiirtás, sem a nemzeti-

ségből való erőszakos kivetköztetés ténye nem forog fen, és noha meghódíttatás nem egyenlő elveszéssel, mint más nemzetek példája mutatja, melyek túléltek, sőt még utána éltek virágukat.

A dolog természetéből foly, hogy az ilyen sorsra jutott népeknél a körülmények, melyek megelőzik és kísérik a kimúlást, nem tehetők oly világosokká, mint amazoknál, melyeknél önállóságuk, politikai nagyságuk idejében fejlődik ki a bajnak csírája, növekedve és terjedve, míg magas polczáról szinte közvetlenül sírjába buktatja le a nemzetet vagy államot, mint ilyent; vagy legalább megállapítja a betegséget, melyben az utóbb el fog halni. Ezeket ennél fogva bukásukon túl nem is okvetlenül szükséges figyelemmel kísérni. Ellenben nem így áll a dolog azon népekre nézve, melyek természetes fejlődése hódítás által félben szakítottatott. Önállóságuk idejében nem mutathatják a baj csíráját, mert ekkor még meg nem fogamzott, még nem léteznek; azután pedig a történet velők többé nem gondol. Csupán az új kor, annak előtte példátlan kiterjedésű feljegyzéseivel a tényeknek és állapotoknak fog majdan adatokat szolgáltatni a lengyel nép és Anglo-India lakosságának élettörténetéhez, feltéve, hogy ezek mostani helyzete elegendő állandóságú lesz arra, hogy a hódoltság behatásának tanulmányozására tárgyat szolgáltatson. E két népet azért neveztem, mert a jelenkorban rajtuk kívül nem tudok más nép által önállóságától erőszakosan megfosztott nemzetet, mely a kulturnemzet czimére igényt tarthatna. A vad népek élmeinyeire pedig később fogunk visszatérni.

Azon népeknek történetét, melyekkel ez a múltban megtörtént és melyek utóbb létezni megszűntek, nem írta meg senki; a források itt teljesen hiányoznak. Náluk tehát az az elporlás fizikájába nem lehet betekinteni, mint amazoknál, melyeknél az oly feltűnő jelenségeket számos szemtanú, (ha nem is értve meg horderejüket) jegyezte.

Így a régi kis-ázsiai és assyro-babyloniai népekről tudjuk, hogy a perzsa birodalom első idejében még léteztek mint hódolt nemzetek: de nem tudjuk, hogy mikor és még kevésbé hogy mi által enyésztek el; a többször ismétlődő népözön, mely áthullámozott rajtuk vagy egy időre, míg más felváltotta, fe-

lettük meg is telepedett, a fekvőbirtoknak teljes elvesztése, annak idegen kézre kerülése a zsarolásokból származó elszegényedés vagy erőszakos konfiskáció által; ezek lehettek legfőbb tényezői a felbomlásnak Kis-Ázsiában. Még egy másik járulhatott ezekhez a népeknél, melyek Mesopotamia és Chaldea egykor oly dúsan, mesésen termő síkját lakták. Itt századokon át vívták csatáikat az uralkodó nemzetek hadseregei; vagy pedig mikor e vidékek nem szolgáltak csatatérül két nagy birodalomnak, akkor őrizetlenül maradván, barbár nomádok csordái száguldoztak át rajtuk. A táborozó seregek, a kóbor törzsek pusztításai által a földmunka eredménye számtalanszor megsemmisült. Eltaposott vetések, lángba boruló gabonatarak és lakházak gyakran kenyér és hajlék nélkül hagyták a lakosságot, mely éhezett és fogyott; a földművelés többé nem táplálta az embert. Az öntöző csatornák ilyen körülmények közt nem tartottak karban és elveszett az ország termékenységének ezen alapfeltétele, az öntözés lehetősége is. Ekként teljesen képtelenné lett az ország földműves lakosságot eltartani. Azon arányban, mint a termések kisebbedtek és ritkábban értek meg elköltetésre, olvadt összebb a lakosság is, és mikor végre a föld művelésének lehetősége teljesen megszűnt, a nép nem létezett többé, mely azt egykor művelte¹⁾.

¹⁾ Nem bizonyos azonban, hogy a kérdéses népek nem korábban veszték-e ki; a kalifátus ideje alatt a földművelés még a legjobb karban volt. Babylonia vagy akkori nevén Szavad (mi annyit tesz mint „szántó-föld vagy fekete kővér földű vidék”) leggazdagabb és legfontosabb tartománya volt a khalifáknak; adója Ibn Chaldun szerint 42 millió dirham vagy Assyriával s Mesopotamiával együtt 100 millió dirham azaz egy negyed része az egész roppant birodalom államjövödelmének, mely Marokkótól egész Indiáig és India egy részére is kiterjedt, befoglalva Arábiát és Transoxiánát. A kalifák a legjobb karban tartották a csatornázást s a Bagdadtól délre fekvő vidék, a perzsa öböl, mely most sivár pusztaság akkor egy nagy kertet képezett, tele fálvakkal, városokkal és nyaralókkal. Az őslakosság ekkor ugyan még létezett, de csak mint földművelő jobbágy. A perzsa uralom alatt számos perzsa telepedett volt le itt; később az arab elem túlnyomóvá lett, mely nomád élethez lévén szokva túlélte a földművelésnek már a későbbi abbasidák alatt megkezdődött hanyatlását, melyet az ismételt adómérséklések legjobban bizonyítanak. (L. *Kremer*; *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. Wien 1875. I. k. 286. és köv. 1.) Úgy látszik hogy talajkimérülés esete is forgott fenn.

A meghódítatás mindig nagyot változtat a nemzetek létviszonyain s ha olyan következményei vannak, mint az imént vázoltak, úgy az okozott változás a legerősebb, mely általában képzelhető és melylyel szemben egy nép sem állhat meg.

Midőn egy meghódított nemzet földén az uralkodó népből tömegesebben telepednek meg mint hivatalnokok, iparosok, kereskedők vagy földművesek, az előnyöknél és kedvezményeknél fogva, melyeket ezen új része a lakosságnak élvez a régivel szemben, felfogja az az élet forrásait, melyek elébb amazoknak bugyogtak, betölti a legjobb helyeket, s hol valamit elnyerni lehet, elnyeri. A régi lakosság számára az élet megnehezül, mindenütt hátrányban van. A másik bírja a terjeszkedés minden előfeltételét, amannak szükségkép apadnia kell tehát. Ilyen és hasonló tényezők valószínűsége minden állandó hódításnál felette nagy, ha bizonyos idő múlva nem követi azt a polgári teljes jogok reáruházása a hódítottakra, mi által a hódoltság ténye megszűnik.

Hogy nem minden hódításnak lettek ilyen eredményei, ez korántsem czáfolata állításaink egyikének sem: azaz sem annak, hogy hódoltsági állapot idővel a nemzetiség elenyészésére vezet, sem annak, hogy hódoltság az elébbeni állapothoz képest a létviszonyok változását foglalja magában. Ugyanis a hatásnak különböznie kell a következő körülmények természetére szerint:

1) A hódított nép jelleme, nevezetesen túrni tudás, szívósság tekintetében.

2) Mi az elébbenivel szorosan összefügg, a gazdasági, társadalmi, közmívelődési stb. állapotok, melyek közt a hódított nép a hódításig élt.

3) A hódítás jellege, az iga könnyebb vagy nehezebb volta tekintetében, mi az elébbenivel együtt a változás belterjességét határozza meg.

4) A hódítás tartama, az idő — minden processusok bevégeződésének nélkülözhetlen tényezője.

Sok függ azután a hódító nép politikai és társadalmi szervezetétől: hogy csupa egyenjogú, szabad férfiakból áll, vagy deszpotikus kormányförmák közt él, avagy végre rangosztályokra

oszlik-e meg aristokratikus vezetéssel. A területi kiterjedés, a létszám arányai, a két nép viszonylagos műveltségi foka. Mindezek együtt s a fentebbi négy pont alatt felsoroltakkal kombinálva annyira variálják a hatásokat, hogy teljes lehetetlen állandó szabályokat feltalálni a történeti tapasztalatok útján arra nézve: hogy mely körülmények közt halad leggyorsabban és melyek közt legkevésbé az elenyészés, és hogy azon körülmények folytán, mely formában történik az, kihalás, elvegyülés átídomulás útján-e. A lehető legkedvezőtlenebb tér ez elméletek számára, melyek nem a priori állítanak fel; felette kedvezőtlen az által, hogy többféle tényező által határozatván meg, ezek eltérései szerint igen sokneműek az esetek; a mellett azonban még sem elég számosak arra, hogy klasszifikációt engednének meg. Ekként csupa elszigetelt tényekkel lévén dolgoz, ha egyikből netalán valamely szabály levonható lenne, ennek helyessége nem próbálható meg másokon s ennél fogva nem is tekinthető bebizonyítottnak.

Szerencsére azonban éppen azon állítás, hogy az önállóságának huzamos időre való elvesztése, a nemzetiség megőrzését felette megnehezíti, eshetőleg lehetetlenné teszi — nem is igényel bizonyítást, mivel mint szembeszökő igazságnak, helyessége általánosan el van ismerve. Hogy pedig az önállás elvesztésében a létviszonyok változását ismerjük fel, erre csak kettő kívántatik meg: hogy az önállás elvesztésének következményeiről magunknak számot adjunk, és hogy tisztában legyünk az iránt, mi minden értendő a létviszonyok változása alatt, nemzetekre vonatkoztatva e kifejezést; lehetetlen az esetben azon következményeket ez utóbbiak közé nem sorolni.

Nem lehet, minek előtte másra térnénk át, ki nem emelni egy tény, melyre később, más nyomozásokkal összevetve azt, még visszatérünk; hogy a három ó világrész holt nemzetei mindannyian elvesztették önállóságukat s bármennyire voltak süllyedve már akkor, midőn elvesztették, a teljes elenyészés mindég csak azután következett be. Ha tehát az esetek egy részében az önállás elvesztése is már a süllyedés következménye volt, másrészt bizonyos, hogy valamennyi esetben a processus befejeztetése csak a hódoltság behatása alatt ment véghez. Ekként azon népek, melyek hódításaik által meggazdagodtak

az ó-korban, kétszeri változásán a létviszonyoknak mentek át: az *elsőn*, mely erélyüket vette el s ez által megérlelte őket a másodikra, a lenyomatásra s *ezen*, mely előbbeni viszonyaik után annál erősebben hatva, eltűnésüket eredményezte.

Az eddig szemügyre vett tényezők ugyan sok esetre reá illenek, de minden példái a nemzeti hanyatlásnak és elsüllyedésnek, melyeket a történet felmutat, még sem vezethetők vissza azoknak valamelyikére, így a legfeltűnőbb példának, melylyel az újabb korban, az európai művelődés körében találkozunk, a spanyol nemzet hanyatlásának okait, nem lehet hasonló viszonyokban keresni. Önállóságát a mai napig megtartotta, hódításai pedig s a belőlök merített kincsek tekintélyesek voltak ugyan, de korántsem elegendők arra, hogy a gazdagság mértéktelen élvezetét eredményezzék. Sőt az e hódításokat közvetlenül követő időben a már elszegényülésnek indult lakosságának szerényebb jólétet sem szerezhettek, s az állami pénztárt gyakran ismétlődő kiürülés ellen sem biztosíthatták. A tizenhatodik század második fele és az egész tizenhetedik század képezik azon korszakot, midőn az újvilág fémkincsei legbővebben áramlottak, az ezüsttel terhelt galiónok tulajdonképeni korszaka ez. A 16. század közepéig a fémbányászatnak komoly akadályokkal kellett küzdenie. A benszülöttek birtokában talált készlet hamar ki volt merítve s az ezüstmányák nagyobb mérvű kizsákmányolását a tüzelő anyag hiánya nem engedte. Csupán a higanynyal való eljárás feltalálása tárta fel¹⁾ voltaképen Mexico és Peru ezüstkincseit, melyek folytán a nemes fémek viszonylagos értéke a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve oly jelentékeny átalakuláson ment át, mely mostanáig fentartotta magát. Azonban az innen nyert nagy összegek dacára Spanyolországban nem hogy bőség jelei lennének tapasztalhatók, hanem ellenkezőleg éppen e korban szaporodnak erősen az elszegényülés tünetei. Hogy azon rendkívüli források alig képesek a kormányzat és háborúk költségeit fedezni, holott más államok, melyek ilyen segélyforrásokkal nem bírnak, ugyanannyit költhetnek anélkül, hogy azért teljesen tönkre mennének, ez azt látszik bizonyítani, hogy rajtuk kívül a spanyol

¹⁾ Humboldt Sándor és Chevalier M. szerint.

kormány csak csekély jövedelmekkel rendelkezik. Ez pedig nem onnan eredt, mint ha a gyarmatokból nyert jövedelmekre szorítkozva, a kormányzat az anyaországot meg akarta volna kímélni a nyilvános terhekben való részvétől amazoknak rovására. Ellenkezőleg tény, hogy a kormány minden eszközt felhasznált jövedelmei szaporítására, s hogy a nép túlságos terheket viselt²⁾.

Spanyolország már ekkor előre volt haladva az elszegényedés útján, és azon források hiányában, melyeket az új világ fémhányái nyújtottak, Spanyolország még sokkal elébb kénytelen lett volna nagyhatalmi politikájáról lemondani. Hogy a lakosság ez időben, mikor a kincsek beözönlöttek, már elszegényedésnek indult volt, ez sokszorosán konstalálva van. Bizonyos tehát, hogy itt nem a középszerű vagy sanyarú viszonyokra következett nagy bőség okozta a sülyedést. Különbö is ennek itt egészen mások a tünetei, mint azon népeknél, melyekről az be van bizonyítva. Spanyolország nagyjai a 16. és 17. században ugyan úri fényvel környezik személyüket és a pazarlás nem példátlan köztük, de a császári Róma élvhajhászata és kicsapongásai ismeretlenek előttük; a nép munkája után él, közadományoknak nincs helyük; a hadseregben nem idegenek zsoldért, hanem védköteles spanyolok küzdenek; a

¹⁾ Bizonyosságul idézzük a spanyol pénzügyek II. Fülöp alatti történetéből a következő rendszabályokat: vámok felemelése, államkölcsönök, kényszerkölcsönök, kamatfizetések felfüggesztése több ízben, községi birtok lefoglalása és elárúsítása, hivatalok és kinttételek eladása, papi subsidiumok erős igénybevétele (az egyházi javak jövedelmének fele, a pápák beleegyezésével, államkiadások fedezésére fordított; a clerus birtokai után a jövedelem tizede járt); a só árának felemelése $\frac{1}{3}$ -dal; grandoknak előbbeni korszakokban adományozott jövedelmek visszavétele; játzókartálynak és higanynak regáléva való tétele. Az adó Castiliában oly túlzott volt a nép jövedelméhez képest, hogy annak akkori írók nézete szerint tönkre kellett mennie. A Cortes ismételt panaszai az elviselhetetlen roppant terhek ellen hiába voltak. Az Amerikából szállított kincsek rendszeren el voltak költve, minekelőtte beérkeztek volna. Mindez annak daczára, hogy II. Fülöp igen fősvény volt. III. Fülöp alatt még sokkal roszabb volt a pénzügyek állapota; minden állanjövedelmek el voltak zálogosítva s Castilia teljesen elszegényedve. (Ranke: Fürsten u. Völker v. Süd-Europa. Berlin 1837. I. 359-396.1.)

spanyol katona nem is puhul el, nem lesz gyáva, mint az ó-perzsa, hanem ősi vitézségét megőrzi, megőrizte mai napig. Ilyen vagy más könnyen felismerhető tüneteivel a hanyatlásnak itt nem találkozunk az ember; a betegség rejtélyes, alattomos; nyilvánul pedig abban, hogy az ország mind szegényebb és néptelenebb lesz. Ebben nincs kétség; az adatok határozottak és biztosak. Mezővárosok és falvak figuráinak a földképeken, melyeknek most nyomuk sincs, noha egykor azon helyen léteztek. Hogy a főbb városoknak, u. m. Córdova, Sevilla, Granada, Valencia stb. lakossága mennyi volt a középkorban s mennyi most, minden geographia megmondja. Egy virágzó kereskedéséről híres mezőváros volt a 15. században Medina de Rio Seco Ó-Castiliában; úgy nevezték azért India Chica (Kis-India); lakossága 30,000 lélek volt; most kereskedelmének nyoma sincs és lakossága 7—8000 lélek. Ez egy példa a sok közül.

A mórok kiköltözése nem okozhatta a keresztény lakosság létszámának süllyedését, az bizonyos, nem okozhatta az elszegényülést a századok óta móroktól tiszta éjszaki és középső tartományokban.

A süllyedésnek egyedüli helyes magyarázata itt az, mely mezőgazdasági viszonyokban keresi annak okát.

A jó termékek gyérülése és a megélhetésnek ebből eredő megnehezülése már jókor felköltötték a figyelmet. Egy spanyol író, kit *Liebig* földművelési vegytanában¹⁾ idéz, tünődve a folyvást roszt aratások és az élelmi szereknek innen eredő országszerte érezhető elégtelensége felett, az öszvéreknek a szántásnál való alkalmazásában keresi az okot, minthogy ez állatok ereje nem engedi, hogy a földet velük elegendő mélyen lehessen felszántani. E nézetében megerősíti azon körülmény, hogy az öszvér a 13. század második felében terjedt el Spanyolországban annyira, s hogy épen ezen idő óta lesz észrevehetővé a mezei gazdaság hanyatlása.

Ha az utolsó okra nézve csalódik is, e nyilatkozat érdekes az által, hogy kitűnik belőle, miszerint az ok, mely utóbb leszállította Spanyolországot nagyhatalmi állásáról, már ekkor

¹⁾ Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. Von Justus v. Liebig. Braunschweig 1865. Bevezetés, 105. l.

tanulmány és gond tárgyát képezte. De mint azonnal látni fogjuk, már jóval előbb is észrevétetett és nyilvános intézkedések tárgyát képezte.

»A katolikus királyok rendeletei képét nyújtják a spanyol talaj fokozatos kimerülésének. Már a tizenkettedik században XI. Alfonz és utóbb kegyetlen Péter castiliani királyok bocsátottak volt ki rendeleteket a kaszálók és legelők megmentése iránt, V. Károly császár pedig elrendelte, hogy az újabb időben szántóföldre feltört rétek változtassanak át ismét rétekké.

Jelenleg Cataloniában a föld minden két, Andalúziában minden három esztendőben egyszer ad aratást«¹⁾.

Ennyire jutott az ország, mely a rómaiak idejében híres volt Európában páratlan termékenységeről, mely még a 10. században a legnépesebb és leggazdagabb volt e világrészben. Nem a földművelés elhanyagolása, írja Liebig a spanyol gazdasági író hypothesisére gondolva, hanem a földek termékenységének megsemmisítése rabolva való művelés által, vetett végett a spanyol világbirodalomnak. »A rabolva való művelés, mely az országokat sivárrá és lakhatlanokká teszi, kevés szóval leírható. Az első időben vagy szűz földbe, a földműves búzát búza után vet. Ha az aratások csökkennek, más mezőre vándorol. De a népesség szaporodása lassanként véget vet e vándorlásnak; ugyanazon földet műveli hát, felváltva parlagon hagyva azt ugarul. A termések folyvást csökkennek és a földműves, hogy helyre állítsa azokat, trágyát alkalmaz, melyet természetes rétekből nyer. (Hármas gazdaság). Minthogy ezen pótlék sem állandóan felel meg, ez magukon a szántóföldeken való takarmánytermesztés általi trágyakészítésre vezet (váltógazdaság); a mélyebb földréteg úgy használtatik, mint a trágyát adó rét; eleinte félbeszakítás nélkül, azután ugaréveket hagyva közben, a takarmánynövények számára; utóvégre az alsóbb földréteg is kimerül; a földek többé nem termik meg a takarmánynövényeket; legelőbb beáll a borsókór, azután megjelen a lóher-, répa- és burgonyakór és végre a földművelés megszűnik; a mező többé nem táplálja az embert.«

¹⁾ Liebig ugyanott.

»Ezen processzus eltarthat sok száz évig, egyes földeken ezer évig, míg az ember észre veszi eljárásának eredményeit, és segít magának olyan javításokkal, melyeknek mindegyike újabb tanújele a talaj kimerülésének«¹⁾).

Tekintve Spanyolország egykori híres termékenységét, és mostani terméketlenségét, akkori gazdagságát és mostani szegénységét, akkori sűrű és mostani ritka népességét, a sülyedésnek a talaj kimerülésével való magyarázata fellelte valószínűnek tűnik fel, és miután más elfogadható olyan magyarázat, mely a tapasztalt tüneteket igazolná, hiányzik — ez a valószínűséget bizonyossággá emeli. Elismert és kétségbenvonhatlan tény, hogy a népesedési mozgalom irányzata a legszorosabb összefüggésben áll a tápszereknek egy bizonyos munkamennyiség által megszerezhető mennyiséggel; sőt statistikailag észleltetett, hogy a kötött házasságok száma alacsony gabnaárak mellett nagyobb, magas gabnaárak mellett kisebb szokott lenni ugyanazon országokban, mit természetesen a pénz értékében előforduló változásokra való tekintettel kell értelmezni. Akár helyes legyen különben ezen észleletek alapja, akár nem, annyi bizonyos, hogy a tápszerek szükséges mennyiségének csökkenésével csökkenie kell a lakosság létszámának; ez olyan egyszerű igazság, mely bizonyítást nem igényel.

A talaj kimerülése okozta a népszám csökkenését és az elszegényedést s e kettőnek kimaradhatlan következménye a politikai állás hanyatlása; a háborúk, melyeket ennek fentartására vívott Spanyolország a 17. és 18. században, a teljes elbágyadásig kimerítették, úgy a pénz, mint az emberfogyasztás által. Óriási kiterjedésű gyarmatai még bizonyos fénnyel övezték, de az anyaország gyengesége ezek megtartását is lehetetlenné tette.

Felmerülhet talán azon kérdés, hogy miért merült ki épen Spanyolország talaja annyira, vagy hogy miért nem volt a termékenység csökkenésének más európai államokban hasonló hatása. A felelet igen egyszerű. A talaj századokkal előbb kimerült, mert Spanyolország századokra előre volt a

¹⁾ Liebig i. m. 106. 107. 1.

kulturái és népességi viszonyokban. Olasz- és Görögországot kivéve, egy európai államban sem kezdődött el a földmivelés oly korán, mint itt. Hispániának a rómaiak által is bámult virágzó mezőgazdasága volt, mikor Galliát, Britanniát és Germaniát még őserdők és mocsarak borították, csak itt-ott szakítva félbe roszul művelt szántóföldek által. Később a 9—13. században népességi viszonyai hasonlóak voltak Francia- vagy Németország mostani népességi viszonyaihoz; ezekben pedig és Angolországban egy-egy négyszög mértföldön kevesebb ember lakott még ekkor, mint most Spanyolországban. És a mennyivel csekélyebb volt a népesség, annyival kevesebb tápanyagot vettek ki a földből, mely még aránylag rövid idő óta viselte is az eke sebhelyeit. Azóta a népesség a nevezett nyugot-európai államokban is felszaporodott oda, hol Spanyolországé volt a 10. században. A síkság erdői kiirtattak, a mocsarak kiszárittattak, a mi szűz föld létezett, művelés alá került és intenzív módon aknáztatik ki. De mindamellett vagy éppen azért a mesterséges trágya használata napirenden van; csontliszt és ásványi anyagok nélkülözhetlenekké váltak és Nyugat-Európa mezőgazdasági szakemberei aggódva számítgatják, hogy a guanó telepek még mennyi ideig fognak eltartani. Hogy ha ezek elfogytak, azután mi történik, ez még nyílt kérdés. Ha az eddigieknél egyéb eszközök nem vétetnek foganatba, ha ez országok nem tanulnak Chinától és Japántól, melyektől Spanyolország nem tanulhatott, minthogy viszonyaikat nem ismerte, akkor ez utóbbinak sorsára kell jutniok. Valószínűbb azonban, hogy nem hagyják a dolgot ennyire fejleni.

Ha a guáno-telepeket s a guanó hatását elébb ismerik fel az emberek, úgy Spanyolország nagysága valószínűleg valamivel, talán egy-két századdal tovább tartott volna, Német-, Francia- és Angolország s Belgium mezőgazdasága pedig most már előbbre volna, vagy a kimerülés jelenségeiben, vagy az okszerű trágyázásban.

A talaj kimerülése s illetőleg ennek következménye, mely szerint a lét fentartására megkívánt tápszerek nehezebben és nem az eddigi, nem a szükséges mennyiségben szerezhetők meg, ez a szónak legkorlátoltabb értelmet is tulajdonítva, megfelel a változott létviszonyok fogalmának. Mindamel-

lett a spanyol nép nem halt ki, csak lesülyedt — mert a létviszonyok változása fokozatos volt.

Meg kell itt emlékezni egy nemzetről, mely szintén az új-európai államok körében, habár mint idegen játszotta szerepének legfőbb momentumait. A törökök szintén egy világbirodalom alkotói, és egykor Európa réme, most, tudjuk, megnyit nyomnak a világ folyásában. Tudjuk azt is, hogy nem mulékony változásról hatalmi állásukban lehet szó, hanem mélyen beható, végpusztulással fenyegető sülyedésről. A bajok, melyekben a törökök birodalma sínlődik, általánosan ismertek, és kétségtelen hogy az egyes sokat említett körjelenségek, mint: rossz kormányzat, ziláltság és visszaélés az állami pénzügyben, bizonytalan jogviszonyok, szomorú közgazdasági állapotok, mindannyian valódi okokként hatnak. De a főök, mely által a többi jelentőségét nyeri, mely ezeket mind magába foglalja, mégis csak egy: az hogy a környezet gyökeresen megváltozott. Míg Törökországban az anyagi és szellemi, állami és hadászati élet kielégíthető exigenciái megmaradtak körülbelül azon fokon, melyre II. Mohammed idejében voltak kifejlődve, addig a kereszténység országaiban minden irányban példátlan haladás történt. Meglehet hogy egyben-másban roszabbodtak — nem mondom az állapotok, mert ezeknek nagyon általános roszabbodása már azon változásból foly, — hanem — a tényezők, melyeken Törökország ereje alapult, u. m. a politikai és katonai szervezet, a polgári és katonai kötelességérzet, a kitartás sanyarúságok közt, a kényelmek könnyű nélkülözése. Mindamellert bizonyosnak tartom, hogy mostani jellemével és erejével még mind igen jelentékeny szerepet játszhatna a török nemzet egy világban, mely a nikápolyi ütközet idejébeli világgal lenne azonos. Hogy tényleg azt nem játszhatja, ennek oka keresendő azon kellékek különbözőségében, melyek ezelőtt négy-ötszáz évvel és melyek most képesítenek kiválóbb hely elfoglalására a népek versenyében. Személyes bátorság a harcztéren és bizonyos kezdetleges stratégia, általában harczias szellem szerezték a törököknek egykori fényes sikereiket Európa nemzeteivel szemben, melyeknél a harczias szellem az aránylag korlátolt számú nemességre szorítkozott, és melyek tehát ennélfogva a törököknek velök

egyenlő szellemű harcosokat mindég csak kisebb számban állíthattak ellenébe. A hadvezetési tapintatban pedig sokkalta alább állottak az ozmánoknál, melyeknél az egész állami és egyéni lét, még a gazdaság is, a háborúra volt állapítva és berendezve; alább állottak ezeknél, minthogy épen ezen harcias nemesség vívta szinte kizárólag örökös csatáikat, melynek aránylag apró csapatai messzebb tekintő vezetést nem igényeltek, és a harcot egymás közt mintegy párbajszerűleg intéztek el, párbajszerű lojalitással és egyszerűséggel.

Jelenben a harctéren nem egyedül azon tényezők döntenek, s a harctér sem egyedül dönt a népek állására nézve. Az újkori kultúrának mindenre kiható befolyása, minden sikert kultúra kérdéssé tett — és ebben a török nemzetre nézve igen hathatósan és kedvezőtlenül megváltoztak a létviszonyok. Ha fogai ugyanazok lennének is mint Bazajet Jilderim idejében, csak vasra haraphatna velők, melyen kitörnének. Ha már mint hadi hatalom nem mérkőzhet Európa nagy hatalmainak egyikével sem, még sokkalta és beláthatlanul messzebb áll e világ-rész nemzetei megett mind abban, mi békében képezi az erőt, a háborúban pedig rájuk nézve ennek forrását. Mind az, mi most dönt, akkor nem létezett, tehát nem is dönthetett.

Ha egy nemzet erényei és képességei bizonyos természetű működésre kedvezőleg vannak kifejlesztve s azután a világ haladása folytán e tulajdonok másodrendű tényezőkké súlyednek le, a nemzetnek is le kell szállnia a polcra, melyet elfoglalt, ha nem bírja vagy nem sajátít el más tulajdonokat, melyeket a világ változott lényege megkíván. Az, hogy e változás ugyancsak emberi működés következménye, nem vetkőzteti ki azt jellegéből, melyet neki tulajdonítunk. Meg lehet, némelyek azt fogják mondani, hogy a kultúra fegyver a népek kezében, melylyel legyőzik a kultúrával nem bíró népeket és ezért nem fogják az ellenségnek hathatósabb fegyverében a legyőzött népre nézve változott létviszonyt felismerni. És mégis az mikor a fegyver használatára csak bizonyos tulajdonok képesítenek, és attól csak bizonyos tulajdonoknak hiánya tilt el.

Általános szabályul állítható fel, hogy a hol valamely nemzet és a külvilág közt (mely alatt nem a külföldet értjük, hanem összességét minden dolgoknak és hatásoknak, azon nem-

zet physikai és erkölcsi tulajdonain kívül) változnak a kölcsönhatások, ez vagy a nemzet természetében, vagy a külvilág valamely viszonylatában beállott változásnak következménye; ha az utóbbinak és ha visszahatással van a nemzet létfolyamára, úgy a létviszonyok változását képezi.

Midőn kiemeljük, hogy a török nemzetnek teljes szenvedőlegességre való kárhóztatása egy hatalmas kultúrának kifejlődésével áll összefüggésben, ezzel közel jutottunk egy számtalanszor észrevett és kifejezett tapasztalati igazsághoz: hogy ha népek, melyek elébb ilyen befolyástól elszigetelve voltak, belterjesebb befolyása alá esnek a kultúra sokkalta magasabb fokán álló nemzeteknek, ez gyorsabb vagy lassúbb összeolvadásukat és utóvégre kihalásukat vonja maga után. Ezen tünevény az európaiak által való felfedeztetésük után végbement, vagy folyamatban van az éjszak- és dél-amerikai vadásztörzseknél, a nyugot-indiai, valamint az óceániai szigetek és Ausztrália lakóinál, szibériai népeknél mint a kamcsadáloknál, jakutoknál, jukagiroknál, továbbá az aleuti szigetlakóknál; azután a hottentotáknál, busmanoknál és más afrikai törzseknél (Lásd p. o. *Schweinfurth*: »Im Herzen von Afrika« a *bongó* népről). Az ok, mely e népek kimúlását idézi elő, lényegében mindnél ugyanaz, habár a módzatok, melyek közt a hatás teljesül, különbözők és nincsenek is minden esetekben kellőleg felvilágosítva. Kiválólag kétféle alakban nyilvánul a közös ok, melynek behatása alatt a vad törzsek elenyésznek: vagy a tényleg megváltoztatott életmód— vagy hogy az életmód megváltoztatásának magukat alávetni nem akarják. Kivételes esetek azok, melyekben a bevándorló európaiak fegyvere által irtottak ki. Az egykor Louisiánában élt Natchez-törzsről, mely napimádásáról és emberáldozatairól volt ismeretes, bizonyos, hogy a francziák irtották ki ¹⁾). Tasmánia őslakóinak kihalását pedig az angol gyarmatosok vadászfegyverei mozdították elő ²⁾). Azonban más példák után indulva, következtethető hogy az öldöklés itt csak siettette a processust, mely a nélkül

¹⁾ *Waitz*: Anthropologie der Naturvölker. III. 255. 1.

²⁾ *Waitz*: i. m. VI. 817. 1. és köv. — *Gerland*: Über das Aussterben der Naturvölker. 115.1. — *Peschel*: Völkerkunde.

is végbe ment volna. Betegségeknek, különösen ragályosaknak, szintén nagy részök van azon tünetekben, sőt említetnek esetek, hogy egész törzsek egy nyavalyának estek rövid idő alatt áldozatul; így a Dakota népcsaládhoz tartozó mandánok a felső Misszúri vidékén, állítólag teljesen kihaltak a himlő által ¹⁾). Közép-Amerikában benszülöttek egész népes falvai szűntek meg létezni a nagy cholera-járvány folytán; Dél-Amerikában a Maranhao partjain egykor hatalmas nép volt a bonari, mely epidémiák és szeszes italok által pusztult el; az »Ausland« (1875. sept. 6. sz.) egy közleménye szerint akkor már csak egyetlenegy nő élt. Polynesiái szigeteken a bújakór visz véghez nagy pusztításokat ²⁾). Ez esetek megítélésénél azonban szem előtt kell tartani, hogy azon betegségek európaiak által közöltettek a benszülöttekkel, hogy csapásai voltak európai népeknek is, de a nélkül, hogy akkora következményeik lettek volna a létszám tekintetében.

Egyik legfeltűnőbb eset e részben a következő, mely egyszerűs mind a legújabb tapasztalat is. A Fidzsi-szigetek lakói egész mostanáig kivételt látszottak képezni az általános szabály alól s mintha jobb anyagból lennének gyúrva, mint a többi déli tengeri szigetlakók, megkímélve maradtak azon bajoktól, melyek a többieket sújtották; a felette termékeny és sűrű lakosságú szigeteken a népszám apadása nem tapasztaltatott. Jelen 1875. év elején Angolország anektálta a szigetcsoportot. Január 15-én Didó nevű angol hadihajó vetett horgonyt a szigeteknél, haza hozva kíséretével a királyt, ki meglátogatta volt Sidney városát, hol ekkor a kanyaró himlő uralkodott; a király, valamint egész kísérete megbetegedtek Sidneyben, de rövid idő alatt kigyógyultak. Azonban alig érkezett volt vissza a király honába, itt pár nappal később kiütött a ragály, ellepve az egész szigetcsoportot. A különben s európaiakra nézve

¹⁾ *Waitz* (i. m. III. rész. I. 35.) tagadja ezt; 1852-beu (*Schoolcraft* szerint) még 385 létezett volna az egykor több ezernyi törzsből. A feketelábak 30—40,000-ról a himlő által 1000-re, az omahák $\frac{1}{3}$ -ukra olvadtak le.

²⁾ *Gerland*: i. m. 16. 1. és köv. hol részletek a források megnevezésével.

épen nem veszélyes betegség itt pestisszerű hatással, s mindég dysenteria által követtetve lépett fel. Az államépületek és a missziók templomai kórodákká lettek átalakítva, s csakhamar betegekkel s haldoklókkal teltek meg. Némely helységek egészen elnéptelenültek. Az összes lakosságnak egy harmada halt el az epidémiában. A következő nyáron a betegség alább hagyott, de későbbi jelentések szerint újabban a tífusz lépett fel pusztítólag. (Ausland. 1875. december 6.)¹⁾.

A szeszivás és az általa előidézett bajok, u. m. betegségek, a fizikai (erő, gyorsaság, érzékek élessége, nemi termékenység) valamint az erkölcsi tulajdonok hanyatlása — p. o. az életkedv és önbizalom s az önbecsülés elvesztése, erősen hozzájárultak az újvilági nemzetek leapasztásához és lealacsonyításához. Ezen adománya a kultúrának veszélyes hatását ily mélyen és általánosan, magasabb fejlettségű népekre sohasem gyakorolhatta.

Noha mindezen tényezők befolyását nem lehet tagadni azok még sem az egyedüliek, sőt talán nem is legáltalánosabb hatásúak, a mennyiben az ide vágó, megtörtént dolgok általánosabban szemügyre véve, azt tanúsítják, hogy náluk nélkül is beáll azon hatás mindenütt, hol népek, melyek addig a természet önkénytes adományaival táplálkoztak, idegen befolyás által oda jutnak, hogy azontúl csupán verejtékes munka után élhetnek meg, mint maguk a kultúra népei.

¹⁾ Ide tartozik azon tény is, mely számos tapasztalat által van constatalva, hogy a színes és fehér emberek találkozása epidémiák keletkezését okozza. Teljesen egészséges legénységű hajók érkezését igen sokszor közvetlenül követi valamely nyavalya kiütése (a tapasztalatok össze vannak állítva Gerlandnál id. m. 9.1. és köv.) lázák, vérhas, skorbut stb. A betegség gyakran az érkeztetteket támadja meg előbb, s ilyenkor a szokatlan clima vagy életmód következménye az; ha egyszer azonban kifejlett a nyavalya, átragad a honosokra is, kik sokkal nagyobb mérvben szenvednek általa, miből következik, hogy a miazma iránt fogékonyabbak. Ez igen könnyen megfogható minthogy organismusukat az egész előkészületlenül lepi meg, míg az európai embert a légkör, melyben él, úgyszólván beoltotta azon mérge ellen s a mellett kétségtelen, hogy itt századok s ezredek óta egy kiválasztási processus is foly, mely a fogékonyabb egyénéket kirostálva, az összeség fogékonyosságát a meghonosult kórmenek iránt mindinkább csökkenti.

Hol zabolázatlan szabadságukat és vadságukat megőrzik, ott megmaradnak régi életmódjuk mellett és elvesznek inkább, semhogy elapadt életforrásaik helyett munka útján nyitnának újakat.

Hol rabszolgaság és jobbgység békóiba veretvén az idegenek által, munkára kényszerítettnek, ott öngyilkosság gyermekölés, magzatelhajtás és nemi abstinentia által öntudatosan vetnek véget fajuknak.

Végre ha az ilyen nemzetek függetlenül maradvá területeikön, bevándorlók által nem szorongatva, a kereskedelem által megismerkednek a kultúra terményeivel és felébred beünnök a vágy azok bírására, becsereik azokat országuk természeti terményeiért, mi által a tápszerek rendelkezhető mennyisége s ezzel az élet forrásai apadnak; európai pipere és fényűzési cikkek beszerzése végett megtámadják nélkülözhetlen készleteiket s utóbb szükségét szenvednek; hol a javak eloszlása nem egyenlő (s alig létezik hely, hol az volna), ott a tehetősebbek kisebbsége ad túl a készleteken, melyek nélkül fajuk meg nem élhet, elvonva saját feleslegüket azoktól, kikkel elébb megosztották, olykor férjek és atyák is, nőiktől és gyermekeiktől. Hogy a kevesebb és rosszabb élelem mint hat a népességi viszonyokra, tudva van; ha nem is közvetlen éhhalál, lassú elgyengülés és betegségek biztosan követik, így p. o. az amerikai indiánokról, írja Waitz hogy »míg elébb a vadászatot saját közvetlen szükségük kielégítésére üzték, később kereskedelmi célokra vadásztak: a vad kipusztított a bőrök kedvéért s ezen bőrök, melyek elébb oly jó szolgálatokat tettek nekik, eladattak a legutolsóig, úgy hogy öltönyök hiánya miatt az egészség szenvedett különösen a szegényeknél. A kereskedelem új szükségekre tanította őket, s ez által szabad vadászokból olyan emberekké változtatta, kik a fehérék szállítmányaitól függöttek«. (Id. m. III. 86. 1.) Érdekesek az adatok melyeket Waitz azon kereskedelmi forgalomról közöl. Polynesiát illetőleg helyesen emeli ki *Gerland*, hogy az európaiak által oly óriásilag növelt forgalom mellett az élelmi szerek sokkal értékesebbé s az által szűkebbé lettek. Csak azt kell p. o. meggondolni, hogy mennyit szükségelnek mindazon hajók, melyek Papeitiben vagy Honoluluban látják el

magukat élelmi szerekkel. »Ki azt hiszi, hogy épen a nagyobb szükséglet buzdíthatná a benszülötteket nagyobb erőfeszítésekre, az gondolja meg, hogy alig 100 év óta ismeretesek e szigetek, s hogy ily rövid idő alatt, midőn annyiféle élmények kábították el a benszülötteket, a földművelés még ki sem fejlődhetett úgy, hogy ezen tömeges szükségleteknek megfelelő lehetett volna, és hogy túlnagy igények nem buzdítanak, hanem eltompítanak, lenyomnak.« (Gerland i. m. 87. 1.) Kétségtelenül be áll azon eset, hogy az ipartermények bírásának vágya rábírija a népet a munkára, főleg ha némi könnyű munkára már szokva volt, rábírija a nehezebbre, többre. De ennek, ha nem is azonos, de hasonló hatása szokott lenni, mint az idegenek által rájuk erőszakolt munkának; elkedvetlenedés, mely a kétségbeesésig fokozódhatik és az imént felsorolt szaporodás-ellenes cselekedetekben nyilvánul, ered azon konfliktusból, melyet ily népek kebelében az idegenek által kínált cikkek iránti vágy és a munka iránti félig legyőzött, de el nem felejtett ellenszenv költ. Egyébiránt megjegyzendő, hogy ez csak ritkán az egyén kebelében jön létre. E fordulattal a dolgoknak leginkább ott találkozunk, hol a nép saját institúciói már korlátolták az egyéni szabadságot, hol már bizonyos állami formává szilárdult a társas együttlét, elejtve az egyenlőséget, melyben alacsonyabb fejlettségi fokán élt, — egy többé-kevésbé despotikus uralkodó és nemesi osztály javára. Ezen előkelők követelik a szegények nagyobb tömegétől — melynek alárendeltsége elébb talán csak tisztelgésekben nyilvánult — a kemény munkát s ennek gyümölcseit többnyire értelmetlenül, haszontalanságokban fecsérlik el, melyek a közjót emelése által sem mérséklik a munka leverő hatását, így Afrikában a fejedelmek nemcsak alattvalóik tápszereit, hanem azokat magukat is eladták európai árukért, így a Sandwich-szigeteken elébbeni időben (de természetesen már a felfedeztetés után) a nép saját főnökei részéről roppant nyomást szenvedett szerfelett magas adók és nehéz robot alakjában. A szigetcsoporthoz legfőbb export-cikke a szandalfa lévén, melyért a főnökök európai árukat cseréltek be, ennek vágása miatt a nép kénytelen volt a földművelést elhanyagolni, minek következtében az éhhalál nagy pusztításokat vitt vég-

hez s a kétségbeeső népnél a gyermekgyilkolás napirenden volt. A szigetcsoport lakossága 130,313-ról 1832-ben leszállott volt 1853-ban 71,019-re.

A tapasztalás azt mutatja, hogy a függetlenül maradt vad népek teljesen idegenek maradnak a munkától és megőrzik szokásaikat a végső inségben is, ha mint szabad népek éltek addig. Ezek természetesen menthetlenül veszve vannak, mihelyt a természet ingyen adományai megszűnnek. Ellenben ha fejedelmeket és osztálykülönbséget ismertek, rákényszerülnek a kелletlen munkára, mi talán lassúbb kihalásukat eredményezi, sőt — mert több idő van engedve — megállapodásnak és az irányzat fordulásának reményét is fenhagyja. Mivel a szorosabb, kiképezettebb társadalmi kötelék magasabb fejlettség megbízható jele, ezen észrevétel öszhangban áll azzal, hogy a beálló változás annál erősebb és véglegesebb hatású lesz, minél nagyobb eltérést mutat az addigi viszonyokhoz képest.

Ilyen szabad népekkel, melyek sem született főnököket, sem semmiféle osztálykülönbséget nem ismernek, melyeknél a tekintélyt, sőt a javak nagyobb mennyiségét is egyedül személyes tulajdonok szerzik meg, míg azon tekintély sem jogosít a többiekkel szemközt egyébre a harcban való vezetésnél, ilyen teljesen zabolázatlan népekkel találkozunk Éjszak-Amerikában ¹⁾). Az Egyesült Allamok területén létezettek közül e leírásnak legjobban megfelelnek az Algonkin, Irokéz és Dakota fajokhoz tartozók, valamint a pawneek, komancsék és más, kissebb törzsek. Mindezeknél a földművelésnek csak leggyengébb kezdetei — tengeri termesztése a nők által — vagy ezek sem léteztek; a vadászat volt fő-főága a tápbeszerzésnek; munka, férfiak részéről példátlan lévén. Az elejtett vadak húsa mellett a nők által kezdetleges művelési módon termesztett tengeri és

¹⁾ Kivételek annyiban fordulnak elő, a mennyiben a csokták s más apalacse-törzsek, azután a natohezek s az algonkinok közül a mohikán, pequod, narragansett és wampanoag törzseknél a főnökség bizonyos családokban örökös volt a gyarmatosítás idejében. Ezek közül a csokták most szorgalmas földművesek. A többiek a gyarmatosok fegyvere által irtattak ki; egyébiránt a nevezett algonkin törzseknél a főnök gyakorolt ugyan hatalmat mint vezető, de különben népével egyenlő és ez szabad volt.

bab. s egy két vadon termő tápnövény aránylag csekély szerepet játszottak a test gazdaságában. Ez életmód mellett, aránylag csekély fejszám roppant területet igényelt táplálatára. Mindamellett Amerika felfedeztetése idejében, úgy számítják, felment Éjszak-Amerika őslakosságának száma mintegy 16 millióra, míg most már alig 2 millióra becsülik; (*Waitz*: Die Indianer Nordamerikas. 16. 1.) 1841-ben az Egyesült Államokban 342,058 indián lakott, 1864-ben pedig az elébbeninél nagyobb területen s olyan törzseket beszámítva, melyek az elébbeni számban nincsenek, csak 275,000 és megjegyzendő, hogy ezeknek mintegy $\frac{2}{3}$ része azon törzsekből telik ki, melyek mindég a Missziszippitől és illetőleg a Misszuritól nyugotra laktak, és hová a gyarmatosítás csak a legújabb időben és még most is szórványosan hatott el. A többi legnagyobb részt az úgynevezett apalacs népekből kerül ki, melyek egykor Florida, Carolina, Tennessee és Georgia területén, és a régi irok tanúsága szerént, az éjszakibb törzsekénél magasabb műveltségi fokon éltek, jelenleg pedig az Indián Territoryban vannak letelepítve, földműveléssel foglalkozván. Az úgynevezett hat nemzetnek vagyis az irokéz törzseknek s a keleti algoukinoknak, melyek Új-Anglia, továbbá N.-York, N.-Jersey, Delaware, Pennsylvania, Illinois, Ohio, Kentucky erdőit lakták, alig léteznek maradványaik. Leghíresebb törzseik közül többen már teljesen kihaltak s a többi ugyanezen sorsnak siet elébe. Hasonló jövő vár Visconsin, Minnesota, Jová és a Missziszippin túl elterülő puszták benszülőtteire is, hová a Pacific-vasúton és ennek tervezett éjszaki paralelláján gyorsan fog kiterjedni a kultúra befolyása, legalább ez irányban. Ki van mondva a jóslat, hogy a jövő század már nem fogja látni az egyesült államok területén sem az utolsó bölényt, sem az utolsó indiánt.

A vadászterületek kissebbedése, a vadnak elfogyása pecsételi meg mind ezen törzsek sorsát, melyek táplálatukat más-ként mint vadászattal keresni nem akarják. A vadászterületekért folytak véres harczaik a fehérekkel és egymás közt, amint az elébbiek terjeszkedésével, az őserdők kiirtásával összéb-összéb kellett huzódniok. Hol az erdők még állanak, hol a vad ki nem irtott, ott a veresfajú törzsek is fentartották magukat. Így

az angol korona tartományaiban, a Hudsonbai-társulat területén, hol az Egyesült-Államok őslakóival rokon Algonkin és Atapaszk népek laknak, a kiveszés tünetei eddig nem oly általánosak.

Egy jeles német ethno- és geographus írja e népekről: »A nehézség, vadásztörzseket megtelepülésre szoktatni, nem abban áll, hogy nem tudnak a mi módunk szerint, hanem abban, hogy a maguk módja szerint akarnak élni. Minden munkát lealázónak tekintenek és csupán a vadászatot tartják rangjukhoz és férfihoz méltónak. Midőn angol és hollandi gyarmatosok telepedtek az Egyesült-Államok keleti tengermellékén, olykor észre lehetett venni egy-egy benszülöttet, ki valamely magaslatról nézte, miként jár a földműves ekéje megett, nem azért, mintha titkait akarná ellesni, hanem azért, hogy elébb csodálkozva tárja fel szemeit, azután pedig szánakozva hátat fordítson, mint ha azt gondolta volna magában a latin költővel, hogy lehetetlen, miszerént az élet többet érjen az élet gyönyöreinél (non propter vitam vivendi perdere causas.) Hogy ez az utolsó gondolat, ezt egy más észlelet útján is felismerhetjük: Éjszak-Amerika veres indián törzsei a túlvilágot úgy képzelik mint a földi élet folytatását. A nagy szellem, így reménylik, vaddús vidékekre fogja áthelyezni őket«¹⁾).

Ugyanazon író valamivel alább a következő megjegyzést teszi: »A vadászéletből a szigorú földműveléshez való átmenetnek több nemzedéken át lassanként kell végbe mennie, ellenkezőleg fajhalál áll be«.

E szavakban ki van fejezve azon egész igazság, hogy: a létviszonyok változása, ha gyorsabban megy véghez, semhogy a faj hozzájuk képest átalakulhatna, annak kivesztét eredményezik. És tovább:

»Látjuk, hogy az új világban azon benszülöttek, melyek már magasab míveltségi fokot értek volt el, mint Mexico, Yucatan, Ecuador, Peru és Chile lakosai, nem csupán ki nem hálnak, hanem hogy most mintegy 300 év után, hazájukban ismét az uralkodó fájja lesznek«.

¹⁾ *Oskar Peschel*. Völkerkunde. 2. kiadás 136. 1.

Hozzá lelietne még tenni, hogy a Creekek, Csokták, Csi-kezák és Csirokik, mely törzsek városszerű kerített helyekben laktak és általában több kultúrát mutattak az első bevándorlók tanúsága szerint, mint éjszaki és nyugoti szomszédaik, meg lehetőszen hozzá szoktak az új életmódhoz és ha nem is szaporodnak, de legalább nem annyira szemlátomást fogynak, mint amazok.

Arra hogy összokású népek, hódítóik által munkára kényszerítettvén, mint tespednek és enyésznek el ennek folytán erre Cuba, Haiti, Jamaika és a többi Antillok benszülőttei szolgáltattak példát. A túlhajtott munkához, az éhezéshez, a sok öngyilkossághoz ¹⁾, és mesterséges abortushoz hozzájárultak még 1517 és 1518-ban nagy himlőepidemiák. Hogy azonban nem ez utóbbiak okozták leginkább a kihalást, kitűnik abból, hogy Haitinek Gomara által 500,000-re becsült lakosságából 1508-ban csak 60,000, 1514-ben már csak 14,000 és 1550-ben nem több mint 500 élt²⁾. A múlt század közepén mind e szigetek lakói teljesen ki voltak halva.

Nem oly rohamosan mint itt, de azért kétségbevonhatlanul apad az őslakosok száma a csendes tenger szigetein. Ezek nem állottak olyan nyomás alatt, nem lettek rabszolgákká téve. Legtöbbit tettek itt az importált nyavalyák s azután az élelmi szerek megszűkülése, valamint a deprimáló erkölcsi hatás. Mindamellert a legújabb időben a szigetek egy részén (p. o. Tahitiben) ismét emelkedik a népszám, a mi megfogható, mivel itt korántsem azon mértékben, mint Amerikában vagy pedig az ausztráliai kontinensen, lettek a létforrások bevándorlók által elvágva.

Mindnyájára ez ősnépeknek ráillenek azonban Waitz következő szavai:

»Hol a szükséges átmeneti fokozatok hiányzanak, melyeken egy természeti népnek át kell haladnia, hogy magasabb fejlődésre jusson, ott eredeti nyerseségéből való rövid vagy

¹⁾ Egész fálvak lakói összebeszéltek s egyszerre vetettek véget életüknek.

²⁾ Waitz: L m. IV. 332. 1.

csak látszólagos felemelkedés után, abba ismét vissza fog bukni és — mint ez természeti és kultúrnépek szomszédos érintkezésénél oly gyakori és megmagyarázható — korai elveszés lesz kikerülhetlen sorsa. A civilizáció azután folytatni fogja a lakható világ határainak kitégítését, de egyszersmind össze fogja tapodni azon népeket, melyek nem elég gyorsan képesek azt felvenni«.

II.

A verseny hatása és jelentősége a nemzetek s az emberiség életében.

Végig mentünk a megelőzőkben azon népek hosszú során, melyeket a történet mint elbukottakat vagy elveszetteket ismer. Ha figyelmünket nem terjesztettük ki minden esetekre kivétel nélkül, a mellőzések vagy olyanok lehetnek, melyeknek — csekély jelentőségűek lévén — fontosabb analogonjuk van a tárgyaltak közt, vagy olyanok, melyeknél a sülyedés ténye nincs eléggé megállapítva, vagy pedig végre olyanok, melyek körülményei ismeretlenek. Megvizsgáltuk elfogulatlanul az okokat, melyeket a történetírás és a bűvárlat kijelölnek és noha azok sokfélék és nagyon különbözők, úgy találtuk, hogy mind annyian azon viszonyok egy részének, melyek közt vagy melyek befolyása alatt a nemzetek éltek, változását képezik. Nem vagyunk tehát jogosítva képzelni, hogy a kihalt nemzetek belső organikus fejlődésének szükséges eredménye volt a kimúlás, hogy ennek feltételével keletkeztek, úgy mint az egyén, mely halálra ítélve születik. A törzsek és nemzetek elterjedése és leolvadása, — ha ebben áll pályájuk, nem hasonlítható a kő pályájához, mely feldobtván, parabolát írva le a légben, visszaesik a földre szükségkép, múlhatlanul. Nem egy bizonyos kiszabott erőmennyiség korlátolja létfolyamukat, mely elfogyván, ez véget ér. A lét belső forrásai bennök kiapadhatatlanul, mert folyvást megújulva, bugyognak; vagyis fennmaradásuk nem feltételeztetik egyéb hatásoktól, mint külsőktől. *Ugyanazon viszonyok közt, melyek közt száz évig élt, meg fog élni örökké; ha tehát egy nemzet mely létezett, megszűn létezni, úgy a viszonyoknak kellett változniuk, melyek közt létezett.*

Hogy pedig azon viszonyok, melyeknek változása a nemzet létét szüntetheti meg, helyesen neveztetnek létviszonyoknak ez világos.

A fennebbit mint okoskodást *a priori* lehetne felállítani; a tapasztalati bizonyítékok csak azért lévén szükségesek, mivel szintén a tapasztalásnak tanítása az, hogy a látszólag legegyszerűbb, legvilágosabb következtetésben sem tanácsos bízni, addig, míg helyessége alkalmazás által megpróbálva nincs. Azt, mely itt kérdésben forog, az ide tartozó esetek legnagyobb része igazolja; ellent annak nem mond egy sem s így teljesen bebizonyítottnak tekinthető. Nem is valószínű, hogy ezt valaki tagadni akarná. Ellenkezőleg talán triviálisnak és meddőnek fog feltűnni ezen igazság konstatálása. Lesznek, a kik kérdeni fogják: mit nyerünk vele, ha egy közös elnevezés alá: »létvisszonyok változása« foglalunk ilyen történeteket, mint:

»Gyors hódítások által szerzett nagy gazdagság, szegénység után.«

»Hódoltság önállóság után.«

»Az ország talajának kimerülése.«

»Módszerek felmerülése, melyek alkalmazására az előfeltételek egynél meg vannak, másnál nincsenek.«

»Kedvezőtlen fizikai befolyások, (miazmák, szeszese italok), melyek a szervezetet egészen előkészületlenül találva sokkal vézesebben és általánosabban hatnak, mint azokra, kik hozzájuk voltak szokva.«

»Bevonatás egy kultúra delejkörébe, mely nem tűri meg mi alatta van, és melyre felemelkedni nincs erő és idő.«

Ha ez utóbbi a közvetlen okok szerint specifikáltatik, még tarkább lesz a gyűjtemény u. m.

»Vadászterületek elvesztése és ez által a tápanyagok elfogyása.«

»Kényszermunka gondtalan henye élet után s ebből folyólag az életkedv teljes és általános megszűnése.«

»Szegénység, nyomor a szükségesnek a feleslegesért való kicserélése folytán.«

Részemről azt tartom, hogy — eltekintve egyebektől, melyekre később rájövünk — magában is, elkülönített tényekre nézve egy szempont találása, melyből homogéneknek tűnnek fel, mindég nyereség, mert klasszifikáció cselekvénye az; és klasszifikáció — csak helyes legyen — képezi minden termékeny gondolkodás valódi lényegének egyik oldalát.

Azon példák — minőkben a történelem bővelkedik, — melyek szerint nemzetek a létviszonyok változását túléltek, sőt felvirágoznak utána, nem szólnak a felállított elmélet helyesége ellen, miután abban nem állítatik fel, hogy a létviszonyok változásának szükségkép oda kell vezetnie, hanem csupán az, hogy ha előáll a süllyedés vagy kiveszés ténye, az ok nem keresendő egyébben, kivéve ha egyenesen kiirtás okozta. A nemzetek — és ez a tantételnek második része — igenis túlélhetik a létviszonyok változását és hatalmasabb kifejlődést nyerhetnek azok hatása folytán, ha képesek hozzájuk alkalmazkodni. Hogy képesek lesznek-e rá, ez függ:

1-szor: a beálló változás horderejétől, összehasonlítva a nemzet eddigi állapotával, és egybekötve annak többé kevésbé fokozatosan, lassabban vagy gyorsabban való bekövetkezésével.

2-szor: eltekintve attól, hogy mennyi idő alatt megy véghez a változás, függ az időtől, melyet egyéb körülmények engednek az átalakulásra, mikor ez meggyengüléssel jár, melyet csak utóbb követendene ismét erősülés.

Lehet ugyanis képzelni körülményeket, melyek magukban függetlenül minden más hatástól, teljes elenyésztést kell hogy okozzanak; körülményeket, melyek a szerves életnek általában, — annyival inkább az emberi életnek előfeltételeivel ellenkeznek. Ilyen körülmények beállása egy elszigetelt területen, melyről nincs menekvés, múlhatlanul kihalást okozna, de a tények, a mennyire ismeretesek, nem mutatnak erre fel egyetlen példát. A természettudományokban azonban egy ideig — a míg t. i. a geológiai forradalmakról szóló Cuvier-féle tévtan fenntartotta magát — nagyon el volt terjedve a nézet, hogy hasonló hatású körülmények vetettek véget az őskori fajoknak. Ezen elméletek azonban méltán elrejtettek. De nem is csupán olyan változások, melyek a szerves vagy állati életet általában támadják meg, mások is képzelhetők, melyek egy emberi törzsnek kihalását volnának képesek előidézni, példának okáért ha valamely vadászok által lakott elkülönült szigeten a vad teljesen kiirtatnék általuk, minekelőtte a szükség megtanította őket más életforrások felkeresésére. — Hogy ez előálljon, nem lehetetlen

ugyan, de valószínűtlen. A vad elfogyása, a tápszerek kevesebbedése már korábban viadalokra vezetne, melyek az emberek számát fogyasztanák addig, míg ezek s a vadállomány közt helyre lenne állítva az egyensúly. Tény, hogy ide tartozó példák — melyek szerint valamely terület lakossága teljesen kihalt volna más fajokkal való érintkezés nélkül, nem ismeretesek. Mindazon esetei közt a létviszonyok változásának, melyekkel tartott szemlének megismertetett, nincs egy is, mely egy elszigetelt népre halálosnak volna képzelhető. Nagy részük csakis más nemzetekkel való érintkezés mellett létesülhet; a melyek pedig e nélkül is létrejöhetnek, p. o. a talaj kimerülése, összeolvadásra vezetnek ugyan múlhatlanul, de ebben az orvoslat már meg van; minél inkább kevesbedik a lakosság, annál inkább megadatik a fenmaradóknak a további megélés lehetősége. De csak úgy, ha nincs szomszédjuk, mely elgyengülésüket kizsákmányolja, vagy a nagyobb test centripetális erejével magához vonja és beolvassza a maradványokat. Ellenkezőleg ezek mindig képezhetnének legalább magot, melyből új tavasz új tereblyt sarjaszt.

Ezt legalább tanítja a tapasztalás. A népek küzdelme egymás közt eléggé ismert és elismert tény; mi ebben magyarázatot igényelt, csak az erő és gyengeség változása egyugyanannál, mely az eredményeket határozza el.

Minden talpalatnyi tért, mely feladatik, elfoglal a szomszéd; minden egyesért, melylyel a halálozások száma felülmúlja a születéseket, valamely más népnél az utóbbiak száma fog egygyel szaporodni. Ez állítás talán igazolhatlannak fog feltűnni és mégis igaz; mert a terjeszkedési hajlam meg van mindenütt, hol kedvezőtlen körülmények nem bilincselik le, és azon körülmények, melyek egy nemzetre nézve kedvezőtlenek, rendszeren kedvezők valamely másra nézve, vagy előbb-utóbb azokká válnak.

Az elmaradás tehát azért annyira veszedelmes, mert versenyküzben történik.

Így a római társadalom állapota azáltal vezetett a birodalom felbomlására, a római nép, nyelv és kultúra azért lett általa halott, mert gyengesége idejébe esett a népvándorlás. Magára hagyatva, e társadalom előbb utóbb oly erjedésen ment

volna keresztül (sőt voltaképen ez már meg volt kezdődve és félbeszakított) mely újjáalakította volna, mely egy, a jelenkorhoz talán hasonló kultúrát költött volna, nem a klasszikus kultúrának romjain és elválasztva ettől a korábbi középkor éjsetét századai által, hanem annak közvetlen folytatásául. Tekintve, hogy a római birodalom provinciáiban az asszimilációs processus mennyire elő volt haladva a népvándorlás kezdete-kor, feltételezhető, hogy egy homogén római birodalom állna fen, kiterjedésben, népszámban és félig korban is a chinaihoz hasonló, mely hosszú fennállását nem népe erejének köszönheti, hanem annak, hogy tömege önsúlyához képest nem volt erősebben megrázkódtatva. Nem következik ebből, hogy szellemi megmerevülés, a haladás lassúsága tekintetében is párja lett volna a chinainak.

Néhány századdal később kezdődve, a népvándorlás hullámcsapásai megtörték volna a római birodalom szirtjén.

Amerika őslakossága az ó-világ népeihez hasonlítva el volt maradva, de haladásra képes volt. A fajjelek (Racenmerkmale) egyezése kétségtelenné teszi Éjszak és Dél-Amerika minden népeinek (csupán az eszkimókat véve ki) közös származását, következésképp az is bizonyos, hogy a magasabb fejlettségű nemzetek, az alacsonyabban álló törzsek színvonaláról, emelkedtek fel¹⁾, és pedig önállóan, — mert a külső befolyás hypothesis, mely többször és különféle alakban (phöniciaiak, ázsiai buddhisták) fel volt állítva, elegendőképp megczáfoltnak tekinthető.

Miután továbbá a művelődési állapotoknak több igen eltérő fokát mutatták a világrész felfedeztetése idejében annak benszülöttei, a haladás ténye és a haladási képesség kétségtelen. Az utóbbinak hatása pedig nem képzelhető csak egy bizonyos fokig terjedőnek, hanem — úgy mondhatni — végnélküli és magasnál magasabb fokokra visz fel, míg áthághatlan akadály-

¹⁾ Ma már alig létezik számba veendő író, ki azt tartaná, hogy a vadak nem az ős állapotot képviselik, hanem egy magasabb művelődési fokról süllyedtek le. A dolog már előbb is tisztán állott, mindamellett *Lubbock* és *Tylor* jeles munkáit illeti az érdem, különösen az előbbinek »Origin of civilisation«-ját, mely egyenesen e kérdés eldöntésére van

ként külső viszonyok nem zárják el az utat. Az alsó fokok elérése bámulatósabb mint a magasabbaké és az, melyet Amerika némely népei elértek volt, biztosítékát tartalmazza elérendett magasabbaknak. Helyesen írja Peschel:

»Ha meggyőződhattünk tehát, hogy Amerika földközi tengerének, t. i. a mexikói-karib kettős öbölnek partjai irányában a népesség mind két kontinensen sűrűbbödött, a vadászéletről félig-meddig lemondott volt, úgy a földművelésnek előmozdítása az enyhébb égálg által, egybekötve a tenger közellétével, mely azon magasabb állapotokra való fontos átmenetet megkönnyítette. Ha e szerint az európaiaknak az új világba érkezete egy vagy kétezer évvel később következett volna be, úgy Mexikó és Yukatán kultúrnépei érintkezésbe léphettek volna az appalacs és karib nemzetekkel és talán az új világban is fejlődtek volna ki művelődési állapotok, melyek a mi földközi tengerünk partjain, körülbelül a Herodot idejében létezettekhez hasonlíthatók ¹⁾«.

Ha feltételes az idézet alakja, ez az állítások konkrét természetét illeti. Sok megvesztegető van azokban; ha a karibókban, kik az antillokat bizonyosan egészen elfoglalták volna, felismerjük a földközitenger kalóz népeit, a károkat, a lykusokat, dardánokat, pelazgokat, mely utóbbiak egy ága a hellének neve alatt világtörténeti jelentőségre emelkedett szigetein és félszigetein, úgy Yukatán és Mexikó a közelebbi Kis-Azsia és Egyiptom állását, a távoli Peru, önnálló kultúrájával Chaldeáét foglalhatná el. Valamint az egyiptomi monumentumok tanúsága szerint még aránylagosan késő korban nyugtalanították a földközi tenger kalóznépei az e körül elterülő kultúrállamok partjait, úgy kalandoztak a karibok, rabolva embereket és javakat, mi nem zárja ki, hogy még létező utódaiknál magasabb képességek ismertettek fel és hogy Cuba vagy Hayti szigetén általuk valamikor egy Athéné és Sparta keletkezhetett volna. Florida félszigete pedig a hozzátartozó appalacs földdel úgy állhat amazokhoz, geographiai helyzet s a

írva, hogy az ellenkező nézet minden alapot elveszített. A jeles ethnograph Martius nézetváltoztatását 1. Peschelnél.

¹⁾ I. m. 465. 1.

lakosság viszonylagos művelődési foka tekintetében, mint a Ramesszidák idejében állott Egyiptomhoz Itália, a földműveléshez csak rövid idő óta szokott népeivel és melynek háttérében, éjszakai egy egész világa terül el a teljesen vad törzseknek csak az alpok válaszfala hiányzik, mely különben Itáliát sem kímélte meg a historikus időben gallus-járásoktól.

Azonban minden konjektúra jelentőségével sem bír; a kultúra menete, a míg nem elég erős, hogy kultúrelenes külbefolyásokkal dacoljon, kiszámíthatlan; gyakran hűtlenné lesz ősi talajához és másutt virágozik, mint a hol első gyökereit verte volt a földbe. Teljesen ki is vesztet s akkor másutt kell új magból új csírának hajtania. Csak egy bizonyos: hol emberek vannak s ez emberek fejlődésre képesek, a természeti viszonyok pedig nem fejlődés-ellenesek, ott, ha idő van engedve, előbb-utóbb meg fog erősödni s visszatarthatlanul tovafejlődni.

Az amerikai fajra nézve végzetessé lett, hogy egy más világrész lakói több évezreddel jártak előbb azon úton, melyen e faj biztos iránynyal haladott. Nem voltak, mint a rómaiak visszahatás által beállott elgyengülés állapotában, mikor a létviszonyok rájuk nézve egyszerre megváltoztak, hanem még megérve nem voltak eléggé arra, hogy e változást kiállhassák.

Ha attól nem tartanánk, hogy az olvasó türelmét kifárasztjuk a példák szaporítása által, mely könnyen elveszteti az emberrel az okoskodás fonalát — még számosat idézhetnénk, mely mind azt bizonyítja, hogy: *a létviszonyok olyan változásai, minőket a tapasztalás mutat fel, csak az által lesznek végzetesebbé a nemzetekre nézve, mivel az általuk megkívánt átalakulásra az egyéb népekkel való verseny vagy küzdelem nem hagy időt.*

A változás hatása nem lehet minden egyénre nézve egyenlő, feltéve, hogy ezeket nem képzeljük egymás közt teljesen egyenlőknek azon tulajdonaikban, melyek a változás által érintetnek. A szerint, hogy a változás miben áll, erkölcsileg elbukni vagy háttérbe szorulni, avagy elhalni legelőbb azon egyének fognak, kiknek természete legkevésbé tűri meg azon változást; ezek a nemzet sorsára többé nem fognak befolyjni, helyzete a változással szemben már valamivel kedve-

zőbb lesz, ezen legszélsőbb elemek kiválasztása által. Minthogy a változás nem egyszerre egész erővel, hanem fokozatosan áll be, a legközelebbi nemzedékből ismét olyanok fognak kiemelkedni, kiknek tulajdonai valamivel még kevésbé állnak ellentétben e megváltozott viszonyokkal, kik valamivel inkább képesek ezekkel számolni. Ekkép azon arányban, mint a nép létszáma összéből olvad, tulajdonaik átlaga is megváltozik és végre egy nagyon megkissebbült, de teljesen átalakult társadalom képét mutatja. Azon ellenvetésre, hogy hiában buknak el a változásnak legerősebben ellenszegülő természetek, a jövő nemzedékben ilyenek mégis ugyanazon arányban fognak születni, e helyen nem azzal felelek, hogy a fennmaradottak utódai ezeknek tulajdonaiból többet fognának örökölni, mint a faj átlagos jelleméből; a vér által való öröklésnél gyorsabban működő tényezőre lehet itt hivatkozni. Ez a nevelés és a példa, a szokások és a köznézetek, melyek közt az új nemzedék felnő. Hol a szélső elemek már kiválasztattak, az új nemzedék valamivel kissébb ellentétben a kor kívánalmaival fog nevedezni, mint ha azoknak befolyás lenne reá engedve. Ha azután az átalakulás megtörtént, semmi sem fogja gátolni, hogy a népesség ismét szaporodjék és terjeszkedjék.

Ez nem a priorikus elmélet, melynek a gyakorlatban semmi igazolása nem létezik. Ellenkezőleg bárhová tekintünk, magasabb fejlettségű népeknél a politika és tudomány, alacsonyabbaknál erkölcsök és életmód terén, mindenütt azt látjuk, hogy új eszmék és irányok, új szokások, ha fölmerülnek s az ifjabb nemzedéknél viszhangra találnak, hogy uralkodókká legyenek, a régibb nemzedéknek sirba kell szállnia és gyakran egynél több nemzedéknek, ha az újítás az ifjabbaknak is csak minoritásánál gyökerezett meg elsőben, minthogy a hagyományoktól erősebben elüt; de ha életrevaló az, minden új nemzedék körében több-több tért fog elfoglalni, és míg egyik kor a különcz vagy úgynevezett eredeti típusokat az ifjúság tagjai közt, az új, teljesen talán még általuk sem értett eszmékkel eltelt egyéniségekben látja, addig egy hosszabb vagy rövidebb időköz után, egy többségében letűnt nemzedék utolsó ősz fejei, kik tántoríthatlanul ragaszkodnak a régihez, fognak feltűnni mint olyanok, mint idegenek egy idegen világban. Ez a dol-

gok menete, ha az illető nép átalakulásra képes, akár haladást, akár hanyatlást foglaljon ez magában. Olyan népet pedig, mely erre képes ne legyen, nem hiszünk — idő tekintetében mindég korlátlan készletet feltételezve.

Az időt csak más népek terjeszkedése vagy haladása korlátozza; az előbbeni, ha a zavaró nép műveltségi foka alacsonyabb, félbeszakítva a kultúra menetét, visszavetheti egy időre az emberiséget; az utóbbi — t. i. ha egy más nép melylyel szemközt kölcsönhatás támad, gyorsabban haladt a kultúrában, csak az illető nemzetre veszedelmes. Az előbbeni esetben az emberi haladás szempontjából lassító, utóbbiban gyorsító az eredmény.

A népvándorlás után keletkezett népek, melyek a művelődésnek oly igen alacsony fokán állottak, sohasem értek volna meg, sohasem fejlődtek volna ki egy francia, angol, német nemzetté és e nemzetek nem lettek volna az eddig létezett legmagasabb művelődés képviselőivé, ha a világ akkoriban kedvezőn szervezett népekben oly igen szegény nem lett volna. Csak azáltal, hogy sehol a földön nem létezett egy magasabb kultúrájú, erőteljes és gyors haladásban levő nép, válhatott a merovingek Frankhonából, az anglo-saxon királyságokból az, a mi lett. Az arabok egy ideig veszélyeztették Európa népeinek önállóságát — kettős módon; fenyegetett részükről a hódítás és magasabb fejlettség. De e veszély eloszlott, mert magának az arab népnek fejlődése és különösen terjeszkedése túlgyors volt addigi helyzetéhez képest; a kellő alap hiányzott s hatalmuk és művelődésük úgyszólván önmagában roskadt össze.

Azon tényezőkül, melyek által egyik nép a másikat megakaszthatja természetes fejlődésében, eddig e kettőt ismertük fel:

Felsőbbség a háborúban.

Magasabb kultúra.

Ezekhez még egy harmadikat kell számítanunk, a létszámot a szaporodási aránnyal, mely a másik kettőtől függetlenül is, és főleg ha azok hatását felfüggesztettnek képzeljük, válhat cselekvő befolyásúvá. Egyedül a szaporodás ténye által is elzárhat egy nép egy más leolvadásban levő népet olyan létforrásoktól, melyeket az a jelen pillanatban nem szüksége, de melyekre majdan,

mikor a terjeszkedés egyéb feltételei ismét beállanak, szüksége leendő és melyek hiányában az nem fog létesülhetni. Hogy megszerezze, az első foglalót kellendő birtokából kiforgatnia; ha erre nem képes, a terjeszkedés lehetőségétől meg van fosztva s későbbi küzdelmeiben a kisebb létszám minden hátrányait tapasztalandja. P. o. képzeljünk egy szigettengert, melynek kezdetben csak két szigete lakott; egyikén szokás az újonszülöttet megölni, ha velök egy-egy pár gyermekeinek száma a kettőt meghaladja; a másikon ez nem szokás; ez utóbbinak népessége elszaporodik, kivándorlásra kényszerül és pár század alatt benépesíti az archipelagus minden egyéb szigeteit. Ha azután a szigetek elsején később felhagynak azon szokással, az itteni faj elszaporodásának és terjedésének sokkal erősebb akadályok fognak ellene szegülni, mint minőkkel annak idején a másik sziget népének kelle küzdenie.

A lassú szaporodás is éppen úgy, mint a kultúra lassú haladása, az által veszedelmes, hogy más nép bevághatja az utat, elfoglalja a tért.

Ha egy országnak, mint p. o. Spanyolországnak népessége, a talaj kimerülése, okszerűtlen mezei gazdaság következtében leolvadt is, a viszonyok javulásának és új gyarapodásnak reménye mégis jogosult lesz, a míg országát egyedül lakja. De ha a sovány parlagokon bevándorlók települnek meg, kik keményebb munkára képesek és értik módját, hogy mint kell a földet vegyészeti készülékül használni a bele rakott anyagok átalakítására, akkor — és ha tőlük gyorsan tanulni nem tud, az őslakosság, mint nemzet, valószínűleg el van veszve.

Ekként jelenben a chinai nép, csupán roppant létszáma és szaporasága által — mely geographiai terjeszkedését mozdítja elő — úgy tűnhet fel, mint félelmes versenytárs az indoeurópai népcsaláddal szemben. Ekként ez utóbbi maga, világ részeket népesítvén be, csökkenti egyéb fajok reményeit; igaz, hogy a lehetőséget erre magas fejlettségétől nyeri, de nem ezen fejlettség magassága, hanem a fajnak szaporodása és a térben való terjeszkedése az, mely kétség teszi, hogy más fajoknak lesz-e idejük ugyanazon fokára a fejlettségnek felemelkedni.

A leghatalmasabb azonban azon három tényező közt, mely által egyik nép megakaszthatja a másikat természetes fejlődésében, mindenesetre a magasabb kultúra; annyival inkább a leghatalmasabb ezek közt, mivel ha elegendő magas, magával hozza a másik kettőt is; megadja a felsőbbiséget a háborúban, és százféle létforrásokat fedezve fel, melyeket más nem sejt, melyek másnak hozzájárulhatlanok, megszerzi a szaporodás lehetőségét.

Minekélőtte tovább mennénk, eddigi fejtegetéseink eredményeit a következőkben röviden rekapituláljuk:

Népek süllyedése és eltűnése, hol e tény tapasztaltatott, a létviszonyok változásából eredt.

A létviszonyok változása akkor vonja maga után e tényt, mikor valamely nép nem képes vagy nem elég gyorsan képes a változott létviszonyokhoz alkalmazkodni.

Ezen alkalmazkodás bizonyos irányban való átalakulást feltételez, eshetőleg a nemzeti sajátosságok egy részének, mely a változott létviszonyok közt való megélést nehezítené, — elejtését és más sajátosságoknak megszerzését, illetőleg kifejtését; míg egyéb sajátosságok, melyek az új viszonyokkal nem ellenkeznek, épségükben megőrizhetők. Ezen átalakulás tehát, mely a nemzeti jellemnek a változott létviszonyokhoz való alkalmazkodását jelenti, nem azonos, sőt ellenkezik amazzal, mely a nemzetiség levetkőzéséből áll, és ennek szempontúából a fajkiveszéssel egyértelmű. Az ilyen átalakulás azt jelenti, hogy a nemzet nem volt képes jellemét alkalmazni a változott létviszonyokhoz.

A létviszonyok változása szükségkép bizonyos rázkódattással jár, melyet válságnak nevezhetünk. A válság lehet igen akut természetű, de az eddigi tapasztalások szerint mégis mindig legyőzhető, ha az alkalmazkodásra más népfajok időt engednek. Olyan átmenet nélküli változásai a létviszonyoknak, melyek nem fokozatos, fejlődésszerű, hanem mintegy varázsuítésre való átalakulást kívánnának meg, és melyek kiveszést okoznak, minthogy a természetben ugrások nem fordulhatnak elő, szintén csak más népfajok befolyása által jönnek létre.

A létviszonyok változása tehát hatásában átalakításra irányul, de a népfajok versenye vagy küzdelme folytán végleg-

ges eltűnést, elvesztést is eredményezhet. Ezen verseny vagy küzdelem konstatált tény; a világtörténet ebből áll ki. Hogy a létviszonyok változásai ezen küzdelem eredményeire mily gyakran befolyanak, ez — úgy véljük — az eddigiekben elég világossá van téve. Abból azonban, hogy e befolyás létezik, foly egy általános igazság jellemével bíró következtetés, melynek megvonása mint látni fogjuk, nem egészen meddő. A létviszonyok változásai többféle módon folyhatnak be a nemzetek versenyére, p. o. úgy, hogy egy nép a hozzájuk való alkalmazkodásból erőt merített, mely győzelemre segíti, vagy úgy, hogy azoknak hatása alatt meggyengült és e gyengeség ideje alatt elnyomatik. Minden esetben azonban állnia kell a következő igazságnak: Ha a létviszonyok változására visszavezethető körülmények következtében egy nép a másiknak rovására terjeszkedik, úgy szükségkép feltételezendő hogy a két fél nem állott ugyanazon változások befolyása alatt, vagy pedig hogy nem egyenlőn voltak előkészítve sajátágaik által azon változásra, és hogy egyik fél jobban fel volt természetileg szerelve a megkívánt átalakulásra, mint a másik. Az utóbbi esetet véve fel, a nyertes, a gyarapodó fél, mindég a viszonylag — vagyis az uralkodó körülmények szempontjából — tökéletesebb szervezetű lesz. Nem úgy az előbbeni esetet illetőleg, mikor heterogén tényezők döntenek. De az által, hogy két fél közül, mely heterogén befolyások alatt áll, egyik elmerül: a hatás niveláló, unifikáló lesz. Ugyanis, hogy a létviszonyok egy népfajra nézve (egyidejűleg) nem ugyanazon változásokon mennek át, mint a másokra nézve, ez — eltekintve a geographiai és klimatikus momentumoktól — az életmód, a társadalmi szervezet, a politikai állás, a közgazdasági állapot, a míveltségi fok különböző voltából ered. A versenynek tehát, hogy ha hatása népfajok letűnésében és mások terjeszkedésében nyilvánul, tendenciája lesz, hogy csak a hasonló viszonyok befolyása alatt állók, vagyis a hasonló szervezetűek, hasonló fejlettségűek maradjanak fen.

A verseny heterogén elemek közt homogeneitásra, homogének közt a tökéletesebbek kiválasztására vezet.

Ezen két irányzat fentarthatja magát egyidejűleg és párhuzamosan is, vagy félbeszakítva felválthatja egymást a

szerint, hogy új csoportok jönnek érintkezésbe a terjeszkedés folytán, vagy a régi elemek folytatják egymás közt a küzdelmet vagy pedig hogy valamely csoport rokonnemű tagjai egymással és egyszersmind a csoporton kívül állókkal (nem rokonneműekkel) is versenyeznek.

E tekintetben a legtökéletesebb példát — mely a mondottak megvilágosítására és igazolására szolgálhat — nyújtja a jelenkor története az általános helyzettel. Látunk itt egy csoport homogén nemzetet — az európai kultúra népeit; és látunk körülöttük és közöttük a földgömbön számos egymástól és amazoktól generikusan különböző népet és népfajt. Az európai kultúra népei felette erős terjeszkedési képességgel felruházva, területet terület után hódítanak meg fegyvereikkel vagy nyitnak meg azon kultúrának, s ez utóbbinak hatása alatt az ott lakó nemzetek összesorvadnak és elenyésznek, kivévén, ha képesek azt felvenni, mikor belépnek a homogének csoportjába. Mind a négy Európán kívüli világrészben hatatosan foly a küzdelem. Amerikában a művellet csaknem be van fejezve; csak néhány kisebb-nagyobb szigetként emelkednek ki a független vad törzsek területei a gyarmatosított környezetből. Afrika több oldalról ki van kezdve, de különösen két irányban gyorsan nyomul be az európai befolyás éke e világrész tömör testébe. Egyiknek kiindulási pontja a Jórémény foka volt, honnan már messze felhatott éjszak felé. A másik áradat Egyiptomból indul ki, mely állam, ha még nem is érte el, de öntudatos erőfeszítésekkel törekszik azon homogén csoport minden eszközeit elsajátítani, és mely másrészt a kereskedelem és a fegyver kettős erejével hatol be e világrésznek még pár év előtt ismeretlen szívébe. Ha előre nem látható események félbe nem szakítják haladását, az egyiptomi uralom határai talán még ez évtizedben el fogják érni az egyenlítőt, befoglalva a Nílus egész völgyét a nagy tavakkal együtt. Délnyugoton már több év előtt a Nílus folyamrendszerének szélén, nem messze az Uelletől, mely máimás folyamrendszerhez tartozik, állottak az egyiptomi terjeszkedés előőrsei, a núbiai, francia és olasz elefántcsontkereskedők fegyveres telepei, meghódított néger törzsek kö-

zepette ¹⁾). Darfúrnak 1874 végén történt elfoglalása a legújabb lépés, és ha a khedive reményei nem csalnak, úgy nincs messze az idő, mikor a fehér Nilus vidékét vaspálya fogja összekötni Kairóval.

Míg a világrész déli csúcsán hottentották és busmanok vannak feljegyezve a kiháló népek rovatán, kiket követni fognak a kafferek és becsuánok, addig a Nilus vidékében részint megkezdődött, részint előre látható az a bongó, dinka, babukkur stb. négerekre nézve ²⁾).

A világrészek legnagyobbikát, legnépesebbikét két oldalról mossa a hullám, és szinte legnagyobb szélességében már csaknem összecsapott felette. Míg az angolok a dúsgazdag és sűrű népességű délen alkották óriási birtokukat; Oroszország nagy léptekkel áthaladt a néptelen és végtelennek látszott pusztaságokon és gazdagabb vidékeket ért, melyek további terjeszkedésre csak nagyobb ingert szolgáltathatnak.

Ausztrália egész kiterjedésében angol gyarmat és őslakóinak napjai meg vannak számlálva.

Ekként az egész földgömbön javában foly a verseny az európai kultúrákörhöz tartozó s az ehhez nem tartozó népek közt, s az eredmény egy perczig sem volna kétes, ha nem léteznék a chinai nép roppant tömege; ha ezen inerta massa ideje korán még lelket nyerne, bizonytalanná tehetné a végeredményt. Minden más népfajok sorsa azonban úgy látszik, meg van pecsételve; gyenge maradványaik beolvadhatnak amazokba, de mint népek nehezen élhetik túl a kultúra terjedésével oly gyökeresen átváltozó létviszonyokat.

De míg ama homogén nemzetek csoportjának a többivel szemben, úgy látszik biztosítva van a győzelem, addig annak saját kebelében félreismerhetlen verseny foly egyes tagjai közt s itt a jövő oly kérdéseket tartalmaz, melyekre a

¹⁾ Schweinfurth: *Im Herzen von Afrika*. Azon telepek, az úgynevezett szeribák tulajdonosai saját szakálukra hadakat is viseltek a független törzsekkel, mint p. o. a niarniamokkal, sillukokkal stb., más törzsek főnökei hűbéri viszonyban állottak hozzájuk.

²⁾ Schweinfurth id. m. különösen a bongókról I. köt. 343. 1.

jelennek nincs felelete; ha bizonyos, hogy az európai népek gyarmatosai el fogják lepni a földet, hogy európai nyelvek fognak egyedül túlélni minden mást, teljesen bizonytalan, hogy egy vagy több nyelv lesz-e az, s ha egy, hogy melyik, és hogy mi fog közöttük dönteni, hogy megosztóznak-e a gömbön, s aztán kelnek újabb versenyre, vagy már előbb egyikök megelőzi a többit. Jelenleg három nyelvcsoport, három faj halad az első sorban; román, germán és szláv; közülök a román az újabb időben úgy látszik elmaradoz a germán mögött, mely három első rendű államban, két monarchiában s egy köztársaságban virágzik s okvetlenül az emberiség által eddig elért legmagasabb kultúrát képviseli, míg a szláv a hódítás egyoldalú eszközével töri maga előtt az utat.

Minden valószínűség a mellett szól, hogy e népek, a meny nyiben egymással egyenlők, egyenlősíteni fogják a földgömb ethnographiai fizionomiáját, de minden lépés, melyet egyikök ez irányban tesz, egyszersmind sakkhuzás a társak irányában.

Ezen példa remélhetőleg eléggé megvilágosította, hogy mint értjük alkalmazandónak azon állítást, mely szerint a nemzetek versenye heterogén elemek közt homogeneitásra, homogének közt a tökéletesebbek kiválasztására irányul. A tökélynek kisebb-nagyobb fokáról csak homogének közt lehet szó, minthogy heterogének nem hasonlíthatók össze; de épen az által, hogy a kiválasztás, a kirotálás első sorban uniformizáló, van a priori biztosítva a tökéletesedés. Akkor is, ha a kultúra még nem lévén annyira kifejlődve, hogy az általa nyújtott segéd-eszközök minden alacsonyabb művelődésű fajjal szemben biztosítsák a győzelmet, — és az eltérő elemek vegyületéből egy barbár unitás fejlődik, miután ennek kebelében tovább foly a verseny, és pedig a létviszonyok változai következtében nem ugyanazon tulajdonok alapján, mint addig, elébb-utóbb azon tulajdonoknak kell döntőkké válniok, melyek egy bizonyos ponton túl másnemű tulajdonoknak többé nem, csupán hasonnemű magasabb fokúaknak rendeltethetők alá; és ezek a *vizsgáló és az alkotó ész*.

Így az, mit a tapasztalás bebizonyított, oly kétségbevonhatatlanul, hogy a versenynek, a világtörténetben foglalt fajoküzdelmeknek eredménye, tökéletesedés egy irányban — nem

accidentális, nem az események egy bizonyos fordulatának tulajdonítandó, mely nélkül nem jött volna létre. Ez eredmény mellőzhetlenné tűnik fel, mihelyt felismerjük a létviszonyok és változásaik behatását és a versenynek azon tendenciáját: a heterogének számát leszállítani s a homogének közt kiválasztani a legtökéletesebbeket. Az irány pedig, melyen a tökéletesedés véglegesen megállapodik: a természetben tartalmazott létforrások kikutatása, azok kizsákmányolására a természet erőinek felhasználása, a gondolatnak való alárendelésük által, és általában az egész természetnek alárendelése az öntudatos lény akarata alá, s ekként a legáltalánosabb szempontból tekintve, a természetnek öntudatossá tétele.

Ezen irány pedig elő van szabva a küzdelmek tárgya (létfenntartás) és a létviszonyokban beálló változások természete, vagyis az által, mi őket előidézi. A létviszonyok változásai, hogy ha nem már a verseny, a küzdelem által okoztatnak, hanem mint első okok tekintetnek, melyek a küzdelmet mellőzhetlenné teszik — vagy abban állanak, hogy a létforrások, melyek egy bizonyos létszám táplálására addig elegendők voltak, megapadnak; vagy abban, hogy a létszám, melyet táplálnak, szaporodás által felülemelkedik azon, melynek táplálására elegendők. Ez vezet a vadászeszközök tökéletesbítésére, ez vezet a vadászéletből a pásztoréletre, ebből ismét a földműves életre, a földművelés tökélyesbítésére, és az ebben elért művelődési fokon már sokoldalú emberi igények kielégítésével mind magasabbra.

Mindazokból, miket itt következtetésről következtetésre jutva elmondtunk, egyet kívánunk kiválólag szem előtt tartatni; azt, mi kiindulási pontunkat képezte, hogy t. i. népek hanyatlását és letűnését a létviszonyok változása okozza. Minden egyéb, mi ennek kapcsában meg volt érintve, a verseny hatásáról, a tökélyesbülésről, szintén bír ugyan előttünk fontossággal, de ezt kiválólag mégis amaz állítással való összefüggéséből meríti. Ez utóbbinak alaposságát pedig jobban kimutatni reméltük, midőn ráutaltunk, hogy a tényeknek ez értelemben való felfogása nem képezne az emberiség történetének szemléletében epizodikus momentumot, hanem bele illik egy, az egészset befoglaló nézetnek keretébe. Erősebb alapot

nyer mint része egy rendszernek, melyre az élettan legújabb haladásai reá vezetnek, s mely az általuk megállapított igazságoktól elválaszthatlan lévén, kell, hogy a jövőben minden történet-philosophiának kiindulási alapját képezze.

A népek története, e szempontból fogva fel, azt mutatja, hogy a törvények, melyeket a leszármazási elmélet, mint az organizmusok minden fájának történetét szabályozókat jelöl ki, az emberre mint fejlettebb öntudatú lényre sem vesztették el vonatkozásukat. Ez a priori is feltételezhető, a természeti törvények változhatlanságánál fogva, melyek nyilvánulásai, úgy mint a tünetekből észlelhetők, a körülmények szerint lehetnek igen különbözők, de melyek hatása soha fel nem függeszthető. Hol a felfüggesztés látszólag beáll, ott kitűnik, hogy előbb a hatás vétetett oknak, s a törvény csak bizonyos körülményekre való vonatkozásában volt ismeretes. Ennél fogva azt lehet állítani, hogy az ember, bár mennyivel jobban fölébe emelkedjék is még egyéb organizmusoknak, azon szabályok, a mennyiben okok és nem hatások, mindig tényezők lesznek lételeben. A hatások ellensúlyoztathatnak, de ez már feltételezi, hogy léteznek.

Ha a priori ily eredményekre kell jutni, a tapasztalás azt bizonyítja, hogy eddig még nyilvánulásaikban sem sokat térnek el azon okok, a társadalom, a mívelődés emberét illetőleg, az organizmusokra nézve általánosan észleltektől.

A leszármazási elméletnek értelmében ugyanis, az organizmusok versenye a létért való küzdelemben, a tulajdonaik által életképesebbeket kiválasztva és a kevésbé életképeseket kifejlődni nem engedve, okozza ezen tulajdonok örökössége folytán a szervezetek tökélyesbülését egy bizonyos irányban. Azonban e hatás magában csak teljesen egyoldalú és egy irányú párhuzamos fejlődést magyarázhatna meg, csak egy ugyanazon alap-alkatidomúak következetes tovaképezését, nem pedig az egymástól merőben eltérő fajoknak sokféleségét egy időben, valamint a leszármazási sorozat egy-egy ágán különböző korszakokban. Ezen tünetényeket a létviszonyok különböző volta, a létviszonyok változásai által fejti meg a leszármazási elmélet és e tekintetben a szervtelen környezet állapotának, ez állapotban való eltéréseknek (hely és idő szerint)

jelentékeny szerepet jelöl ugyan ki; ezeknek kell nevezetesen az első impulsust a fajok elágaztatására, valamint temérdek későbbi fontos behatást is tulajdonítani; de e mellett szintén fontos szerep jut a létviszonyok meghatározásában a szerves lények különböző fajai kölcsönös behatásának egymásra ¹⁾). Ezen kölcsönös behatás sokféle, hol abban nyilvánul, hogy egy fajnak létezése egy vagy több más fajétól feltételeztetik, melyek nélkül meg nem élhet, legalább nem azon létformák közt; — hol ellenkezőleg egyes fajok terjeszkedése másoknak eltűnését vonja maga után, hol ismét némely fajnak keletkezése másoknak eltűnése folytán következik be ²⁾). Ezen, a fajoknak egymásra való kölcsönös behatása által képezett létviszonyok míg egyrészt az egyes fajok kebelében azoknak tagjai közt — az által, hogy mely tulajdonok kifejlését mozdítják elő — meghatározzák a verseny irányát, a kiválasztás eredményeit; másrészt a fajok közt idéznek elő kiválasztást. E szerint az organismusok közt kettős választásnak van helye: foly a verseny az egyes fajok különböző egyénei közt, melyek közül az életre

¹⁾ Röviden és találón fejezi ki *Cutta*: Minden változás a külvilágban — akár a talajban, a vízben, a légtérben vagy az organismusoknak társadalmi vonatkozásaiban egymás közt, feltételez egy átalakulást a fajoknak alakjában vagy belső szervezetében, mely nagyon lassúdan, természetes választás útján ment véghez, és fokozódott, a míg egy új speciesnek bizonyos időre állandó jellegét érte el. (*Geologie der Gegenwart*. Lipsce 1874. 201. l.).

²⁾ Az idevonatkozó példákat l. Darwin, Huxley, Haeckel, Vogt, Oskar Schmidt és mások irataiban. Csupán egyet idézek megvilágosításul: »Léteznek apró óceániai szigetek, melyek lakói leginkább csak egy pálmafajból élnek. Ezen pálmák megtermékenyítését leginkább rovarok közvetítik, melyek a himport áthordják a himpálmákról a nőpálmákra. Ezen hasznos rovarok életét rovarevő madarak veszélyeztetik, melyek maguk részéről ismét ragadozó madarak által üldözöttek. A ragadozó madarak pedig gyakran egy apró, élősdű atka támadásainak esnek áldozatul, mely millió számra fejlődik ki tollazatukban. Ezen veszélyes apró elődöt viszont megölhetik élősdű gombák. Ez esetben tehát gombák, ragadozó madarak és rovarok előmozdítanák a pálmák és következőképpen az emberek tenyésztését, a madár-atka és a rovarevő madarak ellenben veszélyeztetnék«. (*Haeckel: Natürliche Schöpfungsgeschichte* 232. l.). Valószínű, hogy ragadozó állatok hiányában a növényevők régen kivestek volna túlszaporodás és a tápnak teljes elfogyása által.

valóbbak kiválasztatván, a fajnak egy bizonyos irányban való átalakulása okoztatik, és foly a különböző fajok közt; ezek közt legtöbb reményük van fenmaradásra és elterjedésre azoknak, melyek leghathatósabb ellenállásra képesek más fajok irányában s egyszersmind legkevésbé vannak más egyes fajokra utalva, hogy megélhessenek.

A létviszonyok befolyását, úgy mint azt a fajok küzdelme egymással határozza meg, homogenizálónak kell képzelni, minthogy számos esetben fajok kiveszését okozza, tehát azok számát csökkenti. De ez ellensúlyoztatik azon hatásuk által, hogy különböző helyeken eltérők lévén azok (a létviszonyok) s ekként különböző tulajdonok alapján eszközölvén a kiválasztást ugyanazon faj egyénei közt, ezáltal egy-egy fajnak elágazását több fajra okozzák. Sőt ugyanazon helyek és ugyanazon létviszonyok hatása folytán is képzelhetjük fajok elágazását, akként, hogy valamely pusztító tényezőtől való menekvésre kétféle tulajdon magasabb foka is képesít s így két egymástól független választás létesül¹⁾.

Ekként itt két ellentétes princípium áll szemközt egymással; egyik a fajoknak szaporítására, minél több heterogén forma keletkezésére, a másik azoknak kevesbítésére irányul.

Az emberiség élete, úgy mint a történet ezen tanok által megvilágosítva mutatja — analógiát mutat a létviszonyok befolyása tekintetében; analógiát továbbá abban, hogy a létviszonyokat meghatározó tényezők itt is két csoportra oszol-

¹⁾ Azon ellenvetés, hogy a bár különböző erények folytán megmenekülő egyének párosulása meggátolja egy helyben való képződését válfajoknak, nem feltétlenül döntő. Az érintett befolyás alatt kétféle tulajdonnak folytonos gyakorlása a különböző egyének által, okvetlenül bizonyos eltéréseket az életmódban a különböző erényekkel felruházottak közt, bizonyos hasonlóságot a szokásokban az ugyanazon erényekkel felruházottak közt fog előidézni s ezeknek következtében ugyanazon erényekkel felruházottak gyakrabban fognak találkozni s inkább fognak egymáshoz vonzódni, s ennek folytán párosulni, mint a különböző erényekkel felruházottak. A Darwin-féle »nemi választás« (sexual selection) az, mely leginkább feleslegessé teszi a migratiót illető Wagner-féle tanak általánosítását, noha ennek kétségtelenül van helye a rendszerben. Azonban ezek már nem tárgyunkhoz tartoznak.

nak. Egyik magában foglalja azon befolyásokat, melyek az emberre nézve annak felelnek meg, mi az élő lények fajaira nézve általában, a szervtelen világ; azaz először ugyancsak a szervtelen világ, másodszer a növény- és az állatvilág; ezeken együtt véve — az elsőn leginkább csak közvetve, a másodikon közvetlenül az egész táprendszer (a tápkeresetnek physikai és erkölcsi, a táplálatnak chemiai befolyásaival) és ezzel számos testi és szellemi tulajdon befolyása alapszik. Azt hiszem, könnyű belátni, hogy — természetesen monophyletikus eredetét feltételezve az emberi nemnek — csak azon közvetve és közvetlenül érvényesülő életfeltételek eltérései magyarázhatják meg az első faj-, társadalmi-, szervezeti- és kultúrkülönbségek eredetét. — A másik csoport magában foglalja azon befolyásokat, melyek az emberre nézve annak felelnek meg, mi az élő lények fajaira nézve általában a fajok kölcsönös behatása egymásra, t. i. itt a népek kölcsönös behatása egymásra, úgy aktív, mint passív oldalával. Itt is találunk népeket, melyek mások által közvetve vagy közvetlenül megfosztatnak a lét forrásaitól, és olyanokat, melyek más népeken táplálkoznak; látjuk, hogy egy nép terjeszkedése miatt mint olvadnak össze mások, valamint hogy a szomszédokkal való küzdelem mint erősít és emel mások fölébe, látunk más kedvező és kedvezőtlen, edző és irtó befolyásokat. Látjuk törzseknek, nemzeteknek, egész népcsaládoknak eltűnését, s ezen kiválasztásban a homogenizáló irányzatot.

Ezen analógiák eddig: a létviszonyok befolyása, az őket meghatározó tényezők két csoportja s ezek közül az egyiknek hatása — konstatalhatók tények által. Csupán az nem bizonyítható be tapasztalatilag, hogy egy-egy nemzet tagjai közt lenne olyan kiválasztás, mely annak átalakítására az öröklés alapján tényleg befoly. Nem valószínű, hogy ilyen hatás létezzék, ha csak nem egészen vad, a kultúra legalsóbb fokán álló népek közt, melyek csak nagyon keveset változott létviszonyok közt éltek azon egész roppant idő alatt, mely a mostani kultúrnépeknek kellett, hogy amahoz hasonló állapotból ennyire felemelkedjenek; nem valószínű, hogy ilyen hatás létezzék, minthogy e processus — hogy t. i. a természetes választás bizonyos faj-jeleket kiküszöböljön, másokat neveljen akként,

hogy a választás megszűnése után is, mint elsajátított fajjellem állandósuljanak — felette sok időt igényel, és az egész idő alatt változatlan irányzatot feltételez a létviszonyokban. A népek élete erre rövid, főleg azon szakaszaiban tekintve, melyet a történet tanúsága szerint (csak ez van kérdésben, az ismeretlen, mit a praehistoricus múlt vagy mit a jövő tartalmaz, nincs) hasonló létviszonyok közt töltöttek.

Tétettek az emberiségen mesterséges választás kísérletei, mely szükségkép sokkal hathatósabb mint a természetes, így a spártaiak a physikailag ép gyermekeket választották ki s ezek közül is a kemény nevelés kirosztálhatta a gyengébbeket. Mindamellett faj-jelek nem állandósultak; a spártai nép kitűnősége addig tartott, míg a választás ismétlődött; mihelyt ez megszűnt, a nép elvesztette azon jellegét, a mi bizonyítja, hogy az idő nem volt elég hosszú reá, hogy azon tulajdonok általánosabb öröklése jöjjön létre, és az atavismus nyilvánulása kivételessé tétessék.

Ha az analógiának kiterjedése e pontra nem feltételezhető, ez nem onnan ered, mintha az egyéneknek következetesen keresztül vitt kiválasztása az emberi fajnál nem lehetne hasonló átalakító hatással, mint más fajoknál, nem is onnan, mintha kiválasztásnak helye nem lehetne; a polgárosult nemzetek közt, a pubertás kora előtt elhaló egyének nagy száma következtetni engedi, hogy annak van helye. Átalakító hatást ennek, mint már mondatott, azért nem tulajdonítunk, minthogy a létviszonyok gyakori változásai folytán, a behatások természetében legalább magasabb fejlettségű népeknél nem volt elég állandóság.

Ezen változások, hol nem eredményezték az illető nemzet eltűnését, többnyire jelentékeny átalakulás eszközei voltak, de nem egyének kiválasztása és tulajdonaik örökössége, hanem valószínűleg kizárólagosan az átalakulásnak másik tényezője, az alkalmazkodás folytán, melyre az ember, azon fokon hol már társadalmi lénynek nevezhető és a mennyiben nem külső szervek átváltozása kívántatik, kiválólag képes. E képességet korán felismerte a közgazdaságtan, midőn kiindulási pontul fogadta el e mondást: »l'homme est un être social

perfectible et responsable«¹⁾). A perfectibilitas, mely csak akkor áll elő, mikor a három tulajdon elseje egy bizonyos magasabb értelemben valóság és mely kettő együtt a harmadikat hozza magával, a perfektibilitás nem egyéb mint átalakulási képesség pusztán alkalmazkodás által, a kiválasztási és örököségi principium igénybe vétele nélkül. Hogy ezek hiányában is végbe mehet az átalakulás, ez ered azon körülményből, mely szerént az egyéneknek nem egyesei, hanem bizonyos fokig egész összege alkalmazkodik s így a kiválasztásnak nincs tárgya. Ez a magasabb értelemben vett társas étellel, a beszéd fejlődésével, az öntudatnak a beszédből eredő disciplinálásával és a gondolatok közlése által lehető nagyobb szolidaritással áll okozati összefüggésben. Ezen alkalmazkodási képességre, az átalakulás gyors haladására, az ebből eredő ethnographiai elágazásokra, a népek kölcsönös élénk behatására vezethetők vissza ismét a létviszonyok gyakori változásai; úgy hogy a gyors átalakulás szükségének és az arra való képességnek egyidejű fellépése nem véletlen, hanem ugyanazon okokból ered. Hogy azonban ezen alkalmazkodási képesség sem határtalan és nem is egyenlő, ennek bizonyítványát látjuk népek kihalásában, különösen az európai kultúrával érintkezésbe jövő vad népeknél, midőn egyrészt a lépés, mely természetüktől kívántatnék, túlságosan nagy, másrészt azon élettani igazság is számba veendő, hogy fajoknál, melyek igen hosszas ideig éltek változatlan létviszonyok közt, az alkalmazkodási képesség csekélyebb, mint olyanoknál, melyeknél e viszonyok gyakori változásai által folytonosan gyakoroltatik az²⁾).

¹⁾ Az ember társas, tökéletesíthető és felelős lény.

²⁾ Talán lesznek, kik ennek magyarázatát fogják kívánni: hol a létviszonyok igen sokáig változatlanok, ott a természetes választásnak van ideje teljesen érvényesülni s alkalmazkodás és öröklés útján az egyéneket tökéletesen *hózzá* idomítani azokhoz, kiküszöbölve minden velök ellentétben álló sajátságot gyökeresen. Ha azután hosszú idő múlva változnak a létviszonyok, hiányozni fog minden olyan sajátság, melynek alapján az egyének közt természetes választás kezdődhetne, és még kevésbé lesz meg az általános alkalmazkodás lehetősége. Bizonyos viszonyokba szervileg beélt jellemekből álló népnél az átalakítás hasonló nehézségekbe ütközik, mint valamely mintában teljesen lehűlt anyagé, melyet a míg meleg volt, még lehetett volna más idomba gyúrní. Ekként

Ezen népeknél a választás és örökösség hatása kívántatnék meg az átalakulásra, melyre alkalmazkodási képességük nem elegendő. Némelyeket kivéve, melyeknél a kihalási processus túlságosan gyors, valószínű is, hogy ez irányban történik választás, de a csekély számú fenmaradó alkalmazkodó egyének bizonyára nem fognak egy átalakult népfaj őseivé lenni, minthogy nagyobb mérvű terjeszkedés előfeltételétől — a tértől — megfosztja őket a bevándorlás; és legjobb esetben is azon arányban szaporodhatnak, mint a körülöttük lakó más fajbeliek; ezeknek nagy tömegében pedig elébb-utóbb el kell merülniök elvegyülés által. Csupán azon vidékeken, hol a klíma európai származású emberre nézve öldöklő, hol ennél fogva bevándorlás nem létesíthető és a hová a fehér ember csak mint kereskedő látogat el vagy legfeljebb néhány évre települ meg, melyek lefolyta után idő előtt sírba száll, ha vissza nem menekszik hazájába, miután célját, a meggazdagodást többé-kevésbé elérte, csak ezen vidékek benszülőtteinek lehet reményük, hogy a kultúra létviszonyaihoz alkalmazkodhatnak, addig mikorra az európai származású ember a közbeeső átmenetet képező földövek lassankénti elfoglalása útján alkalmazkodott lesz klímájukhoz, mikor a verseny változott körülmények közt újra fog kezdődni.

Felfogásunk szerint tehát az emberiség fejlődési története, amennyiben ismeretes, a reá befolyó tényezőket csak egy tekintetben nem mutatja egészen megfelelőeknek, azokkal összehasonlítva, melyeket mint az élő lények fajainak képződésére és fejlődésére általában döntőket állított fel az élettan. A tekintetben t. i. hogy a nemzeteknek változó létviszonyok által okozott és megkívánt átalakulásánál, — a hol ez sikerül — a szerepet teljesen az alkalmazkodás veszi át, az örökléssel egybekötött kiválasztás hozzájárulása nélkül. Hogy ezen utóbbi nem érvényesülhet, ez a természetes választás processusának lassúságából, szemben a létviszonyoknak (a történet keretén belül) oly igen gyakori változásaival, ered; hogy az nélkü-

népeknél, melyekre nézve gyakran változnak a létviszonyok, folyvást különböző, soknemű sajátságok vétetvén igénybe, ezek mindegyikéből fentartja magát valami, s újabb változásnál az átalakulás alapjává lehet.

hető és annak hiányában is az átalakulás az esetek nagy részében sikerül, ez annak köszönhető, hogy az alkalmazkodásra való képesség felette nagy és hatásai egyénről egyénre, — nem öröklés, de közlés által — átruházhatók. Ezen alkalmazkodási képesség — mely szétbontható a magasabb öntudatosságra, a beszéd és írás által való közlés képességére, az ez által nevelt szolidaritási érzetre és az ebből eredő intézményekre — ezen alkalmazkodási képesség választó-vonalat húz az emberek és az állatok fajai közt, hasonlót ahhoz, mely állatok és növények közt, ugyancsak az öntudatosság szempontjából, húzható. De ha annak folytán a természetes választás tényezőjét nem is látjuk működésben, mikor a nemzeteket mint fajokat tekintjük — egy fajnak tekintve az emberiséget, mégis tovább működik az; a verseny folytán nemzetenként tépve ki az átalakulásra kevésbé képeseket, s ez által a terjeszkedésre tért nyitva más társadalmaknak, melyeknek tagjai szülőiktől magasabb tulajdonokat örökölnék. Egyéb, már kifejtett okok mellett ebben része van annak is, hogy a szolidaritási érzet, melyet említettünk, csak nemzetek kebelében nyilvánul s nemzetről nemzetre nem terjed ki. Ezek közül mindegyiknek magáról kell gondoskodnia; sem közös törvény nem mérsékli köztük a verseny élességét, sem közös oktatás (kivéve, melyet a világirodalom nyújt azoknak, kiknek hozzájárulható) nem egyensúlyozza annak eredményeit; így az itt egész hevében fentartja magát. Most és ezentúl, midőn azon fegyverekkel szemben, melyeket egyedül a mivelődés ad meg, minden más eltompul, nem lehet kétség iránta, hogy a végleges győzelem mindig a magasabb észszel felruházott nemzeteket fogja koszoruzni és ennélfogva áll az is, hogy a természetes választás, úgy mint az az emberiség kebelében foly, a siettetett haladásnak, a tökéletesedésnek tényezője.

Midőn elismerjük, hogy az emberi nem ugyanazon élet-tani törvények alatt fejlődik, mint az élő lények egyéb fajai, midőn felismerjük, hogy az alkalmazkodás és öröklés még mindig hatnak, és hogy a természetes választás iránya a létviszonyok által határozatodik meg, sőt hogy a mennyiben kiválasztás az öröklés által még foly be az átalakulásra, ez kizárólag a nemzetek, nem az egyének versenye által eszközöltetik, — meg

kell újólágy győződnünk, hogy nem tévedtünk, midőn más alapokból indulva ki, t. i. a konkrét esetekben működő okokat vizsgálva s ezeket generalizálva oda jutottunk, hogy: nemzetek lesúlyedését a nemzetek hierarchiájában elfoglalt magasabb polczról, továbbá összeolvadásukat és végre teljes kihalásukat a létviszonyok olyan változásainak tulajdonítsuk, melyekhez képest való átalakulásra, sem az általános alkalmazkodási képesség és még kevésbé az alkalmasabb szervezetű egyének következetes kiválasztása által, időt nem engedett más nemzetek terjeszkedése.

III.

Magyarország jelen helyzetének eredetéről. Haladási igények és vagyoni állapotok.

A megelőző fejezetekben megismerkedtünk azon jelentőséggel, melylyel létviszonyok változásai nemzetekre nézve bírnak: Jelenben kitűzzük feladatunkul, bebizonyítani, hogy Magyarország népe jelenleg változott létviszonyok befolyása alatt áll.

Hogy Magyarország egy tartós és mélyre ható, a nemzeti létet egészen gyökeréig megrázkódtató válságon megy át ez években (1873 közepe óta), ez iránt csak egy hang uralkodik, egy hang, mely minden ajakról kél, a legmagasabb állásúétól a legszerényebbig, a földbirtokos mint a kereskedő és iparos, a politikus és a közigazda, a mívelt és a tudatlan ajakáról, más-más szavakban, de ugyanegy csoportjára a tényeknek utalva, vezetve vissza. Ezen tények, noha okozatilag bizonyosan összefüggenek egymás közt szorosan, mégis két csoportba osztályozhatók: 1) elszegényedés és a tőke kikezdése a tőke után élőknel, rosz kereset a munka után élőknel, eladósodás és vagyoni bukások minden rendű egyeseknél. 2) képtelenség a nélkülözhetlen állami kiadásokat az állami jövedelmekből fedezni s ennek következtében egy részről az állam eladósodása, mely az államhitel teljes elvesztésével fenyeget; másrésről szükséges beruházások mellőzése és olyan társadalmi feladatok elhanyagolása, melyek a jövő alakulása tekintetében nagyfontosságúak.

A dolgok ez állapota a közhang által eléggé konstatálva van, minélfogva felmentve érzem magamat annak bizoriyítgatásától. Csak azon itt-ott felmerülő nézet ellenében, mely szerint az egész helyzet az 1873-ki tőzsvélságnak volna betudható, akarok egyet-mást megjegyezni. Ezen válság, mint tudva

van, következménye volt, részben nyereszkesedésnek, képzeleti értékek teremtésének s a látszólagos gazdagságból folyó fényűzésnek vagyis a fokozott fogyasztásnak, részben pedig munka improduktív módon való alkalmazásának, t. i. olyan vállalatokban, melyek a jelen tőkekínálati és tőkekeresleti arányok által megállapított tőke kamatot be nem hozzák.

A gyúpont minden tekintetben Bécs volt; oda folytak össze mindenfelől a foglalkozást kereső tőkék, ott halmozódtak össze az állítólagos nyereségek, ott fogyasztattak el milliók és milliók, olyanok által, kiknek vagyonhoz egyéb igényük nem volt annál, hogy a véletlen kezükbe játszotta a másét. Budapesten utánozták e példát, tetemesen kisebb mérvekben; innen, valamint vidékről is a többnyire csak hitel útján folyósított tőke túlnyomó előszeretettel kereste és meg is találta az utat Bécs felé; itt is, ott is elnyelte az örvény. Noha hozzávetőleges számítást sem tehetünk azon tőkék összege iránt, melyek Magyarország részéről börzei üzérkedésben elvesztettek s elismerjük, hogy az aránylag nagy lehetett, mégis bizton feltételezhetjük, hogy ez ország vagyonos lakosságának legnagyobb része ezen veszteségek által közvetlenül nem érintettet. A földbirtokos osztálynak, beértve a legkisebb birtokosokat is — és tudjuk, hogy a földbirtok képezi Magyarországon a közvagyon zömét — csak csekély hányada vett részt a papirosokkal való nyereszkesedésben, s kevesen is költhettek tehát annak rovására, kevesen is veszthettek rajta. Mindamelllett a költekezés ezen években általános volt, mint az ipar- és fényűzési cikkekben való behozatal óriási emelkedése tanúsítja, mely csekély számú osztályok költekezése által nem magyarázható meg; — mindamelllett kevéssel a válság kiütése után a földbirtokos osztálynak igen nagy része, a kisbirtokosokat is beértve, kik a börzétől nálunk még távol esnek, szorult helyzetben találta magát, mint az általánosan hangoztatott panaszok, a kölcsönpénz lázas keresése, a földadó mind nagyobb hátralékai tanúsítják. Ezen tünetek összevetése könnyen reá bírhat azon tévedésre, hogy az elébbi költekezés, mint a későbbi szükség börzejátéknak tudassék be. Azonban ismételjük, a börzejáték nem volt oly általános, mint a költekezés. Az aratási eredmények sem voltak olyanok, hogy igazolhatnák azt; a kivitel 1870—72 években

távolról sem fedezte a behozatalt. Részemről azt tartom, hogy e körülmények következőleg hozhatók összefüggésbe: az 1868 és 1869 évi jó termések, egybekötve az egész monarchiában lábra kapott nyereszkedéssel, s az ingó tőkék látszólagos nagyságával, a földbirtok értékét (az eladási árat véve alapul) szerfelett felhajtották s ez idő alatt ezen érték fentarhatta magát, mert aránylag kevés volt az eladó; kényszerült eladások ez időben alig történtek, mert a megkészserezett vagyon¹⁾ mellett az addigi terhek a legerősebben megterhelt birtoknál is könnyen elviselhetőeknek tűntek fel. A földbirtokos, kinek adóssága nem volt 2—3 szor, az kinek birtoka értékéből le kellett vonnia a rajta levő terhet, hogy aktívumát megbecsülhesse, 4—8 szor oly gazdagnak érezte magát, mint előbb s ezen arányban költött; igaz, hogy a birtok jövedelme nem felelt meg az értéknek; de az emberek vigasztalták magukat, hogy ha a birtok ennyit ér, az arányos jövedelemnek majd csak meg kell jönnie. A környéken történt eladások alapján kiszámított a birtok értéke, ennek a tulajdonos többé-kevésbé optimisztikus gondolkodás-módja szerint 8—12 százaléka vétetett fel jövedelemül s elköltetett; nyílt hitel akadt mindenütt, mert a pénz ekkor sok volt, a pénz pedig sok volt mert mindenütt hiteleztek. Hogy a földadó-hátralékok mindamellet jobban be nem folytak ez időben, ez mutatja, hogy a jövedelem, nagy többlete dacára, legfeljebb is csak a szükségek kielégítésére találtatott elegendőnek. A mohóság, melylyel az emberek hozzáláttak kényelmi és fényüzési igényeik kielégítéséhez, magyarázható többféleképen s különböző színekben tűnhet fel a szerint, hogy a bíráló minő szemmel nézi. Később ezen fontos kérdésre még visszatérünk, most csak konstatálni akartuk, hogy a földbir-

¹⁾ Hogy a földbirtok ára megkészsereződött, ez nem túlzott feltevés; inkább alatta marad a valóznak; ismerek egy esetet, melyben egy 1858-ban 192,000 forinton (akkori bankvaluta) elkelt birtokért, az akkori vevőnek 1871-ben 550,000 o. ért. forintot ajánlottak komoly vevők; a birtokos gondolkodott és 650,000 forintot kért, miután pedig meg nem adták, megtartotta birtokát. Ha feltesszük, hogy 100,000 forintot ruházott volt be, ami túlzott, még mindig jóval több mint 100%-nyi különbség van a két ár közt. Ez egy eset, de az arányok minden más esetben hasonlóak voltak.

tokosok nagy számának akkori költekezése körülbelül minő összefüggésben állott az akkori pénzbőséggel s hogy az 1873-ki válság mi által hatott reá: a várt nagyobb jövedelem kimaradt; reménye is elmúlt a föld értékének erős csökkenésével, ezzel az általa költött nagyobb hitel s a pénzpiacz megingása folytán a hitel általában, midőn pedig épen legégetőbb szükség volt reá, mert a jó remény fejében tett több évi túlköltekezés okozta deficit fedezetlen maradt.

Nem volt ebben semmi, a mit szédelgésnek, kicsapongásnak lehetne nevezni; az egész elkövetett hiba abban állott, hogy a jövedelem jóval többre becsültetett a valóban elérhetőnél, de nem annyival többre, hogy a nyugoti szomszédainknál s tovább nyugoton elért jövedelmekkel összehasonlítva azon várakozás szerénytelennek tűnjék fel. A vevők, kik a birtokért azon árat ajánlották s az utánuk induló birtokosok azon csalódásban voltak, hogy a vasutak épülése magában elég arra, hogy a föld értéke s jövedelme körülbelül oda emelkedjék, hol p. o. Csehországban áll. Nem tudták, vagy elfelejtették, hogy a föld jövedelme első sorban a rajta folytatott gazdálkodástól függ, ennek reformálása pedig több rendbeli tényezőtől feltételeztetik, melyek közül itt nem szükség többet említeni e kettőnél: idő és tőke.

Hacsak néhány év múlva egy hasonló korszaka az optimismusként be nem áll, hasonló végeredménnyel, nem valószínű, hogy ez irányban a közel jövő jelentékeny változást hozzon. Nagy termés magas terményárakkal tehet kivételt, de ez mindig csak kivétel lesz, s a többletet egy következő év rossz termése s alacsony árai elnyelik. Középtermés középárakkal szabja meg a gazda normális jövedelmét. S ez még sokáig alacsony lesz, közép- és nyugot-európai országokhoz képest, melyek felé tekintetünk irányul, melyek felfogását, szokásait, életmódját eltanulni igyekszünk s miből természetesen az ragad ránk legelőbb, mit utánózni legkönnyebb. Ezen viszony, mely szerint a földbirtokos jövedelme s igényei nem egyenlítik ki egymást, melyet korábbi években (a hetvenes évek előtt is) felismerhettünk a földbirtokosok folytonos panaszaiából, e viszony állandó természetű; az 1873-ki válság utó-fájdalmaival nem fog az is elélynézni, valaminthogy nem is

az költötte. Csupán élesebb alakot öltött utána, mivel az 1870—72 évek látszólagos prosperitása elhitette volt az emberekkel, hogy a viszony javult s az emberek a szerint cselekedtek. Ezen aránytalanság a földbirtokos jövedelme és szükségletei közt független az 1872—73-ki nyereszkesedési korszak következményeitől; régibb baj ezeknél mint bárki tudja és tartósabb is lesz.

Mit kellessen ebből következtetni, mi foly ez aránytalanságból? Azt, hogy a magyarországi földbirtokosnak az élethez való igényei társadalmi állásához képest általában túlzottak és hogy nem tudja magát viszonyaihoz alkalmazni, mert a hiba jellemében van, mely túlköltekezésre hajtja s a baj nélkül elérhetővel be nem éri?

Ha e feltevés helyes, úgy az felette szomorú tekinteteket nyit a jövőbe, mert akkor a bajnak nincs határa s a föld jövedelmének még tetemes emelkedése sem ígér jobb állapotokat, mert akkor az igények mindig nagyobbak lesznek a jó gazda által kielégíthetőknél. Ha ez a való — úgy a további consequentia az, hogy mindazoknak, kik jelenleg a földet bírják, terjesen tönkre kell menniök s a birtokoknak más kezekbe átmenniök és csak ha ezen processus be lesz fejezve, fog az általános állapot javulhatni. Ez foly azon feltevésből a jövő tekintetében; hasonlóképen a múltra nézve pedig az foly, hogy ez állapotoknak hasonlóknak kellett lenniök, mióta a föld mostani birtokosai kezében van; nincs ok feltételezni, hogy azon jellem — ha jellem alatt az ember erkölcsi természetének alapjait, az egyén által szenvedett befolyások levonásával értjük — hogy azon jellem mért fejlődött volna ki egyszerre így a jelen nemzedéknél, ha az előbbieneknél más volt. A tulajdonok, melyeknek csiráit az ember az anyaméhből hozza magával, örökösök; ha sokszor egészen eltérő is a fiú jelleme az apától, ezt egy nemzet vagy osztály átlagában kiegyenlíti az, hogy az apák jellemei sem voltak egyenlők s az eltérés apa és fiú közt ugyanazon arányokban nyilvánul, mint az apáké egymásközt. Minden okszerűséggel ellenkező feltevés, mely czáfolatot nem érdemel, volna azonban, hogy egy nemzedék, összeségében teljesen elüthessen az előbbitől, akár erkölcsi, akár külső tulajdonaiban. A nagy eltérések mindig

egyéni alkalmazkodás, vagyis az egyén által szenvedett külbefolyások következményei, — míg az erkölcsi alkat, az egyének átlagában, nemzedékről nemzedékre csak igen lassanként módosul.

Azonban a földbirtok legnagyobb része még most is, két-három évtized előtt pedig még teljesen olyan családok birtokában volt, melyek 1—2 és több század óta bírják azt, tehát mindenesetre a nemzedékeknek egy tekintélyes során át. A túlköltekezésre való hajlandóságot mint általános és az egyének többségét egészen uraló jellemtulajdont tehát semmi esetre sem feltételezhetjük, minthogy akkor a földbirtok 4—8 vagy 10 nemzedéken át nem származhatott volna le mostani vagy 20—25 év előtti birtokosaira. De tudjuk is különben biztosan, hogy a jövedelem és szükség közötti ezen aránytalanság nem olyan rég óta tapasztalható. Igaz, hogy voltak pazarlók, — mindig és mindenütt — egészben azonban a földbirtokos osztály, jelen század közepéig, tisztességesen meg tudott élni, főleg azon része, mely jószágain lakott állandóan, tehát a közép és kisebb birtokosok, (kik közt most épen legnagyobb a bomlás); ha elő is fordult a pénzzavar, mint mindig és mindenütt, de egészben ismétljük, tisztességesen megélték és fentartották magukat, mérsékelten gyakorolva azon nemeit a fényűzésnek, melyek a pincze és a gabnatár, a gulya és a ménes tárgyaiból kikerültek: a vendégszeretetet és a lótarast.

E szerint tehát nem állna, hogy a magyar birtokososztály jellemétől elválaszthatlan a túlköltekezési hajlam és másban volna keresendő az ok, melynél fogva most azoknak túlnyomó részénél a jövedelem — jó és rossz évek átlagában — nem futja ki s a tőkéből pótoltatik. Mert ezt fel kell tennünk, ha csak a rendkívül meggyűlt földadó-hátralékokban és azon általános felháborodásban, melyet ezen adó felemelését illető minden célzat költ, a patriotismusnak óriási hiányát nem akarjuk felismerni. E hangulat nem csupán a válság kiütése óta létezik, meg volt előbb is, meg volt annyira s olyan köztudomásilag, hogy a látszólag legnagyobb prosperitás idejében a pénzügyminiszterek nem mertek arra vonatkozó javaslattal az országgyűlés elé lépni, és évről évre ismétlődő államköl-

csönökkel pótolták inkább a deficiztet, semhogy a földadó fel-emelését csak szóba is hozzák.

Ha nem örökölt sajtósága a jellemnek, úgy a viszonyokban kell lennie valaminek, mi a jellemre — általánosan — ilyen befolyást gyakorolt; a viszonyokban kell rejlenie az oknak, mely a kiadásoknak folytonos és általános felébe növekvését a bevételekkel szemben, *ha nem is igazolja, de megmagyarázza*. Ez okot felismerni vélem két egymással szorosan összefüggő tényezőben.

Az első nem más, mint hogy az utolsó évtizedekben a kereskedés és közlekedés élénkülése, az utazás megkönnyebbülése, a hírlapok erősebb elterjedése s általában a szellemi és anyagi érintkezés gyakoribb volta által, az ország lakossága — vagyonosabb részét értve — megismerkedett vagy mennyiben előbb ismerte hírből vagy ritkább szemléletből, most úgy szólván folytonosan szemlélni kénytelen a Nyugat népeinek fogyasztási viszonyait; az egész életmódot lakás, ruházkodás, bútortat, városi teletés, nyári fürdőidények tekintében; a fogyasztási, illetőleg fényűzési czikkeket egész sokféléségükben és folytonos váltakozásukban. Vegyük csak p. o. hogy mennyi idő kellett ezelőtt 40—50 évvel egy női divatnak, hogy az utat Parisból Magyarországra megtegye és mennyi kell most; a kisebb hullám csapásai ezen folyvást mozgásban levő tengernek akkoriban el sem érkeztek idáig, hanem útközben elenyésztek; csak a nagy apály és dagály áramlatok lettek érezhetőkké, de mikor? Évekkel azután hogy Parisban az illető divat újjal váltatott fel s ekkor sem hatott el tized részére azon helyeknek, hová most elhat. Vegyük azon özönét a hirdetéseknek, mely most a hírlapolvasó kedélyére mindennap befoly, ezer és ezerféle »nélkülözhetlen« czikket kínálva, melynek ezelőtt nevét sem ismertük.

A másik tényező annak tudata, hogy a földbirtok a nyugoti külföldön miként jövedelmez, egybekötve a reménnyel, hogy ezen jövedelmi aránynak nálunk is helyre kell állnia; ezen remény gyakran a végzet irányában támasztott daczos követelés alakját veszi fel, melynek teljesítése be nem váratik.

A nagyobb kényelem, a finomultabb fényűzés csábjá, egybekötve azon tudattal, hogy másutt hasonló birtokú és ha-

sonló társadalmi állású személyek számára annak egy bizonyos foka hozzájárulható, a meggyőződés hogy e részben rövid időn egyenlőségnek kell létesülnie, idézték elő a bevételeken való túlköltést, a jobb jövő anticipálásaként.

Nem akar ez lenni sem vád, sem mentség. Be kell ismerni, hogy az észszerűség szempontjából hiba volt, de szem előtt kell tartani, hogy az ember természete nem csak ésből van alkotva, hanem indulatokból is. Szem előtt kell tartani, hogy bizonyos öszhang, bizonyos párhuzamosság követelménye elválaszthatlan az élet nyilvánulásaitól, mely megfelel az erők egyensúlyának, mint a szervtelen világban sokkal kevésbé komplikált alakban észlelhető azonos törvénynek. Nem csak a gép kíván több tüzelő-anyagot, ha többet dolgoztatják, hanem az ember táplálkozására is befolyással van, hogy mennyi és minő munkát végez; ez a legegyszerűbb példája azon igazságnak, hogy minden befolyás, melyet az ember egy vagy más irányban szenved, mely physicumának vagy psychicumának egy bizonyos oldalát átalakítja — lehet hogy csak észrevehetlen csekély mértékben — egész lényére ki fog hatni átalakítólag, vagy a súlypont megváltoztatása vagy egyéb oldalakon bekövetkező párhuzamos átalakulás által. A vasutak és a hírlapok (fájdalom, nem mondhatni könyvek is) voltak kiváló első eszközei egy ilyen átalakulásnak, melyek látszólagosan egyoldalú behatás által, megzavarták a szellemi organismus egyensúlyát. Nem szükség magyarázni, hogy a vasutaknak mért nem volt hasonló hatásuk a nyugot-európai államokban; azok csak egymáshoz hozattak közelebb, mi ellenben egy más világhoz. Általában mi ott lassú fejlődés által jött létre, az ránk egyszerre előkészületlenül hatott be; képzeljük, minő különbséget tesz az oszcillációkban, ha szemerenként foly egy függő mérleg csészéjébe egy mázsa, vagy ha egy darabban tétetik reá.

Az okszerűség rendelvei e részben, persze minden körülmények közt változhatlanok: túl nem menni a jövedelmen. Legjobb is volna, ha e szabály mindig betartatnék. Nagyon jó volna, ha Magyarország polgárai mindazok közül, melyek Közép-és Nyugat-Európából rájuk hatnak, csak azt vennék fel, mi közgazdaságilag és politikailag hasznos; nagyon jó

lenne, ha a szellem táguló látköre mellett, az erkölcsök megtartának ősi egyszerűségüket; ha megtanulva németül, francziául és angolul, olvasnánk e nemzetek könyveit, tanulmányoznánk nyilvános és magánéletüket — hogy tanulságot vonjunk belőle — s a mellett úgy lalnánk, (ház és bútorzat tekintetében), úgy öltözködnénk és étkeznénk, mint a régi jó világban. Semmi kétség, hogy ez lehetséges; mívelt gondolkodás mód és ismeretek egyfelől és egyszerű életmód másfelől nem zárják ki egymást; sőt! Diogenes nagyon okos, tanult ember volt és egy hordóban lakott; Sokrates meg épen legbölcsebb férfია az ó-kornak, szintén felette egyszerűen élt, sőt még neje Xantippe fényűzési hajlamait is képes volt fékezni. Azonban kis- és nagyvagyonú honpolgáraink többsége nem áll philosophusoknak vagy aszczetáknak való jellemekből, (megjegyzendő, hogy az aszczetizmus fogalma is relatív, saját kenyér bűnös kéjtelgés a gyökerekkel táplálkozó anachoréta előtt, és sanyarú táplálkozás annak, ki délben három ételhez szokott). Apáik és nagyapáik e század első évtizedeiben és a múlt században szintén nem voltak sem philosophusok, sem aszczeták; ellenkezőleg, sokat adtak a jó életre, s nem tagadták meg maguktól, a mit szemük szájuk megkívánt. Hogy lehessen feltételezni, hogy a nemzedék, melyet nemzetek, philosophus legyen azon fokig, hogy midőn feltárul előtte egy új világ, mely előtt szemeit bezárnia nem szabad, minthogy tőle tanulnia kell, melybe belé kell hogy magát élje — annak magasabb kényelmeit, finomultabb élvezeteit meg ne kívánja; és mennyi van a közt, a mely valódi kellék, melyet nem nélkülözhet, a ki egyszer megismerte, elkezdve a zongorától egész a waterclosetig! Sajatítsuk el az újat, a mire magán- és közéletünkben szükségünk van, és maradjunk a régiek abban, mi pénzbe kerül, holott azoknál, kiktől tanulunk, mindent szoros vegyületben találunk fel, melyet előbb alkatrészeire szétbontanunk kellene, — ez a legmagasabb philosophia volna s épen ezért akkora átalakulást feltételezne egy-két nemzedék ideje alatt, minőt természet és történet nem mutathatnak fel hosszabb időközökben sem. És még ha a legősintébb, egyértelműbb akarat is meg volna reá, olyan mesterség lenne, minőre csak az elbizakodás vállalkozhat.

Ismételjük: ekkora átalakulások rövid idő alatt lehetetlenek, ha csak nem egy választási processus útján, mely $\frac{9}{10}$ részét a földbirtokosoknak kiirtja ezek sorából, kiknek helyébe részint azon kevesek terjeszkednének, kik képesek voltak alkalmazkodni, vagyis az igen jó gazdák, kik minden körülmények közt megtakarítják jövedelmük felét vagy kétharmadát; aquisitor a régi világban is mindig volt, csakhogy mindig kevesebb, mindég kivétel ahhoz képest, ki, ha rendkívüli dolgok nem fordulnak elő, megél vagyonából. A dobra kerülő birtokok nagy száma, lenyomva az árakat, ezek számára megkönnyítené az aquisitiót; azonkívül más osztálybeliek és külföldiek is vennének részt abban, talán tetemesebbet mint amazok. Ekként egy bizonyos — de szintén nem nagyon rövid idő alatt — a birtokos osztály átalakulna akként, hogy változatlan jövedelem mellett is fentartaná az egyensúlyt a kiadásokban. Hogy azonban ennek lefolyta alatt az országnak hová kell jutnia, ezt nem szükség mondani. Tulajdonképen e processus már megkezdődött; az ország jelen helyzete annak befejezetlen képét adja. A mi pedig a túlköltekezést illeti, mely a lakosság vagyonos részéből oly számosakat e lejtőre hozott, azt véljük, bebizonyítottuk, hogy az, a mennyiben az események nálunk nagyobbnak tüntetik fel, mint más népeknél, nem egy innátus hajlamból ered, hanem annak következménye, hogy a külbefolyások változása folytán az igények és szükségletek, melyek ugyanazon társadalmi állás¹⁾ által disciplinált ugyanazon jellemből folynak, tetemesen növedtek, s ezeknek ki nem elégítése nagyobb önmegtagadást feltételez, mint minőre az illetőket a körülmények nevelték. Hogy pedig a földnek jövedelme országszerte nem növekedhetett megfelelő módon, erre később még visszatérünk.

¹⁾ Jól tudom, hogy az úgynevezett »társadalmi állásra« állapítása bizonyos igényeknek, az előítélet czimével bélyegezhető; és az észszerűség szempontjából jogosultan; de ha társadalmi tünetények okait kutatjuk, számolnunk kell az emberi természettel úgy, a hogy azt ismerjük, nem a minőnek lenni óhajtjuk; az előítéletek pedig elvont gondolkodásra nem képes egyéneknél olyan szervezeti részei a lelkiületnek, mint állatoknál az ösztönök, melyeknek különben más tekintetekben is megfelelőnek.

Minden egyébtől eltekintve különben, a földbirtok ezen helyzetének magában is szükségkép lankasztólag kell hatnia a mezei gazdaságra, mert annak kellő erélylyel, kellő tőkével való folytatását nem engedi, a szükséges javítások és reformok keresztülvitelét hátráltatja. Nálunk, hol a közvagyonnak szinte egyetlen fontos tényezője az, a földbirtok kedvezőtlen helyzete magában is teljesen megmagyarázhatja az általános gazdasági helyzetet, a bevételeknek mindenütt tapasztalható elégtelenségét és apadását.

Mi az államháztartás állapotát s az ezzel összefüggő bajoknak okait illeti, ezeknek egyik oldala az imént vázoltak által már ki van jelölve. Hasonló és annyira elterjedt magán-gazdasági viszonyok közt, minők azok, melyeknek okait a megelőzőkben kutattuk, az adók nem folyhatnak be rendesen, s az állami jövedelmek szaporítására irányuló intézkedések, a mennyiben új terheket foglalnak magukban, a pénzzavarban levők nagy tömege részéről nagy ellenszenvvel találkoznak, mely alkotmányos országban meg is gátolhatja az ilyen intézkedések foganatosítását.

De azzal, hogy ismerjük az okokat, vagy azoknak egy részét, melyek a nemzeti vagyonban megzavarva az egyensúlyt, oly nagyon megnehezítik a jelen felfogás szerint uéllkülözhetlenneknek tartott kiadások fedezését, — ezzel nincs ki-merítve az államháztartási válság kérdése.

Tudván, hogy az ember ítélete indulatok által befolyásolható, nem lephet meg a következő egyszerű észlelet: Azok, kik túlköltekezés és már régebben megzavart vagyoni egyensúly miatt kiadásait fedezni, fizetési kötelezettségeiket s ezek közt az adófizetést is teljesíteni csak ritkán pontosan, olykor nagy nehezen vagy épen nem képesek, igen általánosan azon panaszt hangoztatják, hogy az adó túlságosan magas. Igen természetes, hogy a roszt gazda mindig sokalni fog minden fizetést, az adóra nézve pedig mint diskutálhatóra, e véleménybe legkevesebb tartózkodást helyezend. Másrészt azon valószínűleg kisebbségben levők, kiknek vagyoni viszonyai rendezettek, ezen viszony alapján az acquiritoroknak fentebb

röviden jellemzett fajába sorolhatók ¹⁾). Ezek azok, kik minden körülmények közt tőkésítik jövedelmük egy részét, kik a költsékesi csábnak ellent tudnak állni, kitűnő megtakarítási hajlamuk folytán. E hajlam folytán sok olyan kiadásra, melyet — személyükre vagy családjukra — megtenni ingert éreznek, rá tudják mondani, hogy felesleges, és ellentállnak az ingernek. Annyival inkább feleslegesnek találnak minden, az állam részéről teendő kiadást, korlátolt szubjektív szempontjuknál fogva nem lévén képesek felfogni az állam által teljesített szolgálatok horderejét, nem azt, hogy e szolgálatok nélkülözése sokkal költségesebb volna, mint azoknak megfizetése. Ennélfogva a tőlük adó alakjában elvett minden összegre úgy tekintenek, mint a mely jogosult rendeltetésétől vonatott el. És mondjuk ki őszintén, hogy ezek a lehangosabbak az az adó sokallásában, ezeknek kifakadásai a legkeserűbbek. A dolog e szerint úgy áll, hogy az adófizetők, (a közepett álló kivételeket megengedve) két csoportra oszlanak; egyik áll zülált állású emberekből, kiknek ennélfogva minden kiadás sok; a másik kisebb áll olyanokból, kik ezen — a vagyon egyensúly fentartására vagy gyarapodás létesítésére, mint fent kifejtett, igen kedvezőtlen — korszakban, erős megtakarítási hajlamuk folytán képesek voltak magukat ellenirányú befolyásoktól oltalmazni s vagyonukat rendben tartani. A »közönséges« rendtartási hajlam, t. i. a mely sem végkép össze nem kuszálja, sem cselekvőbb módon nem szaporítja az örökséget, hanem vagy mérsékelten megterheli, vagy a terheket lassanként törleszti, — nem lévén elegendő az uralkodó viszonyok közt, ennek folytán azok, kik más viszonyok közt zugolódás nélkül rónák le adójukat, most erősen terhelve érzik magukat; a kik pedig könnyen fizetik azt, olyan tulajdonok alapján tehetik, melyek minden, közvetlenül nem gyümölcsöző pénz-

¹⁾ A legkritikább kivételek azok, kik évről-évre jövedelmüket költik el, sem többet, sem kevesebbet; ez természetes, a bevétek kiegyenlítése a kiadásokkal egy matliematikai vonal, melyen alól is felül is térségeterül el; a k i e vonalra czéloz. 100 eset közül kilenczvenkilenczben nem fogja találni, hanem alája vagy felébe fog szúrni; ellenben biztosan czélozhat az, a ki czélját nem határozza meg közelebből, mint: hogy a vonalon alúl vagy felül legyen.

kiadást felette gyűlöletessé tesznek előttük. Innen az összhang. Ha amazok könnyebben s ezért szó nélkül fizethetnének, az utóbbiak sem zúgolódnának, mert őket erre az előbbieknél őszinte jajkiáltásai biztatják fel.

De ha e szerént áll, hogy a birtokosoknak egy nagy része valóban olyan viszonyok közt van, melyek miatt az adófizetést csak nagy erőfeszítéssel teljesítheti, és hogy egynémelyikre nézve az adó azon csepp, melytől túlhabzik a pohár, mely megadja a lökést a vagyoni katasztrófra — nem jogosult-e akkor azon nézet, hogy az államkiadásokat csakugyan le kellene szállítani minden áron? A leszállítás lehetőségének kérdését e helyt a vitatáson kívül hagyva, csak arra akarok figyelmeztetni, hogy az adófizetők legnagyobb részének vagyoni zavara kétségtelenül bizonyos fényűzési és kényelmi igények kielégítéséből ered — és ha ezen igényeket lélektanilag igazoltaknak találtuk ugyan, ezen igazolásból korántsem foly, hogy kielégítésük az ország, a nemzet közgazdasági állapotaira s általában jelene vagy jövője alakulására nézve hasznosnak vagy nélkülözhetlennek volna tekinthető; — míg ellenben az állam közvetítése által kielégítést találó igények legnagyobb részéről, vagy a hasznost, vagy a nélkülözhetlent igenis el lehet mondani. A túlköltekezésnek azon lélektani igazoltsága arra sem lehet ok, hogy ne igyekezzünk neki ellene hatni, mint a köz- és magánérdek szempontjából egyaránt károsnak, holott az állami kiadások a köz-és magánérdek szempontjából egyaránt nélkülözhetlenek. Az esetek többségében — hol t. i. a vagyon álladéka nincs még menthetlenül aláásva, az adó lerovása úgy mint egyéb kötelezettségek teljesítése elérhető volna az életmód egyszerűsítése által. Ha ez a fent kifejtett okoknál fogva oly nehéz nem volna, a tőke megtámadása elkerült ethetnék.

De nem csupán az adófizetőként érdekelték részéről lehetett hasonló vádakot hallani. Még a külföldön is meglehetősen elterjedt nézet, hogy Magyarországon az állam túlköltekezett, hogy nagyon is nagy lábon akarta háztartását berendezni, hogy reformok teljesítésében nagyon közelről akart utánozni más előhaladtabb országokat, ekként túlterhelvén budgetjét. A mennyiben e nézetek azt involválják, hogy az állami kiadá-

sok nagysága idézte elő a jelen állapotokat és hogy azoknak szűkebb keretre szabása a nemzet jövőjének alakulása szempontjából hasznosabb lett volna, ennek kénytelen vagyok ellent mondani. Nem állítom ugyan, hogy minden megtett kiadás szükséges volt; távolról sem; volt a közt felesleges, könyelmű, teljesen eltévesztett, akármennyi. De ha egyfelől többet költöttek, mint kellett volna, másfelől kevesebbet; ha sok inproductív és felesleges dologra nagy összegek fecséreltetek, viszont számos, a nemzet haladása és létfenntartása szempontjából fontos tényező elhanyagoltatott; számos, rövid idő alatt productívává válható beruházás elmulasztatott, míg ellenben olyanok megtörténtek, melyeknek az áldozathoz mért hasznát sohasem fogja venni az ország.

Nem mintha azt akarnám állítani, hogy olyan beruházások történtek, melyeknek az évtizedek egy bizonyos száma után tetemes hasznát nem fogja venni az ország; de ez nem fizeti meg az áldozatot, mely abban rejlik, hogy kellett volna néhány évtizeddel hamarabb létesítettet. S ezt értem, tekintet nélkül arra, hogy miattuk más sürgősebb beruházások mulasztattak el.

Ha minden valóban szükséges kiadást megakart az ország tenni, a szükséglet nem lehetett csekélyebb, sőt valószínűleg nagyobb lett volna, mint tényleg volt. Bizonyos ellenben, hogy ennek fedezése ezen években, a feltételezett jobb elhelyezés mellett is, csak annyi nehézséggel lett volna egybekötve mint ekként.

Az állam helyzete s ezen helyzet eredete, analógiát mutat azzal, melyet mint a magánosokét vázoltunk. Csakhogy az államnál a bevételeket felülmúló kiadások nem csupán psychologiai indokolható igényeken alapulnak, hanem részben és pedig a jövedelmeket már magukban is felemésztő részben, olyan igényeken, melyeknek betöltését parancsolón követelik mellőzhetlen tekintetek. Ezeknek kapcsában azután megengedjük: voltak olyanok is, melyek hasonlítanak a magánosok helyzetének előidézéséhez oly nagy mértékben járult igényekre, a mennyiben a valóban szükségesektől való elválasztásuk nagyobb önmegtagadást kívánt volna, mint a minővel az állam birt és talán a legjobb esetben is bírhat. Mert bizonyos harmónia követelménye a fej-

lődésnek különböző ágaiban, talán nem csupán az egyesekre, hanem az államra is kizárhatlan befolyást gyakorol.

Legcsekélyebb hajlamot sem érzek — jelenleg folytatott céljaimtól nagyon messzire el is vezetne — a magyar államköltségvetések bírálatába bocsátkozni, mint ezt az iménti állításoknak pontról pontra való bebizonyítása magával hozná. Nem is hiszem, hogy az alaposág ellen vétenék, midőn ezt meg nem kíséreltem. Azon sikertelen kísérletek, melyeket kormány és országgyűlési bizottságok a deficit megszüntetése irányában tettek, noha a kiadási budget különböző ágai oly kíméletlen kézzel nyírbáltattak meg, hogy az ország fejlődésének azt meg kellend sínlenie, — épen a célnak el nem érése által teljesen bebizonyították, hogy a költségeknek további leszállítása lehetetlen, ha az állami gépezet teljes bomlásnak indítani nem akarjuk. Végig menvén a költségvetés egyes tételein, bizonyítani, hogy az illető összegnek ekkorának kell lennie és hogy abból egy ezer forint sem vonható le, hanem ellenkezőleg ennél és amannál ennyi ezer forinttal többet kellene felvenni, ezt csak kiindulási pontunknak feledésével tehetnénk, s ebben nem is igérménk magunknak sikert. Hogy lehessen ugyanis bebizonyítani valakinek, a ki belátni nem akarja, hogy valamely közigazgatási, közmívelődési vagy beruházási kiadás valóban szükséges? Az eredmény az eszközöknek megfelelő lesz s ha nem felel meg, ez csak azt bizonyítja, hogy az eszközöket *értelmesebben*, nem pedig hogy azokat *nem* kellett volna e célra fordítani. Közigazgatás, közmívelődés és beruházások terén még igen sokáig nem leszünk képesek eleget tenni, nem hogy kelletténél többet tettünk volna vagy tehetnénk. Ez nem zárja ki, hogy e tereken a rájuk szánt eszközöket gyakran rosszul nem alkalmaztuk — mintha csak épen nem is alkalmaztuk volna; valamint ebből viszont nem következik, hogy minden ezer forint, melyet e téren való helyes alkalmaztatástól elvonunk, egy-egy lépéssel ne tartóztassa haladásunkat. Tudjuk pedig, hogy *lassan haladni egy pályán, melyet versenypályául vagyunk képesek immár felismerni, annyi, mint eresztetni a játékot*.

Ha a költségvetés leszállítását úgy tekinti az ember, mint tisztán arithmetikai feladatot, a mint ezt az 1875-ki előirányzatra nézve tapasztaltuk a pénzügyi bizottság részéről, akkor az

vajmi könnyű. De egészen más képet mutat a dolog, ha valamivel magasabb álláspontot foglalva el, számot ad az ember magának arról, hogy az eszközöknek megvonása állami feladatoktól, egy a mostanihoz hasonló fejlődési korszakban, mi jelentőséggel bír.

Meg nem állhatom, hogy azon állításnak, nem igazolására csak illusztrációjára, hogy egyfelől kelleténél többet, másfelől kevesebbet teszünk, legalább egy példát fel ne hozzak: Az 1871-ki zárszámadásban, mely évben az ország még nem bírt pénzügyi helyzetének egész tudatával s ennél fogva a szükségesnek látszóból nem volt kénytelen lealkudni, — a rendes kiadások közt az állami lótenyésztés-intézetek (a szakszámvevőségi hivatalnokok fizetésein kívül) az összes kiadásoknak 1.11 százalékaival szerepelnek; ugyanitt a közművelődési célok, beszámítva a közoktatási ministerium felügyelete alá tartozó minden tanintézeteken kívül a gazdasági tanintézeteket, melyek a földművelési ministerium és a bányászati és erdészeti akadémiát, mely a pénzügyministerium alá van rendelve, továbbá ösztöndíjakat s mindennemű tanulmányi és közművelődési célokat, mindezek együtt véve s a közoktatási ministerium központi személyzetét be nem számítva, az összes kiadásoknak 0.97 százalékaival fordulnak elő. Lovak nevelésére 1.11%, a honpolgárok nevelésére 0.17%. Hallom a haragos ellenvetést: »nem kell mindent az államtól várni; gyermeknevelésről tehetnek a községek, áldozhatnak a szülők.« De hát lótenyésztés tekintetében nem lehetne szintén a községekre s egyesekre hagyni a teendőket egy részét? »És azután a lótenyésztés hasznát hajt az országnak; ló kivitelünk van!« A nevelésről persze nem lehet konstatálni, hogy haszna van, a míg ilyen nézetek uralkodnak; mindamelllett ipariskolák talán rövid idő alatt több hasznat eredményeznének, mint a ló kivitel. »A lótenyésztés a nemzet jellemének felel meg, melyet meg kell óvni; lovas nemzet vagyunk!«

Ezen nézet, hogy a lótenyésztésre kiváló gondot kell fordítani, mivel e foglalkozás őseink szokásainak megfelelő, sokkal elterjedtebb általánosan eszeseknek és művelteknek ismert embereknél is, semhogy a fennebbi indokolás — talán drasztikus alakjától eltekintve — szatírának illenék be. Egyike

ez a legpregnansabb példának azon neméből az anthropologiai tüneményeknek, melyeket Tylor »survival in culture« név alatt találón ismertet »Primitive Cultures című híres munkájában.

Míg az anyakanczák és atyamének számára palota-istállók épülnek, addig az emberfiák barlangszerű nedves vagy roskatag szobákban százan, hol harminczra van hely, a dohos és kilélegzés által megromlott levegőben iskoláznak, a helynek káros és kedvtelenítő befolyása alatt megutálva a foglalkozást. És e tanítók, kik alig képesek megélni! Hogy bármely hivatásnak tehetsége szerént jól megfeleljen az ember, bizonyos fokára a meglegedésnek van szüksége; hogy pedig általában jól megfelelhessenek az illetők, a hivatásnak annyi vonzerővel kell bírnia, hogy az alkalmas egyéneket nyerje meg, nem pedig a kétségbeesetteket, akár alkalmasak, akár nem.

Az elemi iskolák, melyeket ebben szem előtt tartottunk csak egyik, bár igen fontos részét képezik a közművelődési kérdésnek; ennek van még több olyan oldala, melynek elhanyagolásáról vagy elégtelen ápolásáról sokat lehetne mondani. Hasonlóképen a közigazgatásról, melynek elismert gyaroltsága nézetem szerint csak pénzázdozatokkal javítható. — Hasonlóképen a beruházásokról, melyre nézve csak megérintjük, hogy közlekedési főereink a vasutakban nagy számmal vannak, de ezek sem kellőleg felszerelve, sem vicinális vasutak vagy minden időben használható jó kőutak által, a környék számára könnyen hozzájárulhatókká téve nincsenek; említsük még a mi a csatornázás terén úgy ármentesítési mint öntözési tekintetben elmulasztott? Mindezek nagyon ismert dolgok, melyek százszor elmondattak. Bizonyítást tehát nem igényelnek, tárgyalásuk itt nem czélunk. Elég volt rájuk figyelmeztetni, hogy kitűnjék, miszerint nem csupán felesleges kiadások történtek, hanem szükségesek, részben égetőn szükségesek elmulasztattak; és hogy ezeknek a közelebbi jövőben meg kellend történniök, a költségvetés tehát nem lesz lejjebb szállítható, hanem ellenkezőleg talán még növelendő, — ha csak az ország más európai államok megett mind hátrább elmaradni és a mostani szomorú közgazdasági s kultúrai állapotokat permanensekké tenni nem akarja.

Másrészt az adóknak feljebb emelése lehetetlennek tartatik, sőt a lakosság nagy része azok magasságának tulajdonítván vagyoni ziláltságát, lejjebb szállításukat követeli. Feltéve, hogy mostani magasságukban tartatnak fen és a kiadások szintén, amazok nem fedezik ezeket; az államhitel pedig szinte véglegesen ki van merítve. Ím ez az államháztartási dilemma, mely a magángazdasággal együtt alkotja az ország jelen helyzetét.

Láttuk, hogy az államháztartási is épen úgy, mint a magángazdasági olyan szükségeknek teljesítéséből ered, melyeket néhány évtized előtt még nem ismertünk és a melyek most mellőzhetlenül, parancsolólag lépnek fel.

Ezeknek alapján ismételjük itt a mi e fejezet elején mondatott: hogy *Magyarország népe jelenleg változott létviszonyok befolyása alatt áll.*

A szellemi és a közvetlen sűrűbb érintkezés a, megkönynyebbült közlekedés és a külföldi művelődés által fejlesztett eszmékkel való megismerkedés által Magyarország az európai kultúra intenzív behatása alá jutott. Ezen hatás nyilvánul abban, hogy a kultúra minden igényeit gazdasági, közművelődési, administracionális és igazságszolgáltatási, aesthetikai, kényelmi és fényűzést tekintetben a legélénkebben érezzük s ezen igényeknek kielégítésére törekszünk is; de az erő ennek létesítésére nincs meg a kellő arányban s ezért az erőfeszítések végkimerüléssel fenyegetnek. Erő alatt értendő itt a vagyon, a gazdagság, melyet azon igények kielégítése, úgy a nyilvános (állami), mint a magánköltségek tekintetében föltételez. Gazdasági állapotainknak nem volt idejük azon fokra fejlődni, hogy e szükségletekkel összhangban álljanak, nem érkeztek el oda, hová Nyugat-Európa népeinél — melyek azon kultúrát kiképezték — a kultúra haladásával lépést tartva jutottak el. Egy kultúrnemzet politikai, közművelődési, aesthetikai és kényelmi minden igényeivel bírunk (miután ezen igények tárgyaival megismerkedtünk) és bírunk ezekhez egy agrikulturális országgal forrásaival.

Az európai kultúrát egész kiterjedésében és intenzitásában az általa nevelt módszerekkel együtt felvenni, — vagy átengedni a tért azon népeknek, melyek azt felvették: ezen

kettő közt kell jelenben a föld nemzeteinek választaniuk. Minél korábban kezdi egy nép ennek szükségét érezni (ha nem is adva magának számot azon követelmény teljes horderejéről és csak vakon engedelmeskedve a kulturális impulzusnak) annál jobb; minél későbben jut azon kultúra befolyása alá, annál rosszabb, mert annál kevesebb ideje marad a választásra; annál szélesebb lesz a meredek közte és a baladó népek közt, annál nagyobb erőfeszítés fog alkalmazkodási képességétől kívántatni. Azért nincs okunk bánni, hogy azon befolyás alá jutottunk, hogy a pályán megindultunk, melyről visszatérés nem létezik. Előbb-utóbb meg kellett annak történnie, előbb-utóbb fel kellett előttünk merülnie kérelhetlenül ez alternatívának: helyt foglalni az első sorban vagy elmaradni örökre s elenyészni.

Mi nekünk hiányzik, a mi ránk nézve válságossá teszi azon behatást, ez nem az erkölcsi alkalmazkodás képességének hiánya; azt hiszem, a szellemek eléggé elő vannak készítve, hanem elégtelenek az anyagi eszközök; nincs meg az összhang a tapasztalt igények, az ezek folytán úgy az életmódban, mint a közintézményekben létesített és létesítendő változások közt egyrészt és közgazdasági állapotaink között más résztől. A létviszonyok változása ránk nézve abban áll, hogy az igények, melyeknek betöltésétől a lét fentartása feltételeztetik, sokoldalúakká, komplikáltabbakká lettek, azokkal összehasonlítva, melyeket eddig kellett kielégítenünk. Az eszközök pedig, melyek felett rendelkezünk, csak ezen utóbbiakhoz vannak arányosítva. A kérdés, és pedig életkérdés a szó legszorosabb értelmében, tehát az, hogy képesek leszünk-e megszerezni azon eszközöket — az engedett, közelebről meg nem határozható idő alatt.

Hogy eszközeink nincsenek igényeinkhez mérve, ez általánosan el van ismerve és nem igényel bizonyítást. Hanem talán az alak, melyben e nézetet fennebb kifejeztük, — hogy *egy kultúrnemzet igényeivel és egy agrikulturális ország forrásaival bírunk*, — fog némelyeknél megütkezést okozni. A földművelés az emberiségnek legnélkülözhetetlenebb kellékek előteremtésére irányulván, úgy tekinthető, mint minden fog-

lalkozások közt a leghasznosabb, a miből aztán arra a következtetésre is lehet jutni, hogy a legjövődelmözőbb.

Mielőtt tovább mennénk, arra kell figyelmeztetnünk, hogy ezen kifejezések: agrikulturális állam és industriális állam¹⁾, — egymással szembe állítva nem helyesen fejezik ki a viszonyt: agrikulturálisnak neveztetik egy ország akkor és azért, ha és mert industriája nincs; industriálisnak azonban nem azért neveztetik, mintha agrikulturája nem volna. Sőt ellenkezőleg; mindenki tudja, hogy úgynevezett industriális országokban a mezei gazdaság sokkal fejlettebb, a föld értéke és jövedelme sokkal magasabb mint másutt. Ha a földművelésben elért eredmények, a föld gyümölcsötetésének foka adják meg a jogot azon elnevezésre, úgy Angol- és Franciaország, Belgium és Németalföld sokkal helyesebben nevezteténe nek agrikultur-államoknak, mint Magyarország.

Volt idő, mikor Magyarország, a tejjel-mézszel folyó ország, mely zsírjában fulad meg, gazdagnak tartatott. Erről tökéletesen megjöttünk. Kitűnt, hogy szegények vagyunk; kitűnt: mekkora csalódás azt hinni, hogy egy ország — mert lakossága ritkább, semhogy a földjén termelhető kenyeret meg tudja emészteni, azért szükségképp gazdag. De még mindig sokan hiszik, hogy a földművelés, a nyers termelés magában képezhet valódi gazdagságot egy országra nézve és hogy Magyarországnak sem kell egyéb a gazdagságra, mint hogy a mezei gazdaságra több gond fordítassék és a termények értékesítésére jobb piacok kerestessenek. Ennél több ezek szerint nem is kívánatos; az okoskodás ez: míg egy országban fejeként akkora darab föld esik, hogy annak jövedelme az egyént táplálhatja, addig a földművelésre szorítkozik az ember; mikor a népesség sűrűbbé lesz s a mezei munka nem képes valamennyit táplálni, akkor folyamodik a lakosság más, kevésbé

¹⁾ Helyesen mondja J. B. Say: C'est par une distinction futile qu'on classe les nations en nations agricoles, manufacturières et commerçantes. Si une nation réussit dans l'agriculture, c'est une raison pour que son commerce et ses manufactures prospèrent. Si ses manufactures et son commerce deviennent florissants, son agriculture s'en trouvera mieux. « Cours d'Economie politique I. 341. I. Paris, 1852.)

jövedelmező keresetágakhoz; ekkor áll elő az ipar stádiuma; ez tehát szükség kifolyása lévén, az előbbeni állapothoz képest rosszabbodást foglal magában. E nézet szerint az industria afféle expediens volna, melyhez hozzáfolyamodnak a nemzetek, szegénységük nyomasztó érzetében. Szegény Angolország, szegény Franciaország! — Alig szükséges mondani, hogy e nézet nem csupán a következtetésben, de a kiindulási pontban is hibás. Az emberek nem azért kezdtek kevésbé szükséges dolgokat előállítani, mert a szükségesekben hiányt tapasztaltak, hanem azért, mert ez utóbbiak bősége folytán vágyaik további célokat tűztek ki.

Hogy csakugyan a terméketlen és sűrű népességű vidékek képezik jelenben a legkedvezőbb talajt a gyáripár fejlődésére, ez nem bizonyítja az ellenkezőt s nagyon természetesen összeegyeztethető nézetünkkel. Mert áll ugyan, hogy egymással forgalmi viszonyban álló országok közt, mint a mai Európa példája bizonyítja, inkább a sűrűbb népességűben lesz honos a műipar, míg a ritkább népességű agrikultúrára szorítkozik. Ellenben tudjuk, hogy elszigetelt, magasabb kultúrájával érintkezésben nem álló társadalmakban a földművelésnek igen alacsony foka mellett, (midőn tehát a föld még sokkal több embert foglalkoztathatna és több tápot nyújthatna), műipar fordul elő és hogy bizonyos ipari tevékenység még teljesen barbár népeknél is található. Tudva van, hogy a kis-ázsiai, perzsiai és indiai szőnyegek és sálkendők Európában is nagyon becsülnetnek s bámultatnak s ha újabb időben ezen iparágak ott elhanyagoltatnak, mert a magas árak daczára a munkást nem táplálják s oda is olcsóbb methodussal gyártott francia és angol gyártmányok importáltatnak, ez azóta állott be, hogy a viláfgorgalom kifejlődése bevonta azon országokat a világversenybe. Mexico, Közép-Amerika és Peru bennszülött népei, a felfedezéskor pamutszövetekbe öltözködtek, a szövést tehát maguk találták fel; e népek mint tudva van, a kő-korszakban a rézeszközökhöz való átmenetben éltek, tehát a bronzkorszakot sem érték volt el. Ennél többet mond még, hogy az éjszak-amerikai vadásztorzseknél is megvoltak kezdetei a szövőiparnak és pedig aránylag jelentékenyek; bölény-és oposszumszőr, továbbá az eperfa belső héjának finom szálai s egyéb növény-

rostok képezték a nyers anyagot; pamutszöveik által a hírhedt vad navajok mai nap is kitűnnek ebben. Európa őslakói foglalkoztak már lenszövéssel, mint a czölöpépítményekben talált maradványok csalhatlanul bizonyítják (*Ratzel; Vorgeschichte des europäischen Menschen.* 175 1. és köv.) *Lassen* nyomán Roscher kiemeli, hogy az ősiindusoknál a »szövé« szó jóval előbb található, mint a szántás fogalma (L. *Kautz: Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika* 18.1. a jegyzetben s mit K. maga ugyanott a textusban mond.)

Ha mindamellett sokkal előhaladtabb társadalmakban az ipar hiányzik, mi következik ebből? Hogy létre jön mindenütt, hol a külverseny el nem öli.

Ha két, előbb egymástól elszigetelt ország, melyben különböző tökélyű módszerekkel üzetik ipar, érintkezésbe jön, a közvetlen hatás, ha akadály nélküli az érintkezés: az lesz, hogy a kevésbé tökélyes módszerekkel bíróban az ipar teljesen kivész. Ha ellenben az érintkezés nem korlátlan és így idő engedtetik a fokozatos átalakulásra, az elmaradtabb országnak lehetséges lesz lassanként adoptálni a tökélyesebb módszereket.

Azonban ezzel némileg kitértünk előadásunk sorrendjéből s visszatérünk az agrikultúr és az industrialis ország gazdasági viszonyainak tárgyalására.

Ha két hasonló vállalat közül egyik olcsó, másik drága munkával folytattatik, feltéve, hogy verseny létezik köztük, az utóbbi le fog győzteni. A munka ismét ott lesz legolcsóbb, hol legkevesebbféle foglalkozás kínálkozik számára, minthogy különben az élénkebb kereslet felhajtja árát. Világos tehát, hogy drágább lesz, a hol földmívelést is és gyáripart is lehet folytatni, mint a hol csak ez utóbbit. Ennek folytán szabad verseny esetében a földmívelésre kiválólag alkalmas vidéken a gyáripar nem könnyen fogja magát fentarthatni, hanem egészen a terméketlenebb vidékre fog húzódni. Hogy már azután a munka piacán, hol találkoznak, a mezei gazdaság lesz a többet ígérő, az ipar pedig az, mely visszavonul, ez onnan ered miszerént ezen utóbbi bárhol megtalálja talaját s kikeresi a legkedvezőbb munkapiacot, míg a mezei gazdaság kötve van a talajhoz s ahol ez alkalmas, kénytelen elfogadni a munka által szabott

feltételeket. Legyen azonban a termékeny terület elszigetelve amattól, úgy az ipari foglalkozás itt is eléggé jutalmazónak fog találtatni arra, hogy a földművelés mellett is üzessék, csak hogy természetesen az ipartermvények árai, földtermvényekben kifejezve, magasabbak lesznek. Ha azonban a terméketlen, sűrűn lakott vidék lakosságát oda képzeljük a termékeny területre ennek lakossága közé, a mezei gazdaság is alacsonyabb munkabér mellett lesz folytatható és az ipartermvények is épen olyan olcsón lesznek előállíthatók, mint a terméketlen vidéken.

A jelzett viszonyoknak egy további következzete, hogy az ipar befolyása alatt sűrű népesség lesz képes megélni ott, hol különben csak ritka élhetett volna meg, a talajnak mostohasága miatt. Minthogy e területnek semmi, illetőleg csak igen silányan jövedelmező mezei gazdasága lesz, és annak szinte egyedüli jövedelemforrását az ipar képezendi, közgazdasága épen olyan egyoldalú lesz, mint a tisztán földművelő területé s ennek folytán a mennyiben ezen utóbbi úgy az is szegénynek fog feltűnni, vagy eshetőleg még szegényebbnek, a mennyiben az alacsonyabb munkabér folytán a munkáslakosság sanyarúbb életre lesz kényszerítve, mint a földművelő területen. Szegénynek fog feltűnni mind a két terület egy harmadikhoz képest, melyen termékeny talaj és sűrű lakosság folytán mezei gazdaság és gyár- vagy kézműipar együtt virágzanak; ez utóbbi gazdagabb lesz azon egyszerű arithmetikai szabály alapján, mely szerint kettő több mint egy és egy külön-külön véve. Tegyük, hogy p. o. egy 10 í mértföldnyi termékeny területen falvakban és magános majorokban elszórva él egy lakosság, mely kizárólag a föld művelésével foglalkozik és nyers-termény feleslegét elküldi más vidékre; ha már most oda képzelünk, a földművelés és a földműves népesség állapotát különben változatlanak feltételezve, még egy más lakossági réteget, mely gyárakban dolgozik, és számos nagy gyárat, mely a vidéken szükségélhető mindennemű cikket előállít, világos, hogy azon területen annyi munkaerővel, mennyit az iparos lakosság képvisel, annyi tőkével, mennyit a gyárak és felszerelésük képviselnek, annyi productióval, mennyit e kettő együtt eredményez, és annyi vagyonnal, a mennyit mindez

együtt képez, több lesz, mint a míg a terület tisztán agrikul-
turális volt. Világos továbbá az is, hogy minden közkiadások
könnyebben, vagy az egyeseknek egyenlő megterhelése mel-
lett nagyobb szerűn lesznek fedezhetőek. Másrészt bizonyos,
hogy ha az előbb feltételezett tisztán agrikulturnál állapotban
ugyanolyan mérvű közkiadásokat akart volna tenni, az egye-
sek erősebben lettek volna terhelve.

Mind ez áll, tekintet nélkül arra, hogy a mezőgazdaság-
nak művelési és jövedelmi viszonyaira az ipartelepek és iparos
lakosság közvetlen szomszédságának minő hatása van.

Ha a fentebbiek állanak egy szűkebb és egészen homo-
génnek képzelt, mindenütt egyenlőn termékeny területre
nézve, mennyivel inkább egy országra nézve, melynek földje
nem mindenütt egyenlőn termékeny, melynek ellenkezőleg van-
nak kiterjedt vidékei, hol a föld sovány és keveset jövedelmez.
Ha már most ennek daczára is, az országnak egyetlen jövede-
lem-forrása a mezei gazdaság, természetes, hogy sokkal keve-
sebb értékek fognak termeltetni azon területen, mintha leg-
alább a terméketlenebb vidékeken ipar virágoznék, követke-
zőképp a közjövödelmek csekélyebbek lesznek, a közkiadások
nagyobb terhet fognak képezni vagy a közszolgálat rosszabb
lesz, mintha legalább azon stádiumát a közzgazdaságnak érte
volna el, melyben az ipar már tényező, csak hogy a mezei gaz-
daság concurrentiája folytán azon vidékekre vonult vissza,
hol ez legkevésbé jutalmazza a ráfordított munkát, t. i. a so-
vány talajú vidékekre, hol az iparban talált kereset szaporodni
engedi a lakosságot messze túl azon létszámon, melyet e vidék
különben táplálhatna és e szaporodás ismét az ipar további
fejlődését és megerősödését mozdítja elő.

Ellenkezőleg ha t. i. egy országnak némely vidékein bő-
ven jövedelmez a földművelés, míg másokon a talaj sovány
volta miatt csak kevéssé — és mindamellett ez képezi itt is
ott is az egyedüli jövedelemforrást, következő viszony áll elő
a termékeny talajú vidékeken a mezei gazdaság relative ked-
vező jövedelmezése mellett előáll azon közzgazdasági állapot,
melyet egyoldalúnak nevezünk, és mely viszonylagos jólétet
eredményez, addig, míg az igények ezen túl nem szárnyalnak;
de a terméketlen vidékeken a közzgazdasági állapotoknak egy-

oldalú fejlődéséről sem lehet szólni; azon egyoldalú közgazdaság ugyanis, mely a lakosságot szegénységben hagyja ugyan, de a létfeltételeket mégis előteremti annyira, hogy szaporodást eredményez a létszámban — itt az iparnak kifejlesztésében állna. E szerint egy ilyen ország az egyoldalú közgazdaság viszonylagos jólétét sem élvezheti, mert némely vidékeken ugyan létre jön az, de más vidékek ezen foknál is alább maradnak, nem fejleszthetvén ki azon jövedelemágakat, melyekre a természetes munkafelosztás által látszanak utalva. Ennek következtében az egy államnak különböző vidékei közt ténylegesen fenálló szolidaritás alapján a közkiadásoknak azon részéből, mely a terméketlen vidékek közigazgatási és rendészeti, igazságszolgáltatási, közoktatási stb. igényeiből ered, egy tetemes hányad a termékeny vidékekre fog hármolni, melyek e szerint saját terheiken kívül még másokét is viselve, valóságosan subvencionálni fogják a természet által kevésbé kedvezően ellátott vidékeket, holott egyoldalú közgazdaságuk folytán saját területükön is csak mérsékelt igényeket elégíthetnének ki, nagyobb mérvű megterhelés nélkül. Nem kétséges ugyanis, hogy egy ritka népességű, terméketlen és szegény vidék, — ha nem mint külső appertinentia van egy államtesthez függesztve, hanem ennek politikailag, valamint geographiai fekvés által kiegészítő alkatrésze — saját (a vidék) belső szükségletei, ha nem is általánosságának, de egy részének tekintetében, ugyanannyit fog igénybe venni, mint az országnak egy más hasonló kiterjedésű, de gazdagabb része; így a közigazgatási közegek tekintetében, melyeknek száma és elhelyezése nem egyoldalún a lakosságra, hanem a területi kiterjedésre való tekintettel is állapítandó meg; így a közoktatás tekintetében, melynek egyenlő volta mellőzhetlen; így a közlekedési erek tekintetében, melyek e területet átmeteszve, kötik össze a többi gazdagabb vidékeket egymással és a külfölddel, és tehát ezek érdekében állnak fenn, de melyeknek jótéteményeit azért mégis élvezik amazok, a nélkül azonban, hogy tömegesebb áruszállítás által részükről hozzá járulnának ezek költségeinek fedezéséhez, ekként a vitelbérek leszállítását mozdítva elő, mint ez más termékenyebb vagy gazdagabb fogyasztó vidék részéről történik. Ekként azon vidékek

magasabb vitelbéreket lesznek kénytelenek fizetni; ekként minden közkiadások tekintetében jobban meg lesznek terelve a viszonylagosan gazdag vidékek, annál, mit viselniök kellene, hogy ha hasonló igények mellett maguknak képeznének politikai s közgazdasági egységet, minden további szolidaritás nélkül. Viszont a terméketlen vidékek, ekkor tisztán magukra utalva, sokkal alább szállanának mindazon vonatkozásaiban a nyilvános életnek, melyekben a vagyoni momentum dönt.

Áll ezek szerint, hogy: *egy minden részeiben dúsan termő terület, mely nyers termények előállítására szorítkozik, kevesebb vagyont foglal magában, kevesebb értéket termel, mint egy hasonló kiterjedésű és termékenységi, melynek gyári s kézműipara van. Annyival inkább áll egy területre nézve, melynek termékeny de mostoha részei is vannak, hogy a földművelésre szorítkozva nem fog a vagyonosságnak azon fokára emelkedni, melyre más, kiterjedésében és természeti viszonyaiban hasonló, de fejlett iparral is bíró terület.* Következésképp nem is fogja azon képét nyújthatni a kultúrának semmi tekintetben, melyet emez. Úgy a kényelmi igények, mint a közművelődési tényezők, valamint minden a közkiadások útján fedezendő szükségletek tekintetében szerényebbnek kellend lennie — nagyobb önmegtágadást mutatva a magánigények kielégítésében s nagyobb áldozatkészségét a közügygel szemben, a közterhekből az egyeseknek nagyobb részt kellend vállalkon emelniök, mint amott. Ez pedig a gyakorlatban nehézségekbe ütközik. Igen nagy hiba volna az ipar jelentőségét, mint a nemzeti vagyon egyik tényezőjét kétségbe vonni, azért, mert az iparban elfoglalt tőkék a mezei gazdaság által képzett vagyonhoz képest s az ipar által termelt értékek a mezőgazdasági termeléshez képest előhaladt országokban is aránylag csekélyeknek tűnnek fel. S a hiba épen az, hogy csekély hatások nem vétetnek figyelembe; csekély hatások, ha ismétlődnek és nem ellensúlyoztatnak mások által, óriási eredményekké sommázódnak. Ha az ipari termelés értéke csak 5%-ra s a mezőgazdaságié 95%-ra vétetik fel¹⁾, a különbözet, melyet az

¹⁾ Egy harmonikusan kifejlett gazdaságú országban azonban az arány sokkal kedvezőbb az iparra nézve; a nemzeti jövedelem felbecsül-

ipar léte vagy nem léte feltételez a jövedelemben, az első tekintetre némelyek előtt talán jelentéktelennek fog feltűnni; de tudjuk, hogy az évi különbözetek, melyek országok meggazdagodását vagy elszegényedését határozzák el, a fentebbihez hasonló arányokat sem érnek el. Egy nemzet, mely képes volna a nemzeti jövedelemnek évről évre két százalékát tőkésíteni, példátlan gyors felvirágzás jelenségeivel ismertette meg; egy nemzet, melynek fogyasztása évről évre 2 %-kal felülmúlná a nemzeti jövedelmet, az 10 év múlva s talán előbb tönkös és teljesen hitelvesztett volna. De továbbá az államháztartásban is azon deficizitek, melyeket a kormányok és törvényhozások nem képesek megszüntetni, melyek évről évre ismétlődve s a kamatterher által nagyobbodva tönkkel s hitelvesztéssel fenyegetik az államháztartást, ezek is ilyen látszólag szerény mérvekben kezdődnek. Nem szükség, azt hiszem, hangsúlyozni, hogy minő befolyása lehet egy állam pénzügyi helyzetére annak, hogy a kamatterhen kívüli kiadásai évről évre 5 % -kal felülmulják-e bevételeit, vagy hogy ezek kiegyenlítik-e egymást. Ha ekként a különbözetet nem az összeséggel, hanem különbözetet különbözettel állítunk szembe, észre kell vennünk, hogy ha valóban csak 4—5 % -kal növelné is az ipari termelés a nemzeti jövedelmet, annak léte vagy hiánya életkérdés lehet egy nemzeti háztartás szempontjából.

Mind ez áll tekintet nélkül arra, hogy minő befolyást gyakorolhat az ipari tevékenység fejlődése az illető vagy a közelebb fekvő vidéknek mezőgazdasági állapotaira. Ezen befolyás pedig a közlekedési rendszernek jelen előhaladt állapota mellett is, még kétségtelenül felette nagy.

Az okok, melyeknél fogva a földbirtok helyzete egy kifejlett iparral és sűrű iparos népeiséggel bíró országban hasonlíthatatlanul kedvezőbb, mint egy tisztán földművelés után élő országban, mely nyers terményeket visz ki és érettük a külföldtől gyártmányokat cserél be, a következők:

lései nem képeznek biztos alapot; biztosabb a népesség számba vétele foglalkozás szerint. Franciaországban 1866-ban a földműves lakosság volt az összesnek 53 százaléka, az iparos lakosság 29.⁶⁴, a kereskedő 4.11%-

1. A mezei termelvények ára annál alacsonyabb lesz, minél távolibb piacot kell azoknak, habár csak egy részével is felkeresni; alacsonyabb lesz, mert a fogyasztási piacon jegyzett áráktól a szállítási bér egész hányadával fog különbözni; és alacsonyabb lesz, mert minél messzebb van az eladási piac, annál több más vidék versenyét kellend ott kiállani, holott a közeli piacon, ha az egész termelését képes volna elfogyasztani, a vidék mezei gazdaságának monopóliuma volna, mely ellen távolibb vidékek csak rájuk nézve igen kedvezőtlen körülmények közt léphetnének fel; ezen utóbbiak helyzetében van a vidék, mely nagy távolba küldi terményei feleslegét.

2. Ugyancsak a szállítási bérnél fogva a gazda iparterményekben való szükségletét olcsóbban fogja fedezhetni, ha azok közvetlen szomszédságában állítatnak elő, mintha messzebről kell azokat odaszállítani.

3. A fogyasztó közel volta engedi számos olyan tápcikknek termelését, mely távoli szállítást nem áll ki vagy nagykereskedelem tárgyául nem alkalmas (kerti termelvények, friss tej, baromfi, tojás stb.) és melyek a gazda jövedelmeit igen jelentékenyen szaporítják, meggátolva egyszersmind a gazdálkodás túlságos egyoldalúságát és ezáltal csökkentve a verseny hatását (az árak tekintetében) ugyanazon vidék gazdái között.

4. Az előbbeni három pontban felsorolt előnyök lendítvén a mezei gazdaság állapotán, a nagyobb jövedelem folytán lehetővé tesznek költségesebb gazdasági rendszert, beruházásokat, intenzív gazdálkodást, — és ezeknek hatása azután a termelés növekedésében nyilvánul.

Végre — noha jelenben ezen okra hivatkozni korai — a jövőben hozzá fog járulni a fentebbiekhez, hogy előbb-utóbb kényszerűtén be kellend látniok a gazdáknak az emberi trágya nélkülözhetlen voltát a föld termő erejének karban tartására; be kellend látni, hogy ahhoz képest minden egyéb csak palliativum, csak mesterkéltségi pótszer, mely előbb-utóbb elveszti hatását vagy elfogy. Az egyedüli mód, mely állandón biztosíthatja a föld termő képességét, az ha minden, a mi tőle elvétetett, visszaadatik neki. Szükségtelen hangsúlyozni,

hogy ha ezen igazság felismerésére kényszerülni fognak az emberek, mekkora előnyük lesz azon gazdáknak, kiknek fogyasztási piaczaik közeli, és mekkora hátrányuk azoknak, kiknek terményei távol fogyasztatnak el.

Ez azonban a jövőt illeti, s benünket itt csak a tapasztalt tünetek magyarázata, tehát megtörtént dolgokkal viszonyhatásban álló tényezők foglalkoztatnak. De erre korlátolva is magunkat, úgy tetszik, mintha épen hazánk szolgáltatathatna bizonyítékot reá, hogy ha egy ország minden szükségleteit mezőgazdasági termények kivitele útján fedezi, ezt — egyesektől eltekintve — talaja is megsínli. Magyarországnak 1869. óta 1875-ig bezárólag, kielégítő termése nem volt; nevezetesen búzából nem volt olyan termés, minőt gazdáink jónak szoktak nevezni. Nincs ebben talán része a talaj kezdődő kimerülésének? Hogy a termés nem sikerültének oka mindig valami konkrét körülményben találtatott meg, ez nem zárja ki annak lehetőségét; hol üszög és rozsdá, hol szárazság, hideg időjárás vagy sok eső, hol férgek hiúsították meg a gazda reményét. De miért lépnek fel épen most e bajok sűrűbben, gyakrabban mint az előtt? A korszerű tünetek, melyek a gabnatermő növényen mutatkoznak s fejlődését meggátolják — ha való, hogy most gyakrabban lépnek fel, mint ennek előtte — több valószínűséggel, mint más változásból melyről magunknak számot nem adhatunk, eredeztethetők onnan, hogy a talajból valamely alkatrész elfogyott s hogy ennek hiánya okozza a növénynek megbetegedését, mikor egy bizonyos korszakába lép fejlődésének. Ugyanaz áll az időjárás befolyását illetőleg; az időjárás nagyjában nem más most, mint előbbi időkben; ha a növény most kevésbé képes annak kedvezőtlen befolyásaival dacolni, ezt arra lehetne magyarázni, hogy gyengébb, mert a talaj mostohábban táplálja¹⁾. Mi végre a pusztító férgeket illeti, a tapasztalás azt látszik

¹⁾ Im Allgemeinen macht man beim Garten- und Landbau die Bemerkung dass Pflanzen in fruchtbarem Boden weniger zärtlich und somit auch für ungewöhnlich niedrige Temperaturgrade weniger empfindlich sind, als solche, die in einem Erdreich wachsen, das ihnen nur wenig Nahrungssäfte bietet. — *Humbolt*: Reise in die Aequinoctial-Gegenden d. neuen Continents. Stuttgart. 1874. I. 56. 1. hol több példa is.

bizonyítani hogy, legalább némely fajok, a rabló gazdaság által kiszivattyúzott földeken szoktak elhatalmasodni. Ezeknél fogva nem tartom lehetetlennek, hogy az évek során át csalódott remények a búzának — mint kiváló exportcikknek — folytonos, a talajt kimerítő termelésére vihetők, legalább részben vissza.

A mezei gazdaság helyzete még annyiból is rosszabb egy tisztán agrikulturnális országban, a mennyiből itt silány termés és alacsony terményárak könnyen járhatnak együtt, mikor azután a föld jövedelme egy minimumra száll le. Silány termés lesz ugyanis az, mely a belfogyasztási szükségét teljesen fedezi ugyan, de az átlagos termésnél annnyival csekélyebb a mennyi egy évben átlagosan kivitelre szokott kerülni. Ha más termelő vidékeken, melyek a külpiacot ellátják, jó termés volt, s ennek folytán ott alacsonyak az árak, a belföldi fogyasztás nem lesz kényszerítve magasabb árak fizetésére — úgy mint lenne, ha kívül magas árak fizettetnének, — hogy anélkülözhetlen készletet visszatartsa; maga a belföldi kereslet pedig szintén nem eredményezhet jobb árakat, ha a silány termés dacára is elegendőleg fedezve van. A gazda jövedelme tehát ilyenkor nagyon csekély lesz és az ország általában nem fog a behozott gyártmányok megfizetésére adhatni a külföldnek semmit sem. Látszólagos előnynek tűnhet fel ugyan, hogy az ország szükséglete még rősz termés által is fedezve van, míg a sűrűbb népességű indusztriális állam, mely középtermés idején épen fedezi a belszükséget, rossz esztendőben külföldről kénytelen behozni a kenyérnek valót. Azonban itt ilyenkor teljes valószínűség szerint magasak lesznek a gabnaárak, mi részben vagy teljesen pótolni fogja a gazdaközönség jövedelmében a csekélyebb mennyiségből eredő hézagot; azon része pedig a belföldi fogyasztóknak, mely a magasabb árakat fizeti, t. i. a nem földműveléssel foglalkozó lakosság, ezt túlságos erőfeszítés nélkül fogja tehetni, minthogy a gabnatermés csekély volta ennek jövedelmeit nem támadja meg.

A mik fennebb mondattak a fogyasztó-iparos lakosság közel voltából a mezei gazdaságra származó előnyökről, s távol voltából arra származó hátrányokról, mind a szállítási költségekre való tekintettel mondattak. Azon kérdés azonban, hogy

egy tisztán agrikulturális ország általában szegényebb, mint egy úgynevezett ipari ország, ez — kivéven a mértékre nézve — ettől független. Hogy valóban független, legjobban kitűnik, ha feltételezünk egy állapotot, melyben a technika teljesen legyőzte a távolság akadályát. Ezzel korántsem feltételezünk lehetetlent vagy épen képtelenséget. Nem lehet tudni, hogy a közlekedési módszerek még hová fognak tökélyesbűlni; több mint valószínű, hogy egykor valóban megtalálandja az ember, a mit már is keres: a légi utat, vagyis az eszközt, melylyel a légen át utazhat. Hogy ez esetben a szállítási költségek, valamint a szállításból eredő idővesztés, mily arányokban módosulhatnak, erről fogalmat adhat a következő hasonlat: Vegyük, hogy mennyi időt és mennyi erőfeszítést igényel, következésképp mennyi tápot fogyaszt el ez alatt egy repülésre czélszerűn alkotott állat p. o. egy fecske, ha saját testének súlyát 100 mértföldnyire viszi; vegyük azután, hogy ugyan ilyen útra mennyi időt, erőfeszítést és tehát tápot igényelne egy repülni képtelen, s a fecskével mintegy hasonló testi súlyú állat p. o. egy egér. Képzeljünk már most az állaterő helyébe gőzerőt, a tápanyag helyébe tüzelőanyagot és sokkal nagyobb dimenziókat, melyek azonban nem szükségkép változtatnak az arányokon, és feltételezzük, hogy anyag- és időkimélés tekintetében egy adott tehernek elszállítására egy repülő szerkezet ugyanazon előnyöket nyújtana egy vasúti tehervonattal szemben, melyet saját testük elszállítására a fecske az egérhez képest. Világos hogy a távolság jelentősége teljesen meglenne szüntetve, és ez által a világnak az emberiségnek fizionomiája merőben átalakítva. Mindamellett még ekkor is állana, hogy az ország, melyben egyedül földművelés foly, kevesebb gazdagságot, kevesebb kultúrtényezőt foglal magában, mint az, melyben sűrű népesség mellett ipar virágzik. Igaz, a földbirtok értéke és jövedelme mindenütt egyenlő lenne, a mennyiben az a fekvéstől feltételeztetik és Közép-Ázsia síkjain az intenzív gazdaság épen úgy vagy épen olyan kevéssé fizetné ki magát, mint Londontól 5 mértföldnyire. De épen ezen viszony közgazdaságilag feleslegessé tévén az ipar decentralizációját és megerősítvén annak birtokában azon országokat, melyek addig bírtak vele, megszüntetné az iparos és kultúra-centrumokhoz közel fekvő földbirtoknak azon

centrumokon gyakorolt monopóliumát és az által, hogy e monopólium alól azon központokat felszabadítaná, ezek számára új és korlátozatlan ellátási forrásokat nyitva, növekedésüket végtelenül előmozdítaná.

Szerfelett előmozdítaná olyan központok képződését és növekedését, melyek a földgolyón élő lakosságnak s a létező gazdagságoknak egy aránytalanul nagy hányadát egyesítik területileg szorosan. Minden tehát, mi sok ember együttlététől és nagy gazdagságoknak összefolyásától feltételeztetik, a közmívelődés és a nemesebb fényűzés tárgyai, felsőbb iskolák, muzeumok, képtárak s egyéb gyűjtemények, színházak, magasabb zenészeti élvek közegei, monumentális épületek, költéséges látványosságok — ezen központokon elsőrendű minőségben volna feltalálható, a minőben másutt nem — s az államot, mely e központokat magában foglalja, messze felébe emelné másoknak. Ezen állam bírna azonkívül a többiek felett túlsúlyával mindazon erőknél, melyeket nagy népszám és nagy eszközök kölcsönöznek: haderő, tőkeerő és szellemi erő. Ezen hatás ellensúlyozva lenne ugyan az által, hogy a távolságok lefontása az országokat minden tekintetben közel hozná egymáshoz, az emberiség szolidaritási érzetét rendkívül növelné, azon központ vagy központok jótéteményeit hozzájárulhatókká tenné a föld minden vidékei részére s ez által az irigységnek tárgyát elvonná; egyszersmind azonban ezen szolidaritási érzet, a központhoz való folytonos áradás és visszaáradás, az érintkezés és elvegyülés, a lakhelyváltoztatás könnyűsége, minden nemzeti sajátságot lemosnának és leköszörülnének, a nemzetiség megőrzését lehetlenné tennék s bizonyos idő után egy (nemzetiségileg) teljesen homogén emberiséget eredményeznének, mely az utolsó korszakban vezető, a központ birtokában állott nemzet nyelvét beszélné és legalább főbb sajátságait bírná.

Ha a távolságok hatását megszünteknek képzeljük, ez agricultur államok mezei gazdaságát azon előnyökben részesítené, melyekkel az industriális országoké bír, a mennyiben t. i. nem az utóbbiak előnyeinek korlátozása által hajtaná végre a színvonalozást. De ha ekként a mezei gazdaság tetemesen nyerne is, ez csak a falu vidéket emelné oda, hol az industriális ország faluvidéke áll, de nem teremtve központot,

fenhagyná a földműves és iparos állam közt azon különbséget, mely az utóbbiban város és falu közt létezik.

Az angol földbirtok dúsan jövedelmez, az angol földbirtokos gazdag, de mindamellet hiában keresné az ember Angolországban is faluvidéken mindazon intézményeket, melyeket a nagy városokban megtalál.

A távolságok megszüntetése iparszerű országgal egyenlővé teheti az agrikultúr-országot, kivévön a városok s mindannak tekintetében, mit a városok tartalmaznak.

Ha a szállítás által igénybe vett költség és idő elesik, a magyar szántóföld és rét egyenértékűvé lehet azon földdel, mely Londontól vagy Manchestertől egy órányira műveltetik, de az ország mégis mező és falu fog maradni azon városokhoz képest. S ezzel tulajdonképen jelezve van a különbség egy tisztán földművelő s egy magas fejlettségű, sűrű népességű iparszerű ország közt; a viszony ugyanaz, melyben falu áll a városhoz, mindazon szükségek szempontjából, melyeknek kielégítése határozza meg a kultúra fokát. A legmagasabb, mire ezen szerep betartása mellett aspirálhat egy ország, az hogy a jól művelt konyhakertek és karban tartott majorok állását foglalja el, melyek egy népes várost környeznek és melyeknek kertészei és majorosai a várossal folytatott csereviszony folytán lehetnek jó módúak, de kiknek kapuihoz burkolattal ellátott és éjjelenként kivilágított út nem vezet, kik ha felsőbb tanintézetbe akarják gyermekeiket járatni, a városban kell, hogy elhelyezzék őket, és kik a város színházába egyszer évenként látogatnak el.

Ha az agrikultúr ország igényei fény és művelődési tényezők tekintetében szerények, úgy viszonylagos jólétet fog élvezni, de ha igényei sokkalta fölébe emelkednek egy földműves lakosság igényeinek, az aránytalanság érezhetővé fog válni. És míg a mezőség lakosai sohasem kísérlendik meg városi szokásokat meghonosítani ott kint, addig egy nemzetre, egy államra nézve parancsoló szükség lesz, hogy közintézményeiben ne maradjon el mások megett.

IV.

A közgazdasági fejlődés és a nemzetközi munkaerő- osztás ellentétei. Vélemények és érvelések.

Ha Magyarországon az elmúlt évtizedekben és századokban a közgazdasági helyzet nem vezetett reá az iparnak, magasabb nemeiben, önkényes (spontán) megfogamzására, ki-fejlődésére és megerősödésére, jelenben s a jövőben ez kevésbé várható, mint annak előtte. Mióta ugyanis nagyobb mérvű terménykivitel tettek lehetővé a vasutak s a gőzhajózás, azóta a nyerstermények, különösen a kenyér-termékek közép árai, az előbbeni korszakban elérhetőkhöz képest, nagyon jelentékenyen emelkedtek, s ezeket természetesen a belfogyasztás is kénytelen megfizetni. Drágábbak lévén a tápanyagok szükségképen drágábbnak kell lennie a közönséges munkabérek azon alkatrészének, mely a munka kifejtésére elfogyasztott tápanyag értékét képviseli, s melynél alább a munkabér nem szállhat, minthogy lehetetlenség kevesebb bérért dolgozni, mint a mennyi az élet fentartására s az erő karban tartására nélkülözhetlen. Míg tehát az előtt az ipar ki nem fejlődhetett, mert a mezei gazdaság által a munkára nézve kifejtett kereslettel nem versenyezhetett, tehát a munka csereértékének magassága miatt nem fejlődhetett ki, addig most a munkának — ha szabad e kifejezéssel élni — a munkának termelési költségei lettek magasabbak, ez által egy olyan minimumát állapítva meg a munkabérnek, mely magasabb a korábbi, a kereslet által megalakított átlagoknál. Azonkívül pedig ezen, a mezei gazdaság részéről mutatkozó kereslet is növekedett a terménykivitel folytán, minthogy a magasabb terményárak belterjesebb gazdálkodásra serkentenek és jutalmazóvá teszik a kevésbé termékeny vagy több beruházást igénylő területek művelését, a magasabb munkabér dacára is. Ez irányban pe-

addig a jövőtől sem lehet más fordulatot várni, sőt ellenkezőleg; minél inkább tökélyesbülnek a közlekedési eszközök, annál erősebben fognak hatni ezen okok, annál kevésbé várható az iparnak önkénytes decentralizációja azon területekről, hol meggyökerezett, annál inkább meg fog szilárdulni kijelölt formáiban a nemzetközi munkafelosztás, nem csupán a természeti viszonyok alapján — mi csak előnyös — de az adott népességi és kulturális állapotok alapján, mit kosmopolitikus szempontból szintén nem lehet kifogásolni, de mi nemzetiségi szempontból kedvezőtlen. Hogy ugyanis egy nemzet kebelében éljenek napszámosok, parasztok, kézművesek, iparosok és tőkepénzesek, ez a társadalmi szervezet jelen fejlődési foka szerint rendén van, s nem lehet másképen; de hogy a világgazdaságban oszljanak meg ekként a szerepek, t. i. tőkepénzes nemzetek, iparos-nemzetek, paraszt-nemzetek közt, ez a nemzeti érzet szempontjából csak azon nemzetek előtt fog eltűrhető állapotul feltűnni, melyek remélhetik, hogy a felsőbb osztályok valamelyikébe jutnak. És pedig, hogy a nemzet, mely tisztán földművelésre szorítkozik, a népek hierarchiában nem sokáig fogja tarthatni azon szerepet, melyet a társadalomban a nagy földbirtokos foglal el, erről az ilyen eltérő kulturális viszonyok közt előbb-utóbb bekövetkező és mind állandóbb alakot öltő abszertizmus, és a külföldi tőke igénybevétele tenni fognak, melyek a tisztán földműves nemzetet már nem mint földbirtokost, hanem mint haszonbérlet tüntetik fel, ki saját háztartására a birtok jövedelmének csak egy csekély részét költheti el, míg a többivel a városban élő birtokosnak adóz.

Azért, megmaradva az eddigi passzivitásban, a jövőtől sem lehet várni, hogy az ország egyoldalú közgazdaságát több oldalúval váltsa fel, és mind különbözőbb, a különféle szükségeknek megfelelő szerveket fejtve ki, a magasabb alkatú társas egységek sorába emelkedjék. Ellenkezőleg az eddig befolyt viszonyok további kizárólagos befolyása csak az eddigi irányban erősítheti meg, egész belső alkotását mind teljesebben hozzá alkalmazva a nemzetközi munkafelosztás követelményeihez, és mindinkább megnehezítve ekként az átalakulást olyan politikai lénynyé, mely a szervek többfélesége által önálló életre s tovafejlődésre van képesítve. Ne hallgassunk afféle

hitegetésekre, hogy a népesség előbb-utóbb, önmagától meg fogja hozni a gyáripar előfeltételeit, s hogy ekkor ez »természetes« úton ki fog fejlődni. Nincs ok magunkat azzal kecsesgetni, hogy ez ország lakossága önfajzás útján a jövőben gyorsan, talán azzal sem, hogy általában szaporodjék. Nehéz belátni, hogy mi okozhatna a jövőben gyorsabb szaporodást, ha ekkor csak 15 millióra emelkedhetett a lakosság létszáma. A magyar faj jelenben ezer év óta van megtelepedve e földön; ezer év alatt pedig, azt feltéve, hogy minden $33\frac{1}{3}$ évben megkettőződik a létszám (a mi fizikailag lehetséges) *egyetlen emberpár* utódainak 1,065.560,000 főre kell felszaporodniuk; egy millió utódainak pedig ugyanannyira, ha minden században kettőződik meg a létszám ¹⁾). Ezt csak annak bizonyítékául hozom fel, hogy ha a szaporodásra meg lettek volna a hajlam s az előfeltételek, az idő rövid volta nem gátolta érvényesülésüket s ezért magától az időtől e részben csak igen keveset lehet várni. Más európai államokban a lakosság felszaporodhatott azon határig, melyet a tápanyagok mennyisége szabott, s azon túl is, a mennyiben nyers termények behozatala és kivándorlás által lehetett azon határvonalat továbbítani. Magyarország egészen a tökélyesbült közlekedési eszközök korszakáig mindig terményfeleslegben szenvedett; az az többlet volt képes termelni, mint lakossága elfogyaszthatott, földén sokkal több ember megélhetett volna, mint a mennyi tényleg élt; mindamellett a lakosság létszáma stationarius maradt. Jelenleg terményfeleslegről, a föld fel nem használt termő erejéről többé nem lehet szó, mert a külföld velünk fogyaszt. Tekintve, hogy az ember a kenyérből és a húsból, melyet megeszik, áll és alakul meg, nem valószínű, hogy a tápanyagok korlátozott mennyisége inkább előmozdítsa a népesedést, mint azoknak feleslege. Feltéve tehát, hogy a közgazdaságra és népesedésre befolyó tényezők ugyanazok maradnak, a melyek a múltban

¹⁾ Franciaország lakossága az 1762-ki népszámlálás szerint 21.7 millió, az 1861-ki szerint 36.7millió volt; ez 70%-nyi szaporodás; tekintve hogy a közbeeső időben folytak a nagy háborúk, melyekben a francia ifjúság virága veszett el, kitűnik hogy a népességnek egy század alatt való megkétszereződése korántsem fekszik a dolgok természetes menetén kívül, ha a viszonyok kedveznek.

dig a jövőtől sem lehet más fordulatot várni, sőt ellenkezőleg; minél inkább tökélyesbülnek a közlekedési eszközök, annál erősebben fognak hatni ezen okok, annál kevésbé várható az iparnak önkénytes decentralizációja azon területekről, hol meggyökerezett, annál inkább meg fog szilárdulni kijelölt formáiban a nemzetközi munkafelosztás, nem csupán a természeti viszonyok alapján — mi csak előnyös — de az adott népességi és kulturális állapotok alapján, mit kosmopolitikus szempontból szintén nem lehet kifogásolni, de mi nemzetiségi szempontból kedvezőtlen. Hogy ugyanis egy nemzet kebelében éljenek napszámosok, parasztok, kézművesek, iparosok és tőkepénzesek, ez a társadalmi szervezet jelen fejlődési foka szerint rendén van, s nem lehet másképen; de hogy a világgazdaságban oszoljanak meg ekként a szerepek, t. i. tőkepénzes nemzetek, iparos-nemzetek, paraszt-nemzetek közt, ez a nemzeti érzet szempontjából csak azon nemzetek előtt fog eltűrhető állapotul feltűnni, melyek remélhetik, hogy a felsőbb osztályok valamelyikébe jutnak. És pedig, hogy a nemzet, mely tisztán földművelésre szorítkozik, a népek hierarchiában nem sokáig fogja tarthatni azon szerepet, melyet a társadalomban a nagy földbirtokos foglal el, erről az ilyen eltérő kulturális viszonyok közt előbb-utóbb bekövetkező és mind állandóbb alakot öltő abszertizmus, és a külföldi tőke igénybevétele tenni fognak, melyek a tisztán földmives nemzetet már nem mint földbirtokost, hanem mint haszonbérlet tüntetik fel, ki saját háztartására a birtok jövedelmének csak egy csekély részét költheti el, míg a többivel a városban élő birtokosnak adóz.

Azért, megmaradva az eddigi passzivitásban, a jövőtől sem lehet várni, hogy az ország egyoldalú közgazdaságát több oldalúval váltsa fel, és mind különbözőbb, a különféle szükségeknek megfelelő szerveket fejtve ki, a magasabb alkatú társas egységek sorába emelkedjék. Ellenkezőleg az eddig befolyt viszonyok további kizárólagos befolyása csak az eddigi irányban erősítheti meg, egész belső alkotását mind teljesebben hozzá alkalmazva a nemzetközi munkafelosztás követelményeihez, és mindinkább megnehezítve ekként az átalakulást olyan politikai lénynyé, mely a szervek többfélesége által önálló életre s tovafejlődésre van képesítve. Ne hallgassunk afféle

hitegetésekre, hogy a népesség előbb-utóbb, önmagától meg fogja hozni a gyáripar előfeltételeit, s hogy ekkor ez »természetes« úton ki fog fejlődni. Nincs ok magunkat azzal kecsegtetni, hogy ez ország lakossága önfajzás útján a jövőben gyorsan, talán azzal sem, hogy általában szaporodjék. Nehéz belátni, hogy mi okozhatna a jövőben gyorsabb szaporodást, ha ekkorig csak 15 millióra emelkedhetett a lakosság létszáma. A magyar faj jelenben ezer év óta van megtelepedve e földön; ezer év alatt pedig, azt feltéve, hogy minden $33\frac{1}{3}$ évben megkettőződik a létszám (a mi fizikailag lehetséges) *egyetlen emberpár* utódainak 1,065.560,000 főre kell felszaporodniuk; egy millió utódainak pedig ugyanannyira, ha minden században kettőződik meg a létszám ¹⁾). Ezt csak annak bizonyítékául hozom fel, hogy ha a szaporodásra meg lettek volna a hajlam s az előfeltételek, az idő rövid volta nem gátolta érvényesülésüket s ezért magától az időtől e részben csak igen keveset lehet várni. Más európai államokban a lakosság felszaporodhatott azon határig, melyet a tápanyagok mennyisége szabott, s azon túl is, a mennyiben nyers termények behozatala és kivándorlás által lehetett azon határvonalat továbbítani. Magyarország egészen a tökélyesbült közlekedési eszközök korszakáig mindig terményfeleslegben szenvedett; az az többlet volt képes termelni, mint lakossága elfogyaszthatott, földén sokkal több ember megélhetett volna, mint a mennyi tényleg élt; mindamellett a lakosság létszáma stationarius maradt. Jelenleg terményfeleslegről, a föld fel nem használt termő erejéről többé nem lehet szó, mert a külföld velünk fogyaszt. Tekintve, hogy az ember a kenyérből és a húsból, melyet megeszik, áll és alakul meg, nem valószínű, hogy a tápanyagok korlátozott mennyisége inkább előmozdítsa a népesedést, mint azoknak feleslege. Feltéve tehát, hogy a közgazdaságra és népesedésre befolyó tényezők ugyanazok maradnak, a melyek a múltban

¹⁾ Franciaország lakossága az 1762-ki népszámlálás szerint 21.7 millió, az 1861-ki szerint 36.7 millió volt; ez 70%-nyi szaporodás; tekintve hogy a közbeeső időben folytak a nagy háborúk, melyekben a francia ifjúság virága veszett el, kitűnik hogy a népességnek egy század alatt való megkétszereződése korántsem fekszik a dolgok természetes menetén kívül, ha a viszonyok kedveznek.

— kivéve azon egyet, hogy terményfeleslegünket kivisz-
szük s érte gyártmányokat hozunk be, nem vagyunk jogosítva
ez alapon a lakosság sűrűsödését várni. A pozitív adatok, me-
lyek felett rendelkezhetünk, szintén mutatják, hogy az utolsó idő-
ben sem jött létre ilyen irányzat. Ugyanis az ország népessége
(Horvát-Szlavonország nélkül) volt az 1870-ki számlálás szerint
ez év elején 13.⁵⁶ millió; négy évvel később 1873. végén pedig,
a népmozgalmi adatok szerint 13.¹¹ millió, tehát fogyott.

De még azon esetben is, ha minden okszerű várakozás
ellenére a népesedési mozgalom az eddigi stationáriustól el-
térő emelkedő irányzatot venne fel, nagyon kétséges, hogy ez
elég volna-e a gyáripárnak »természetes« úton való kifejleszté-
sére. A nemzetközi munkafelosztás szervezete már is annyira
kifejlődött, hogy annak megbontása csak tetemes erőfeszítés-
nek sikerülhetne. A tartományokban, melyek jelenleg látnak
el bennünket műipari terményekkel, a sűrű népesség és mér-
sékelt munkabér mellett, a gyakorlat és ismeretek, úgy a vál-
lalkozó és a magasabb technikai képzettséget igénylő, mint a
közönséges munkás részéről, a kész felszerelés, a kész tőke
mind megannyi előnyt képeznek, melyekkel önállón megküzd-
nie egy keletkező ipárnak lehetetlen. Ha a világpiacon gyárt-
mányokra növekszik a szükséglet, ennek eredménye minden
valószínűség szerint az lesz, hogy az addig fenállott ipartelepek
tevékenysége fokozódni fog, s ha az irányzat tartós, hogy köz-
vetlen szomszédságukban, mintájukra és ugyanazon körből
való vállalkozók által újak alapítatnak, nem pedig az, hogy
valamely más vidéken, hol hasonló foglalkozás addig nem volt
ismeretes, mintegy ősnemzés által jöjjenek létre az illető ipar-
ágak. Ha pedig valamely tisztán földműves országnak lakos-
sága felszaporodik annyira, hogy a földművelés már nem táp-
lálhatja úgy — különben magára hagyatva — valószínűleg
kivándorlás által fogja helyreállítani az arányt, minthogy a
földnek van még számos olyan vidéke, hol a földműveléshez
szokott és hozzá értő munkás megtalálja foglalkozása számára
a talajt. Mert egy ilyen lakoságnak mezei gazdaságra alkal-
mas, habár idegen földön való megtelepülése — bár arra
nézve feláldozásával jár a megszokottak nagy részének s álta-
lában mindig kedvezőtlenebb viszonyokat teremt számukra

azoknál, melyek közt a szűkké nem vált szülőföldön él egy nép, még sem igényel több áldozatot, nem történik kedvezőtlenebb viszonyok közt, mint műipar teremtése, ott, hol ilyen még nem létezett, ha egy erősen kifejlett iparnak versenyét kell legyőzni, mely az illető vidék fogyasztását addig monopolizálta. Sőt kétségtelen, hogy amaz inkább létesül, mint az utóbbi; mert a szegénység, a kereset hiánya rábírhatnak munkaerős, elszánt embereket, hogy bizonytalan jövőnek menjenek elébe, de nem képzelhetni okot, mely a tőkét rá kényszeríthetné biztosan előreláthatólag kedvezőtlen eredményű vállalatokban való részvételre. Az úttörők ugyanis biztos áldozatok lennének; valamint egy erősen védett sánczot csak úgy vehetnek be rohammal az ostromlók hátulsó sorai, ha az első támadók tete-meikkel hidat képezve, betöltötték az árkot; ekként a kezdő ipar is, mely rendkívüli eszközök nélkül versenyre kél a régi ellen, csak azután fogna talán sikeresen megállhatni, ha az első tüzet kiállott tőkék romjai képezik alapját. Ha egy csőd alá jutott vállalkozónak gyári épületeit s felszerelését fele vagy harmad árán előállítási költségeiknek megveszi s ugyanazon célra használja egy második, ezen második vállalkozónak helyzete ez által kedvezőbb lesz, mint az elsőé volt, habár a nélkül, hogy a siker számára is biztos volna; lehet, hogy sorsa hasonló lesz mint az elsőé és csak a harmadik, ki az ő beruházásait is potomáron kapta meg, lesz képes magát fentartani. Kétséges azonban, hogy fog-e akadni első, még kétségesebb, hogy második és harmadik fog-e akadni, mert a példa nem lesz bátorító; míg másutt biztos nyereség ígérkezik, itt legjobb esetben tengődő élet. Nem ritka dolog ugyan, hogy találkozik tőke bizonytalan, rossz és rosszabb vállalatokra, és el is nyeletik általuk. De ez leginkább társulási úton történik; az »alapítók« által mutatott ködfátyolképek hatása alatt a tőke kisebb részletekben begyül a nagy közönség köréből. Azért leginkább csak olynemű vállalatok keletkeznek ilyen módon, minőkre nézve a részvénytársulati forma alkalmasnak tartatik. »A részvénytársulat princípiuma legkétségtelenebbül olyan üzletekre ajánlatos, melyeknél több függ a tőkehatásoktól, mint munkától, és melyeknél ezen munka maga szorosan kiszámított szabályoknak rendelhető alá p. o. vasutaknál, dockoknál, bizto-

sító intézeteknél, bankoknál stb.«¹⁾ Világos, hogy sehol sem függ annyi a munka *minőségétől*, sehol sem rendelhető az kevésbé alá szorosán kiszámított szabályoknak, mint műipari vállalatoknál. Ezt ösztönszerűleg érzi a nagy közönség; az emberek többnyire feltételezik magukról, hogy képesek megítélni adott viszonyok közt mi sikere lehet egy bankvállalatnak vagy vasútnak; az általános ismeretek jogosítani látszanak a meggyőződésre, hogy az erre befolyó tényezők azon ismeretek alapján számba vehetők. Nem úgy egy gyári vállalatra nézve, mely gyapjú- vagy selyemkerméket állítandó elő, melynél minden a szakavatatlan előtt teljesen számba vehetetlen konjunktúráktól függ. A társulási tőke tehát, melyet egy közlekedési vagy hitelintézet cége alatt oly könnyű megfogni, iparvállalatoktól többnyire távol marad.

A szakértő vállalkozó pedig, a ki képes azon viszonylatokat megítélni, nem hajlandó a verseny első tűzében megsemmisülni, s tőkéje romjaival betölteni az árkot, hidat képezve követői számára. Ez nem fog vállalkozni rá, hogy áldozatok árán egy munkás-osztályt neveljen, gyakoroljon be egy bizonyos munkára, holott más vidék versenyző vállalkozói azon foglalkozásokban teljesen otthonos munkások felett rendelkeznek; sem arra, hogy munkásokat telepítsen egy országból a másikba magasabb bér biztosítása által. Szóval fel fogja ismerni, hogy a verseny kezdeményezőinek áldozatul kell esniök és ennél fogva természetesen nem fog vállalkozni a kezdeményezésre.

Ha áll ezek szerint, hogy nem remélhető, miszerint az ország tisztán agrikulturális állapotból »természetes«¹⁾ uton magasabb közgazdasági fokozatra emelkedjék, — ha áll továbbá, a mit a megelőző fejezetben bebizonyítani igyekeztünk, hogy t. i. a mezei gazdaság magában nem szerezheti meg azon eszközöket vagy forrásokat, melyek nélkülözhetlenek egy a kultúra nemzetével lépést tartani törekvő nemzet számára; — ha áll, mit e dolgozat második fejezetében bebizonyítani igyekeztünk, hogy a nemzetek versenyében elmaradni annyi mint elveszni — akkor nincs hátra egyéb, mint

¹⁾ *Roscher*: Grundlagen der Nationalökonomie 90. §.

»mesterséges« úton alkotni meg, mi »természetes« úton létre nem jöhet és elhinteni a magot, támogatni a sarjat megerősödéséig, a helyett, hogy még tovább is várnók, miszerint ősnemzés csodája által teremjen meg a fa, melynek gyümölcseire és árnyékára oly nagy szükségünk van. Magánvétekenységtől a fenforgó kedvezőtlen viszonyok közt nem lévén várható e részben semmi, a nemzetnek kell azon viszonyoknak kedvezőbbek általi felváltása céljából megtenni, a mit a helyzet felismerése és ez által sugalmazott öntudatos intézkedések által megtehet.

Hogy Magyarországon az ipar meggyökerezhessen, védve kell lennie behozatali vámok által, minden régebben létező megerősödött ipar versenye ellen, hogy valóban meg is erősödhessen, az eddig rendelkezhetőknél több, azaz új munkaerőket igényel; hogy minden következményeit megteremje idővel, sűrűbb népességet feltételez. Az állami cselekvésnek a jelzett természetes sorrend betartásával első sorban a meggyökerezés első feltételére, védvámok állítására kellene irányulnia, mely első és kizárólagosan az államot illető teendő. A másodikra nézve, — mely szakavatott külföldi iparosoknak és gyármunkásoknak megtelepítése, kérdés lehet, hogy szintén közvetlen állami kezdeményezést igényelne-e vagy pedig csupán a biztosított védelem folytán létre jönne magánkezdeményezés alapján; mind két lehetőségről alább lesz szó, valamint azokról, melyek a harmadik feltétel szempontjából a két elsőnek hatásától várhatók s mi ez irányban még létesíthetőnek látszik.

Mindannak, mit iparos lakosság teremtése és általában a népszám emelése irányában tenni lehetne, mindannak sikere feltételeztetik a behozatali vámok védelmétől, melynek hiányában kár lenne csak egy kísérletet is tenni ez irányban. Ellenben a vámvédelem kedvező eredményei nincsenek oly feltétlenül hozzá kötve a lakosság és népszám tekintetében kívánatosoknak látszó teendők létesítéséhez. Több mint valószínű ugyan, hogy magasabb műipari fejlődés és ezen iparnak megerősödése feltételez a munkaerők állapotában való javulást a vámvédelem mellett; de több irányban ez már magában is képes volna igen fontos javításokat létre hozni, így megerő-

sődhetne hatásuk alatt több olyan iparág, melyre már igen jelentékeny kezdemények történtek, de melynek felvirágzását a rendelkezhető munkaerőtől független okok gátolják: első sorban a cukoripar, azután talán a porcelán- és üvegipar. Továbbá a létező munkaerők egy bizonyos hányadának az eddigi foglalkozásnál közgazdaságilag hasznosabbat jelölne ki — mire nézve leginkább a fémhányák egy részének művelését tartom szem előtt, melyek nyers jövedelme az üzleti költségek fedezése mellett a tulajdonos számára csak igen gyenge jövedéket eredményez, a kincstáriak nagy részénél még ezt sem; ezen pazarlására a munkaerőnek egy későbbi fejezetben visszatérünk. Végre éppen azon ipartermények, melyeknek termelése a védvámok befolyása alatt nem virágoznék fel, és melyek azontúl is kívülről hozatnának be, a vámjövedelmek által tetemesen hozzá járulnának az állami szükségletek fedezéséhez, még akkor is, ha mint feltételezhető, megdrágulásuk a fogyasztást csökkentené, mi szintén egyikét képezné az intézmény közgazdasági előnyeinek.

Ezekkel megérintettük itt az előnyök főbbjeit, melyeket a közgazdasági írók azon, kisebbséget képező része, mely bizonyos viszonyok közt a védvámok alkalmazását ajánlja, tulajdonít ezen intézménynek. Azonban annak számos ellenese van az irodalomban, s azon előnyök valódiságát a nagy többség tagadja, általában pedig ezen kérdés a politikai gazdaság legvitatottabbjai közé tartozik s az ide tartozó elvek, midőn a közgazdasággal foglalkozókat két pártra osztják, mind-egyik fél hitvallomásának egész jellegét eldöntik. Míg egyik fél a minden irányban szabad verseny által leginkább látja biztosítva az összes emberiség vagyoni gyarapodását és ezen gyarapodásban mutatja fel tanításainak egyedüli tárgyát, törekvéseinek egyedüli célját, a másik fél nemzeti szempontokat ismer s ezeknek közvetlenebb befolyást követel, mint az emberi általános szolidaritás érzületének; nem ugyan mintha ennek eszményi jogosultságát tagadná ¹⁾, hanem mert tények, aktuális állapotok szemléletéből indul ki; ezek pedig azt mu-

¹⁾ Korántsem tagadja; hanem valamint a Smith-féle iskola az egyének versenyében felismerte a nemzetek gyarapodásának legfőbb

tatják, hogy ha az egyén egyén iránt nemzetiségi tekintet nélkül emberileg érez is, de a nemzetek, mint egészeségek, egymás ellen a legkülönműbb fegyverekkel küzdenek s ezen küzdelem folytán némelyek szerfelett elterjeszkednek, mások elpusztulnak. A világirodalomban tekintélyes tért foglal ugyan a diplomatiái szakirodalom, mely arra tanít, hogy nemzetek miként járjanak túl egymás eszén, vagy gátolják meg, hogy ezt mások velük szemben tegyék; nagy helyet foglal továbbá a hadi történet és a hadi tudomány, főleg a hozzá tartozó szakismeretek képében, melyek mind azt tanítják, hogy miként ver le egy nemzet másikat, vagy gátolja meg, hogy más által leveressék. Nem mondhatni tehát, hogy a népek küzdelmeire ne lett volna tekintet az irodalomban. De külön a politikai gazdaságtan irodalmában a fent jelzett két ellentétes irány olyan különböző arányokkal szerepel, — különösen az újabbkorit tartva szem előtt, mely t. i. azóta keletkezett, mióta e téren is a kritikai modort kezdték alkalmazni — hogy tulajdonképen nem is egészen helyes két félről szólni: egyik részen egy uralkodó állást elfoglaló, tömör iskola, nagyszámú fényes irodalmi nevekkal; másikon List Frigyesen kívül alig egy nevezetesebb író. Mert a nagy socialisztikus és kommunisztikus áramlat, bár azon uralkodó iskola ellenében zúdult fel, és részben annak ugyanazon tanait támadja meg, de maga más alapon áll mint List s a kik őt követik, a nemzeti szempontokat épen olyan teljesen ignorálva mint az uralkodó iskola s ez által ignorálva a valóságot, alkotását a levegőbe építve. Ez egyik legfőbb hiánya e törekvéseknek, hogy nem számol a nemzeti étellel, mely pedig oly hathatós jelekkel nyilvánul; be kellene látni, hogy minden törekvés, mely oda irányul, hogy egy nemzet kebelében a versenyt gyengítse, ezen nemzetnek hátrányára lesz másokkal szemben s ez mindaddig így lesz, míg a nemzetek közt a verseny, a létért való küzdelem

tényezőjét, úgy fel kell ismerni valahára, hogy a nemzetek versenye is főtényező az emberi nem haladásában, a kevésbé életrevalók eltűnése és az életrevalóbbak terjeszkedése által; a nemzetek versenye tehát azon eszményi czélt előmozdítja, s a nemzeti törekvések azzal korántsem ellenkeznek.

tart. Ezen irány tehát nincs elvi összefüggésben azzal, melyet List képvisel, legalább jelen fejlődési fokán a kettőnek.

Minthogy a vámvédelemnek a nemzetek létre eshetőleg olyan hathatós befolyást tulajdonítunk, helyén látszik, hogy azon érveket, melyek alapján az uralkodó közgazdasági iskola a védvámrendszert elítéli, itten szemügyre vegyük azon szempontokkal együtt, melyekből e rendszernek pártolói kiindulnak.

A következőkben idézzük Smith A. munkájából azon passzusokat, melyek szabad kereskedelmi elméletének lényegét képezik. Miután bebizonyította, hogy a tőke irányzata mindég visszatérni a belföldre és hogy a vállalkozó mindég szívesebben foglalkoztatja tőkét otthon, mint külföldön, következőleg folytatja:

»Minden egyén, ki tőkét a hazai iparban foglalkoztatja, szükségképen akként igyekszik azon ipart intézni, hogy termelési eredménye a lehető legnagyobb értékű legyen. . . . Azon arányban, mint azon termelés értéke nagy vagy csekély, lesz a termelő haszna is nagy vagy csekély. De minthogy csupán a haszon az, melynek kedvéért valaki tőkét iparban foglalkoztat, ennél fogva mindég azon fog igyekezni, hogy azon iparban foglalkoztassa, a melynek termelvénye valószínűleg a legnagyobb értéket fogja képviselni vagy legnagyobb mennyiségű pénzért avagy egyéb javakért lesz kicserélhető. Már pedig minden társadalomnak évi jövedelme mindég szorosan egyenlő összes évi termelése csereértékével, vagyis tulajdonképen azonos azzal. Minthogy továbbá minden ember igyekszik, a mennyire bír, tőkét a beliparban foglalkoztatni és úgy intézni ezen ipart, hogy eredménye a lehető legnagyobb értékű legyen, minden ember szükségképen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelmét oly nagygyá tegye, mint bírja. . . . Hogy mely neme a beliparnak az, mely legnagyobb értékű termelési eredményt ígér a benne elhelyezett tőke után, ezt világos hogy minden egyes ember saját helyzete szempontjából helyesebben fogja megítélhetni, mint megítélhetné helyette bármely államférfi vagy törvényhozó. Az államférfi, ki megkísérelné magánembereknek kijelölni, hogy mely módon foglalkoztassák tőkéiket, nem csupán hogy igen felesleges gonddal terhelné meg

magát, de olyan feladatot vállalna magára, melyet veszélytelenül nem csupán egyes egyénre, de semminemű tanácsra vagy szenátusra sem lehet ruházni és mely sehol sem lenne oly veszélyes, mint egy embernek kezeiben, ki elég hóbortos és elbizott arra, hogy magát annak teljesítésére alkalmasnak higgye. A hazai piacon monopóliumot adni a beliparnak, bármely mívességben vagy gyáriparágban, ez annyi mint bizonyos tekintetben kijelölni magánembereknek, hogy mely módon foglalkoztassák tőkéjüket és ez majd minden esetekben haszon nélküli vagy káros szabályozás leend. Ha a beltermelés nem költségesebb a külföldinél, akkor nyilván felesleges a szabályozás; ha pedig amaz drágább, akkor általában károsnak kell lennie. Minden eszélyes házigazda azon elvet követi, mely szerint soha meg nem kísérli otthon készíttetni olyat, mi ekként többre kerülne mint ha vásárolja. A szabó nem készít magának cipőt, hanem a cipésznél veszi stb. . . .

A mi eszélyesség minden magán család viseletében az nehezen lehet oktalanság egy nagy királyság szempontjából is. Ha egy idegen ország olcsóbban láthat el bennünket valamely czikkel, mint magunk tehetnénk, jobb azt tőle megvásárolni valamely termékével saját munkánknak, melyet olyan irányban foglalkoztatunk, hol valami előnyünk van. Az ország gazdasági tevékenysége általában, mely mindég a benne foglalkozó tőkével arányos, nem fog ez által csökkenni, oly kevéssé mint a magán emberé, ki használati cikkeket termelvényei árán szerez be, hanem csupán a legnagyobb hasznot ígérő foglalkozás kitalálására lesz utalva. Bizonyára nem a legnagyobb haszonnal van alkalmazva, ha olyan cikkekre irányul, melyek olcsóbban vásárolhatók mint előállíthatók. Évi termelésének értéke többel vagy kevesebbel minden esetre csökkentik, ha ekként elfordítatik olyan cikkeknak termelésétől, melyeknek értéke, mint könnyen belátható, nagyobb azokénál melyeknek termelésére az ipari tevékenység irányoztatik. Feltételeztetvén, hogy némely cikkek külföldön olcsóbban vásárolhatók be azon árnál, melybe hon való előállítatásuk kerül, e szerint bevásárolhatók lettek volna csupán egy részéért a cikkeknak, vagyis mi ezzel egyre megy, egy részéért azon cikkek árainak, melyeket hasonló tőkével foglalkozó ipar termel-

hetett volna, ha természetes folyamat követni hagyják. . . . Hasonló szabályozások útján elérhető ugyan, hogy az ipar-
nak valamely ága elébb meghonosíttassék, mint különben
történhetett volna és bizonyos idő múlva annak cikkei otthon
épen olyan olcsón vagy még olcsóbban lesznek előállíthatók
mint külföldön. De noha a társadalom ipara előnnyel fog ek-
ként egy bizonyos csatornába korábban belévezettetni, mint
különben lehetett volna, azért korántsem következik, hogy
akár iparának, akár jövedelmének teljes összege ilyen szabá-
lyozások által valaha szaporítható legyen. Valamely társada-
lom ipara épen csak azon arányban gyarapodhat, melyben tő-
kéje szaporodik és tőkéje csak azon arányban szaporodhat, hogy
jövedelméből mennyi lesz apránként megtakarítható. De min-
den ilyenmű szabályozásnak közvetlen hatása lesz a jövedelem-
nek csökkentése; már pedig a mi a jövedelmet csökkenti, az
nem valószínű, hogy a tőkét gyorsabban szaporítsa, mint sza-
porodott volna saját kezdeményéből, ha úgy a tevékenységnek,
mint a tőkének meghagyják keresni természetes foglalkozását.
Ha ilyen szabályozások hiányában egy társadalom soha
nem is honosítaná meg a kérdéses iparágat, azért nem lenne
szükségkép szegényebb, fenállásának bármely időszakában,
mert ipari tevékenysége és tőkéje, habár más cikkek előállí-
tására, mégis mindig az akkor leghasznosabb módon alkalmaz-
tathatott volna. Minden időszakban jövedelme a tőkéje útján
elérhető legnagyobb lehetett volna, és úgy tőke mint jövedelem
a lehető legnagyobb gyorsasággal gyarapodhattak volna«.

Miután jelezte hogy ha valamely országnak természeti
p. o. égalji viszonyok biztosítanak előnyt a termelés valamely
ágában, az ezek ellen való küzdelem hiábavalóságát az egész
világ elismeri, Smith A. ekként folytatja: »Hogy az előnyök,
melyekkel egy ország a másik felett bír, természetesekek vagy
megszerzetettek, az e tekintetben nem tesz különbséget. Addig,
míg egyik azon előnyöket bírja s a másik azokat nélküli,
mindég előnyösebb lesz az utóbbira nézve inkább venni az el-
sőtől, mint csinálni«¹⁾.

¹⁾ Ez annyi mint hogy az, a kinek gyakorlata nincs, ne fogjon vala-
mely dologba addig, míg a gyakorlatot meg nem szerezte. A ki úszni nem

J. B. Say az újabb francia közgazdáknek elseje, egyenesen Smith A. nyomdokaiban lépdél a kereskedelmi politika s a külforgalom hatása feletti nézeteiben is és az elkelési helyekről való elméletét kivéve, melyről alább fogunk megemlékezni, alig tett újat annak ide vágó tanaihoz.

Egyáltalán kevés olyat találunk nála, mi a vámvédelem pártolóinak mai álláspontjára alkalmazást lelhet. Mert a kereskedelmi mérleg tanának magyarázatánál és hoszszadalmas csáfolatánál, mindig csak azon, már az ő idejében is tökéletesen antiquált nézetet czáfolja, mely szerént a külkereskedelemnek, a vámpolitika által istápolandó czélja lenne: több nemes fémeket hozni be a külföldről mint a mennyi oda kivitetik s ez által lehető legnagyobb fémmennyiséget halmozni fel az országban. Ez egy tévedése volt az úgynevezett merkantilisták némelyikének, míg ellenben azon nagy eszű férfiak, kik ide számíttatnak p. o. Colbert, korántsem ebből indultak ki, hanem a termelés sokoldalúsága előnyeinek felismeréséből. A magyarázatra, melyet arról ad, hogy a föld majd minden államainak külforgalmi kimutatásai mért mutatják szenvedőleges mérleg képét, s az erre állapított következtetésre később fogunk visszatérni, minthogy újabban is felhozták azt. — Say okoskodásának a java tehát, mely egyéb-iránt közvetlenül Smith Ádámtól van átvéve, és melyet csak a formulázás precisiója miatt idézünk, a következő:

»Ha ugyanazon áru külföldről behozva 40 frankért kapható, mely hasonló minőségben belföldön előállítva 45 frankba kerül, úgy jobb azt külföldről behozni. Mert még akkor is, ha azon 40 frankot pénzben adnánk meg a külföldnek, lehetetlen, hogy azt másként szereztük volna, vagy hogy másként pótolhassuk ki, mint saját terményeink által. A külkereskedelem nem egyéb mint egy külön módja az otthon való termelésnek, és pedig gazdaságosabb módja; ellenkezőleg a magánérdek nem alkalmazná. És midőn ezen kifejezéseket használom: *több költséggel termelni otthon, olcsóbban venni a külpiaczon, ne higyjék, hogy ez határozatlan értelmű és önkényes kifejezés-modor*

tud, az ne menjen a vízbe addig, amíg nem fog úszni tudni. Ez a Smith Á. elmélete; a praxisban kötelet kötnek a derekára, a ki úszni tanulni akar s úgy bocsátják a vízbe.

mely különbség nélkül minden okoskodás támogatására szolgálhat. Ellenkezőleg azon kifejezések értelme a lehető leghatározottabb; ez kitűnik, ha feltesszük például, hogy valamely áru, ha otthon készül, 5 napi munkát igényel és hogy ha külföldön vesszük, megkapható, a hazaszállítás költségeit is hozzászámítva, egy terményért melynek előállítása négy munkanapot igényelt. Világos, hogy egyik, valamint másik esetben is saját munkanapjainkkal fizetünk, csakhogy az első esetben egy ötödérszszel többet fizetünk, mint a másodikban. Mindennek az alap- és anyaeszméje — melyet szem elől soha ne téveszszünk — hogy akkor is, ha külföldi árukat fogyasztunk, mégis mindig csak saját termelvényeinket fogyasztjuk, mint-hogy lehetetlen valamit szereznünk, akár bel, akár külföldön, ha csak nem saját országunk terményeivel.«

»Ezen állapotában a dolgoknak valamely külföldi árunak kitiltása, melynek folytán kénytelenek vagyunk azt belföldi termelvénynyel helyettesíteni, mely többbe kerül, egyre megy az iparnak olyan szabályozásával, mely kényszerítene bennünket valamely termelvény előállításánál a költségesebb módszerrel élni a tökéletesebb módszer helyett.«

A többi francia ekonomisták, Baudrillart, Garnier stb. oly híven követik Sayt, mint ez maga Smithet. Bastiat, a ki legtovább megy a szabadság gazdasági és erkölcsi hatásának magasztalásában, egy munkát írt annak kimutatására, hogy az emberek érdekei kivétel nélkül összhangban állanak, egyiké a másikéval. Azonban valamely új argumentumot az itt kérdésben levő tan támogatására nem hozott fel, csak a már ismereteket variálta csillogó dialektikával.

A francziákhoz, a védvámokról való felfogásában igen közel áll Schäffle, ki egy olyan iparág meghonosítása céljából, melynek természetes előfeltétei meg vannak, sem ajánlja a védvámot. Mert elismeri ugyan, »hogy egy ilyen keresetágnak parlagon heverése hiányt képez,« de hozzá teszi: »azonban annak nem művelése, a belföldön mai világban való árufelhalmozódás mellett, még sem hozza azért magával, hogy az ország függőségben álljon a külfölddel szemben¹⁾. Azonban minden

¹⁾ Ezt, hogy egy ország, mely bizonyos cikkek tekintetében behozatalra van utalva, azon másiktól függne, magam részéről nem is hoz-

iparágnak csak egy bizonyos korszakban vannak meg természetes előfeltételei! Kérdés, mely ágak azok éppen most? Azok már, a kik védvámokat állítanak, nehezen ítéltetik meg, hogy a felnevelendő iparágnak az országban vannak-e természetes gyökerei vagy sem ²⁾). Azután következik a nagy nehézség: meghatározni a születés-érettség pillanatát, különösen pedig a munka- és tőkebeli túlerő előnyét, melylyel idegen vállalatok a tapasztalás, a munkások szokottsága és a kamatláb olcsósága által bírnak, helyesen kiszámítani és a vámot annak megfelelőleg állapítani meg. Ezen számítás, a melyhez megkívántatnak a nyers termények és gyártmányok szállítási költségeinek, a munkabér-különbözetnek és hitelviszonyoknak összehasonlítása, soha csak megközelítőleg sem létesíthető. Ennek következtében az állam s annak kezelői rendszerint tulmagastra teszik a védvám-tételt s ezen többlet azután vagy az illető iparág erszényébe hull, mely abban az egész néptől adót szed, vagy pedig előmozdítja az indolenciát, ekként ellene hatva a védvám legtulajdonabb céljának, a szabad versenyképességre való felnevelésnek. Valóban a tapasztalás azt bizonyítja, hogy rendkívül nehéz már fennálló védvámokat leszállítani vagy eltörölni. A védett vállalatnak inkább felélesztésére törekednek, főleg akkor, ha a védvám egy ideig tartott már és hatása az volt, hogy létrejöttek olyan vállalatok, melyek azt a külföldi áru eladójával szemben, mint a termelési költségekben való előnyt soha sem fogják nélkülözhetni. Ha még hozzászámítjuk, hogy a védett osztályoknak a törvényhozásra és államhatalomra többnyire igen nagy befolyásuk van, könnyű lesz belátni, hogy a védvám mért nagyon veszélyes neme a gazdasági nemzetnevelésnek, hogy miért inkább a tunyaság, mint a szorgalom díjjává lesz, hogy a nemzetgazdaságban veszteséget inkább mint nyereséget eredményez, hogy új ipari kiváltságokra vezet, melyek a népnek

nám fel soha argumentumul a védvám mellett. Egyébiránt, hogy a »heutige Wahrenanhäufung im Innland« alatt, mely azon függőséget meggátolja, Sch. mit ért, megvallom nem vagyok képes felfogni.

²⁾ Schäfle szerint tehát, ha valaki kertjében almafát akar nevelni, előbb meg kell vizsgálnia, hogy vannak-e ott a földben almafagyókerek, még pedig »természetes« almafagyókerek.

megadóztatását egy osztályúak előnyére nemzeti frázisokkal tudják palástolni, hogy a védvám mért okozza elhanyagolását a nemzeti tőke- és munkafoglalkoztatás természetétől hivatott és mért művelését életgyenge ágainak. Állandó veszélye még azon ritka esetben is, melyben helyesen számítható ki, oly nagy, hogy ezen nevelési eszköz annál is inkább elhagyandó, mivel más nemzeti és világgazdasági erők sokkal *természetesebben, biztosabban és egyszerűn* hatnak.«

Halljuk továbbá, hogy ezen természetesen, biztosan és egyszerűn ható erők alatt mit ért Schäffle:

»Ha a nemzeti kereset-szellem tapasztalásban, munkaügyességben és tőkében szenved hiányt, úgy ezen hiányokkal szemben a művelődés ápolása idegen tevékenység szemlélete által, az idegen technikának terjesztése minta- és mustrakiállítások által, a külföld beutazása, idegen munkások és vállalkozók behívása, továbbá olyan szervezése a hitelnek, mely a belföldi tőkét folyósítja és a külföldit bevonja, végre társadalmi és politikai elismerése a vállalkozó néposztályoknak, képezik az egyszerűbb, szabadabb, természetesebb és biztosabb segítséget. A versenyképesség elemeit egyenként elsajátítani, inkább mintsem mindent egyszerre, ez tartósabb sikert ígér, de éppen ezen organikus növekvést gátolja meg a védvám. Ha ehhez még hozzáveszi az ember azon körülményt, hogy elmaradt népek maguk részéről az olcsóbb természeti erő előnyét bírják, hogy a belföldi kereset a szállítási költségekben természetes védvámot élvez, főleg közönségesebb árunemekre nézve, hogy a tőkebőség a mostani időben szereti magát kiegyenlíteni a nemzetek közt, úgy jogosan fejezhető ki azon meggyőződés, hogy védvám nélkül azon célok, melyek általa elérteni kíván - tatnak, biztosabban és természetesebben tölthetők be és távolról sem megvetője az minden állami gazdaságnak, sem a be nem avatkozás olcsó bölcsességéért nem rajong az, a ki a védvámot mint nemzeti iparkifejlesztés politikai eszközét, List Fr. és Carey tanai ellenében elveti.«

A közgazdasági iskola ezen kiváló képviselői által tett nyilatkozatok nyomán, a következő nyolcz pontban összefoglaljuk, mi a szabadkereskedelem mellett s a protektív rendszer

ellen, mint általános, minden viszonyokra alkalmazható igazság, felhozott:

1. Azon aggodalom, hogy egy ország az árukitelt felülmúló árubehozatal által fogyatkozást szenvedhessen vagyonában, teljesen alaptalan.

2. Ha egy ország többet vesz a külföldtől, mint annak elad, a nélkül, hogy a különbözettel egyenlő tőkék képződjenek benne a termelés gyarapodása által, ez annyit jelent, hogy tőkéjét apasztja, mely körülmény a kereskedelmi mérleg kérdésétől s a külforgalmi viszonyoktól független, mert az egyesek költekezéséből, rossz gazdálkodásából ered, melynek hatása — ha az országot a külföldtől elszigeteltnek képzeljük is, — ugyanaz lesz.

3. Ha valamely áru a behozatali vám védelme alatt az országban termeltetik, mely védelem hiányában ott nem volna termelhető, mivel a külföldön olcsóbban szerezhető be, ez annyi, mint több munkával kevesebb értéket termelni annál a mit lehetne, ha a belföldön védelem nélkül előállítható cikkek árán hozatnék be azon áru.

4. Azon összeg, melylyel a fogyasztó drágábban fizet meg valamely, a vám védelme alatt belföldön termelt cikket azon áránál, melyet fizetne érte, ha az szabadon hozathatnék be, olyan adót képez, mely az egész közönségtől szedetik be, hogy egyesek erszényébe folyjon, kiknek arra semmi jogosultságuk nincs; következésképp eltűrhetlen igazságtalanságot foglal magában.

5. A védelem kizárja a versenyt, minden haladásnak okozóját, melynek hiányában nem csupán a haladás szűnik meg, de a hanyatlás is múlhatlanul beáll.

6. A védelem csak egészségtelen üvegházi ipart nevel, mely arra mindég rá lesz szorulva, s mihelyt ezt nélkülözni kénytelen, kivesz.

7. Ha csakugyan sikerül is a védvám hatása alatt élet-erős ipart nevelni, mely utóbb a szabad versenyt is kiállja, tehát az illető cikkeket épen olyan olcsón, vagy olcsóbban képes előállítani mint a külföld, addig, a míg ennyire megért az ország, minden esetre több költséggel termelt, tehát kevesebbet tőkésíthetett, mintha olyan termelési ágakra szorítko-

zott volna, melyekben már elébb is kiállt minden idegen versenyt. S e mellett azután is, mikor azon fokot elérte, nem lesz az ország tényleg gazdagabb, mintha azon iparágakat fel nem karolva, e helyett az ide fordított munkát másban alkalmazná.

8. Ha valamely nemzet magát gazdaságilag nevelni akarja, bizonyos iparágaknak meghonosítása által, erre más czélszerűbb eszközök léteznek, mint a védvámok.

Ezen pontok közül a két első szorosan összefügg, egymást kiegészítve és magyarázva és a kereskedelmi mérleg jelentőségének tagadásán fordulva meg. Ezeknél fogva a következőkben együttesen tárgyaljuk és bíráljuk meg ezeket:

Az újabb nemzetgazdák közül némelyek, p. o. Baudrilart a kereskedelmi mérlegezés elméletét megdöntve látják Saynek az elkelési helyekről való híres (mert nagy hírt csináltak neki francia követői) elmélete által. Részemről nem vagyok képes belátni, hogy e tan miként folyhat be a kérdéses nézetre. Nem szorosán ide tartozik, hogy azon tan nem is minden részeiben helyes. Meglehető általánossággal el van mai nap ismerve, hogy »overtrade« nem csupán a kereskedelem s üzérkedés, hanem a termelés tekintetében is lehetséges és hogy valamely termelvény lehet kelleténél több, nem csupán azért, mert vele szemben kevés az érte kicserélendő áru. Minden kétségen kívül lehetséges, hogy valamely áruból több termeltessék, mint a mennyire akkor tényleg szükség van s ekkor a cikknek ára szükségkép a termelési költségek alá fog szállani, még akkor is, ha az illető áru eltehető több évre, mert ekkor a belé helyezett tőkének több évi kamata vész el. Ez azonban, ismétljük, nem szorosán ide való. A Say teoriájában foglalt egyszerű igazság az, miszerint ha valahonnan árukat hozunk be, ez által kilátás nyílik, hogy ugyanoda saját terményeinkből ki is fogunk vihetni s hogy minél többet veszünk a külföldtől, annál többet is fogunk annak eladhatni, szóval, hogy a külföldről árukat behozni annyi, mint saját terményeinknek ottan eladási piacot nyitni. Ez csakugyan az esetek többségében így lesz s még akkor sem szűnik meg igaz lenni, ha nem közvetlenül, hanem egy harmadik vagy negyedik ország közvetítése mellett megy véghez a processus, úgy hogy A sokat vesz B-től, mire B képes lesz sokat venni C-től, ez

D-től és D végre ennek folytán nagyobb keresletet fejthet ki A-nak terményeire nézve; megengedjük, hogy a »débouché,« az eladási piac így közvetve is megnyerhető az árubehozatal által a belföldi terményfelesleg részére, sőt hogy lehet eset, mikor az ekként növekedett kereslet nem csupán a kész felesleget foghatja fel, hanem a termelés növelését is eredményezheti, feltéve hogy ott elegendő kelendőség hiányában erők és tőkék heverték parlagon. Hogy azonban ez okoskodásnak befolyást tulajdonítson az ember a kereskedelmi mérlegről való elméletre, azt kell hinnie, miszerint azok, kik a mérleg fontosságát tartják fenn s veszedelmesnek tartják ha a behozatal állandóan felülmúlja a kivitelt, ezt azért teszik, mivel e jelenséget a terményfeleslegnek az országban való rekedésével hozzák kapcsolatba. »Csak vegyetek bátran a külföldtől, mondják Say és Baudrillart, mert minél többet vesztek tőle, annál többet lesz képes a külföld is tőletek vásárolhatni«.

Igen! csak legyen mit eladnunk. Ha egy ország kórjelenéseit a kedvezőtlen kereskedelmi mérlegnek tulajdonítjuk, ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy azon ország többet termel, mint a mennyit eladni tud, hanem azt, hogy többet vesz, mint a mennyit megfizetni képes, hogy többet fogyaszt mint termel, hogy termelése és termelési erői legalább az idő szerint elégtelenek fogyasztása fedezésére; hogy, cserében a behozott árukért, a külföldnek termények helyett tőkéje töredékeit adja el. »Csak vegyetek a külföldtől, vegyetek minél többet, a behozatal sohasem lehet túlságos nagy, mert valamivel minden esetre meg fogjátok fizetni«. E mondatban van egész lényege azon okoskodásnak, mely a bilancia jelentőségét tagadja. »Akármit mondjanak a számok, a behozatal értéke nem lehet nagyobb a kivitelnél, mert a külföld nem ad semmit ingyen s terményeit csak terményekkel fizetteti meg«.

Hogy ez nem áll, ma talán már minden reáliskolai 3. osztályú tanuló tudja, mert fogalmai vannak a nemzetközi hitel szerepéről, mert ismeri az államkötvények, a földhiteli záloglevelek, a vasúti részvények és prioritások forgalmának jelentőségét; tudja még azt is, hogy ilyen értékeknek, melyek az ország tőkéjét képviselik, egy-egy tömegesebb kivitele, valamint egy külföldön felvett állam-kölcsön is kedvező váltófolyamot

csinál, vagyis a váltófolyamra épen olyan hatást gyakorol, mint az árukivitel, — melyet tényleg pótol; tudja azt is, hogy viszont a váltófolyam kedvezőtlen állása az értékpapírok piacára ¹⁾ ugyanazon hatást gyakorolja, melyet az áru piacra gyakorol: előmozdítja a kivitel, árukban, ha árukészlet létezik, értékpapírosokban, ha kivitelre alkalmas és a belfogyasztásban nélkülözhető áru nem létezik; tegyük hozzá, hogy az ilyen kedvezőtlen váltófolyam az esetek nagy részében tömeges áru-behozatalból ered s minden kétségünk eloszlik az iránt, hogy Saynek s Baudrillardnak igazuk van s minél többet veszünk a külföldtől, annál többet fog ez is tőlünk venni. Hogy mit fog tőlünk venni, az előttük nem lényeges, de előttünk igen is lényeges, hogy tőkével fizetünk-e vagy jövedelemmel.

Azonban ismételjük: a bilancia jelentőségének azon me-rev tagadása ma már túlhaladott álláspont; ma már általános el van ismerve, hogy az árucseré különbözőzei, ha ideiglenesek pénzzel és váltókkal, ha állandók kamatozó értékpapírokkal egyenlítettnek ki. Ahhoz képest talán nagyon is hosszasan foglalkoztunk ezen tagadással és czáfolata úgy tűnhet fel, mint árnyék ellen való harcz, mint szemfényvesztés, melynek czélja győztesnek tüntetni fel egy nézetet az ellenfél egy már feladott argumentumának olcsó megdöntése útján. De ha ebben látszólag *mala fides* van, a nevezett francia közgazdák ilyen elbánást is megérdemelték azon *kétségtelen mala fides* által, mely szerént azoknak, kik a bilancia jelentőségét fentartják, ebben olyan indokokat és olyan nézeteket tulajdonítanak, melyek a valódiakkal homlokegyenest ellenkeznek. A *mala fides* abban van, hogy argumentációjukat folytonosan egy, a régi merkantilistáknak csupán korlátoltabb fejei által elfoglalt álláspont ellen intézik, mint ha a kereskedelmi mérlegezés elmélete

¹⁾ A kedvezőtlen váltófolyam és paszszív bilancia az értékpapírosok nemzetközi forgalmára kiválólag a kamatláb útján gyakorolnak befolyást, melyet felhajtának, mi által természetesen az értékpapírok árkelete szenved nyomást, mi által azoknak kivitele s a külföldi tőkének bennök való elhelyezése előmozdítatik, annyival inkább, miután azon áruforgalmi differenzia, mely az országra nézve tökefogyasztást, a külföld valamely részére nézve tökeképződést foglal magában; ugyanott a kamatlábat is nyomja.

nem jelentene egyebet annál, hogy az ország törekvése legyen több értékű árut kivinni annál, melyet behoz, és pedig azon czélból, hogy a többletért nemes fémeket hozzon be és halmozzon fel, mert a nemzetek meg nem gazdagodhatnak csak ekként és tehát csak egyik a másik rovására. Ez az, mi megérdemli a szemfényvesztés nevét, ez a harcz árnyak ellen, mely a gyanútlan szemében olcsó győzelmet biztosít. A bilancia tana nem azt tanítja, hogy nemes fémek behozatala által gazdagszik egy ország, hanem azt, hogy tőkájének eladósítása által szegényedik. Ez az, mitől óvakodni tanít. Azontúl pedig ha nem is kívánja erre irányozni a törekvéseket, de nincs is oka tagadni, hogy egy ország, mely nagyobb értékű árut visz ki mint behoz, ez alapon gazdagodhatik s hogy gazdagodnia kell, ha a mellett a belforgalomban fogyasztás és termelés kiegyenlítik egymást. Amazok ezt tagadják, mert úgymond, az ilyen ország nemes fémeket hozna be, melyek jólétét nem emelnék. És itten felejtik, mit különben ismételni szeretnek: hogy a nemes fémek irányzata oda folyani, hol legtöbb szolgálatot tehetnek, hogy ez irányzat gyümölcsetlen felhalmoztatásuknak ellene hat, hogy egyes embernek, ha csak e részben fényűzésre nem hajlik, nem szokása több nemes fémeket tartani, mint szükségéi, hogy következőkép ha egyesek nem teszik, országok sem tehetik. Felejtik, hogy kevesebbet fogyasztani mint termelni, annyi mint megtakarítás, tőkésítés, és hogy ily módon nem csupán egyeseknek, hanem nemzeteknek tőkéje is gyarapodhat, és hogy gazdag országok tőkéjük egy részét külföldön szokták kamatozón elhelyezni. És ezt teszi minden ország, mely több értékű árut visz ki, mint behoz. Nekünk azért nincs eszünkben ezt prédikálni. Az aktuális viszonyok, melyek foglalkoztatnak s melyekből kiindulva jutottunk ez elméletekre, olyanok, hogy ezen részét a kérdésnek felesleges többé érintenünk. Itt korlátozzuk magunkat annak bizonyítására, hogy a kedvezőtlen mérleg szegényít és hogy annak kiegyenlítése, — nem aktívva tétele — életkérdés.

E kitérés után felfogjuk a fonalat ott, a hol elhagytuk. Elmondtuk, hogy az ország külforgalmában az árucseré állandó különbözetei az ország tőkájének részleteivel, és pedig értékpapírosok alakjában egyenlítettnek ki. Hogy rendelkezhető

értékpapirosokban, vagy bármi alakú eladó tőke részletben, mely e célra szolgáljon, nem lesz hiány, ez könnyen megfogható, mivel ott, a hol egy ország több fogyasztási tárgyat vesz a külföldtől mint a mennyit termelésével megfizethet, ottan a lakosság között kell lenniük olyanoknak, kik többet költenek jövedelmüknél; azon tőkét képviselő papirosok tehát, melyek kivitetnek, úgy tekinthetők mint ezen egyesek elköltött tőkerészleteinek sommázata.

Eljutván idáig, szükségkép találkozunk kell egy ellenvetéssel, melyre tüzetesen és rögtön meg fogunk felelni. Az ellenvetés a következő:

Ha a behozatal nagyobb volta azzal áll kapcsolatban hogy egyesek jövedelmükön felül, azaz tőkéjükből költenek, minek szegényítő hatását mi is, a bilancia jelentőségének tagadói, elismerjük, akkor a baj nem a külforgalmi viszonyban, hanem az uralkodó gazdasági szellemben rejlik. Hanyatló társadalmakban a fogyasztás felülmúlhatja egy bizonyos ideig a termelést, meggátolva tőkék képződését, csökkentve a létezők összegét; hanyatló társadalmak azonban lehetnek egészen elszigeteltek is; behozatal és kivitel teljes hiányában is lehetséges, hogy rossz gazdálkodás által a közvagyon apadjon. Ez ellen tehát védvámok nem képezhetnek ellenszert s az országok kereskedelmi mérlege redukálódik az egyesek vagyonmérégeinek összeségére, mely a külföldhöz való viszonytól független.

J. B. Say szavaival: »Valamely ország nem veszíthet a nélkül, hogy lakosainak valamelyike ne veszítsen« ¹⁾. Ez állítás helyességét senki nem vonhatja kétségbe, valamint azt sem, hogy egy ország nem szegényedhet a nélkül, hogy lakosainak egy része ne szegényedjen és pedig nagyobb összeggel, mint a többi együtt véve gazdagszik. Ezen megkülönböztetés szükségesnek látszik azért, mivel nem tudjuk, hogy azok kik a kereskedelmi mérleg jelentőségét tagadják s azon állításra támaszkodnak, hogy a nemzetközi kereskedelemben az adott és vett értékek mindenkor kiegyenlítik egymást, e két fogalomnak: veszíteni és szegényedni, jelen esetben megegyező jelentőséget

¹⁾ Id. m. I. 563. l.

tulajdonítanak-e. Ha ugyanis jutányos áron megszerzett finom étkekre és borokra, divat- és piperecikkekre s egyéb fogyasztási tárgyakra valaki nagy összeget költ, szeréntük (s ez ellen, mint terminológiai meghatározás ellen semmi kifogásunk) nem vesztt, mivel az adott összeg teljes egyenértékét vette azon cikkekben; azonban hihetőleg el fogják ismerni, hogy az illető szegényedett, ha az év végén a vett cikkek fogyasztás és használat által részben megsemmisültek, részben elértéktelenültek s az illetőnek vagyona a rájuk tett költségek által felére szállott le. Megengedve tehát, hogy egy ország nem veszíthet a nélkül, hogy lakosainak valamelyei ne veszítsenek, megengedve ennek nyomán, a kifejezések feletti vita elkerülése kedvéért azt is, hogy az ország nem veszíthet a külkereskedelem által, mert azokért, miket a külföldnek ad, legyen az pénz vagy áru vagy bármi más, egyenértéket vesz, ha csak megtudja választani a bevásárlási, valamint az eladási piacot — de viszont meg kell engednie mindenkinek, hogy egyesek szegényedhetnek. Ha tehát fentartható azon állítás, hogy a forgalom által senki nem veszítvén, az ország sem veszíthet, ellenben nem mondhatni hasonló okoskodással, hogy az ország nem szegényedhet, miután bizonyos, hogy egyesek szegényedhetnek külföldi áruk fogyasztása által. Azt hinni pedig, hogy az országra nézve közönyös akár bel, akár külföldi cikkek fogyasztása által szegényednek az illetők, nagy csalódás volna. Ugyanis az ár, melyet a fogyasztó a termelő-iparosnak fizet, részben az utóbbi által tett előlegezéseket térít meg (munkabér, nyersanyagok ára, tőke-kamat) részben pedig vállalkozói nyereséget képez; ennek átlagban egy tetemes hányadát takarítja meg, tőkésíti a vállalkozó. Az érték, melylyel haladó államokban a nemzeti vagyon évenként növekszik, túlnyomó részben a vállalkozói nyereségeknek a vállalkozó által megtakarított részéből áll. Ez állítás, ha adatokkal nem is igazolható, de a dolgok természetéből foly: a ki vagyonának jövedelméből láblógatva él, mint a tőkepénzes és ezen kívül nem csupán a földjét haszonbérbe adó birtokos, hanem nagyobb része azon birtokosoknak is teszi, kik gazdaságukat maguk kezelik (mert a ráfordított kevés gond nem érdemli a vállalkozói iparkodás nevét, és nem is eredményez vállalkozói nyereséget, hanem

csak egyszerű jövedéket) — ezek közt kivételes eset, ha valakit a takarékosági hajlam reá bir, hogy jövedelme egy hányadát évről-évre félre tegye; ez igen természetes, mert azon jövedelem, melylyel beéri, örök időkre biztosítottnak látszik számára és utódai számára; a jövőnek gyarapítása végett tehát ritkán lesz kedve a jelenben magától kényelmeket és élvezeteket megvonni; ha pedig azzal be nem éri, mert kényelmi s élvezeti igényeinek azon jövedelem meg nem felel, akkor még kevésbé lesz képes megtakarításokra, hanem ellenkezőleg valószínű, hogy jövedelmén túl fog költekezni ¹⁾). Egészen más tekintetek befolyása alatt áll ellenben az, ki ha évenként tetemes összegeket is szed be, bevételeit nagyobb részükben saját erőfeszítéseinek, szorgalmának, szóval tevékenységének köszöni s tudja, hogy azon bevételek azonnal megszűnnek, mihelyt tevékenysége megszűnik; ennek törekvése lesz akkora vagyont szerezni, melynek jövedelméből majdan fogalmi szerint kellemesen meg fog élni, ha nagyobb kort ér, és melyet gyermekeire hagyjon. Jól tudjuk, hogy nem szükségkép, sőt bizonyosan nem lesznek ezen vállalkozók mind csekélyebb vagyonnak, pályájuk kezdetén is, mint a jövedékből, munka és vagyonszaporítás nélkül élők: hanem az egyének hajlamai szerint egyik 20,000 forintos tőke kamatát fogja évenként contemplatív egyszerűségben vagy — ha jobban tetszik — philosophicus tunyaságban — elfogyasztani, míg a másik tízszerre vagy többszörte nagyobb vagyon mellett fáradszónul dolgozni fog annak szaporításán. Minden fejlettebb kultúrájú államban léteznek kis jövedékesek (rentier) és nagy vállalkozók. Egészen azonban még is az áll, hogy a vagyonnak nagyobb része van olyan kezekben, melyek azt szaporítani képtelenek, sőt a melyek közt lassanként fogy; s ez idő alatt mások, kik keveset vagy semmit sem örököltek, vagyont gyűjtenek. Azonkívül, hogy a vagyon tétlenségre hajlandóvá teszi az embert, míg a vagyontalanság keresetre ingerel, átaljában még az is áll, hogy az egyéneknek csak kisebbsége képes vagyont akár sze-

¹⁾ A földbirtokosnak azon aránylag kevésbé iparkodó jelleme a földbirtokban álló vagyonnak látszólag teljes biztossága mellett összefüggésben áll azzal is, hogy az bizonyos tekintetben monopóliumot képez.

rezni vagy akár csak csonkítatlanul együtt tartani is; a vagyontalanok sokkal nagyobb számánál fogva pedig ilyen képességgel felruházott közöttük, hasonló hányad mellett annyi-szor több lesz, a hány-szor számuk a vagyonosokét felülmúlja. Ezen viszonyok szükséges következménye, hogy a *vagyonnak állandó irányzata lesz a vagyonosok descendenseit elhagyni s a vagyontalanokéihoz szivárogni*. Az időszak hossza különböző lesz, de mindenütt kell hogy előforduljon, melynek végén a nemzetvagyonnak utolsó töredéke is kiment azok descendenseinek kezéből, kik az illető időszak elején bírták azt; a viszonyok szerint elég lehet arra néhány nemzedék kora, míg másutt egy évezrednél is több kellend. Hitbizományok és feudális intézmények lassítani fogják a processust, de meggátolni annyival kevésbé, miután maguk sem örök időkre alkottatnak. Természetes azonban, hogy minél szabadabb a tulajdon, minél akadálytalanabbul ruházható át, annál akadálytalanabbul fog azon processus is lefolyni; forradalmak, társadalmi rázkódások előmozdítják. Hogy a mondottak állanak, arról a felületes figyelő is meggyőződhetett; mindegyikünk ismer egyéneket, kik gazdagok, noha szegény szülőktől származnak, valamint olyanokat, kik szegények, noha közelebbi vagy távolabbi őseik gazdagok voltak; gondoljuk meg már most, hogy ez a múltnak minden időpontján így volt s nem marad kétség a vagyonnak körfutama iránt.

Ha a vagyontalanok mint vállalkozói nyereséget annyit takarítanak meg, mint a vagyonosok egy része jövedelmén túl, azaz tőkéből költ, az illető terület gazdasági helyzete nem változik, feltéve hogy a vagyonbíró és vagyonszerző együtt laknak azon. A külforgalom által azonban beáll annak lehetősége, hogy a belföldi fogyasztás a mennyiben a fogyasztók jövedelmeit felülmúlja a belföldi iparvállalatok csekély jelentőségénél fogva ezekben eredményezett vállalkozói nyereség által nem ellensúlyoztatik, hanem a megtakarítások, a tőkésítések, melyek azon fogyasztás részére dolgozó vállalatokban létrejönnek, a külföldet gyarapítják: vagyis az, mit a gazdagság körfutamának nevezünk, a foglalkozásoknak valamely területen nagyon egyoldalú volta mellett, akként is mehet véghez, hogy a nemzetvagyon apránként, (azon arányban mint a

vagyonosok fogyasztása összegében jövedelmük együttes összegét felülmúlja) külföldiek birtokába megy át. Így aztán beállhat azon eset, hogy egy országban igen sok külföldi tőke lesz elhelyezve (melyért t. i. a külföldnek kamat jár) a nélkül, hogy az országban létező tőkék összege tényleg több legyen, mint volt, mikor még külföldi tőke nem volt az országban; és pedig ott fog ez eset beállani, hol a vagyonosak mellett, kik jövedékből élnek, épen nincsenek vagy csak kevésé vannak képviselve olyan foglalkozások, melyekben az életrevalóságot, az egyéni erőfeszítéseket dús eredmények jutalmazhatják. Ilyen foglalkozások a kereskedelem és a gyáripar. A kereskedelem maga azonban azon aránylag csekély hányadnál fogva, melylyel a megforgatott cikkek értékét növeli s mivel ezek mennyiségére, a forgalom kiterjedésére is csak kevés befolyást gyakorolhat — a termelés és szükséglet vagy fogyasztási képesség által, annak határai meg lévén szabva — nehezen lesz képes megtakarítmányai által azon hézagokat betölteni, melyek a nemzetvagyonban a jövedékből és földbirtok után élők összeségének tőkemorzsolgatása által támadnak. A kereskedői osztálynak általában nem szabad valamely országban túlszamosnak lennie (számosabbnak, mint a termelt és fogyasztott cikkek megforgatása erőpazarlás nélkül igényli) s a kereskedő által vett nyereségnek is, a cikk értékéhez képest, szerénynek kell lennie; mindkettő t. i. hogy aránylag kevés erő által létesíttessék a forgalom s a fogyasztótól vett árak közötti különbség szerény legyen, kapcsolatban áll, mert ha kevesebben vannak, egy-egy nagyobb forgalmat közvetíthet, s minél több cikket forgat meg, annál csekélyebb nyereséget kellend, hogy foglalkozása kifizesse magát, egy-egy árutól számítania. Mindkettő ott éretik el legjobban, hol a kereskedői hitel erősen ki van fejlődve, az olcsó idegen tőke használata által. Megjegyzendő hogy a mit a kereskedői tevékenység határaitól mondtunk, nem vonatkozik azokra, kik átviteli vagy tengeri kereskedelmet idegen országok közt közvetítenek; de ez nem szokta, legfeljebb is szórványosan, megelőzni az ipar fejlődését s inkább utána következik.

Élénk ipari tevékenység tehát az itten jelzett okoknál fogva is nélkülözhetlen feltétele a nemzetvagyon karban ma-

radásának. Ennek hiányában s ha egy ország termelő lakosságának zöme csak földbirtokosokból s földművesekből áll, kereskedők s olyanok mellett, kiket Smith Ádám inproductív foglalkozásúaknak nevez, az ország minden valószínűség szerint szegényedni s a külföld adósává válni fog. Mert a földműves, a legkissebb birtokos foglalkozása az egyéni tehetségek kifejlésének kevés tért enged és nagyobb szerű vagyoni gyarapodás lehetőségét a nagyobb életrealitás alapján kizárja; a parasztbirtokos szorgalom és takarékoság által közlegényből lehet altisztté a vagyonosok sorában, de tábornokká sohasem fog emelkedni. A nagyobb birtokos pedig — egyes kivételekkel, melyek a törvény hatását nem csökkentik — olyan állást foglal, mint a jövedékből élők¹⁾, vagyis az olyan kapitalisták, kik nem börziánusok: a nagyobb rész a jó gazda fogalmainak megfelelni vél, ha jövedelmét elkölti évenként s ennél többet nem, minek következménye szükségképen az, hogy az átlag valamivel többet költ, mert a jobb gazdák is, hol egy, hol más évben többet fognak költeni, s a mellett tékózlók mindenütt és mindig léteznek. A nemzetvagyonnak ezen fogyasztási többletek által való kevesbedése, ellensúlyoztatik és pótoltatik egy tevékeny iparos osztály és minden rendű vállalkozók nyereségének megtakarított része által, (ha ilyen tevékenység számára tér van az országban) midőn a jövedékből élők soraiból időnkint egyes családok kilépvén, helyökbe beállanak azon vagyonszerzők fiai s unokái, kiknek közelebbi vagy távolabbi utódai, majdan ugyanazon törvény hatása folytán fognak onnan kilépni. Ezen processus azonban ilyen módon nem mehet véghez, ha az országban nem nyílik tér több oldalú produktív tevékenységre, ha az országban nem jön létre más tiszta jövedelem (a termelési költségek levonása után fenmaradó jövedelem, mely egyedül megtakarítható) a földjövédéknél, a melynek iránya elfogyasztatni. A vagyonosok vagyona ugyan itt is apadni fog, de más oldalon gyarapodás nem jövend létre az országban.

¹⁾ Ha több gondot is fordít jószágára, semhogy azt lehetne mondani, miszerint láblógázva él, a tevékenysége által kivert jövedelemre mégis úgy fog tekinteni, mint valami állandóra, biztosra, s az esetek többségében évenként el fogja költeni.

Ellenben gyarapodni fognak a külföldön élő iparosok, kiknek ipartermelvényeit fogyasztva, fogyasztják amazok vagyonukat. Hogy az itteni szegényedés és az ottani gyarapodás ki fogják-e egymást egyenlíteni, vagy pedig egyik vagy másik túlsúlyban lesz-e, ez leginkább a tőkemorzsolás arányaitól fog függni. Míg ugyanis az évenként tőkésített vállalkozói nyereség egy állandó hányadul tekinthető, mely ugyan a fogyasztott cikkek mennyiségével és értékösszegével emelkedik, de ezen értékhez viszonyítva, annak százalékában kifejezve konstans; addig azon hányad, melylyel a fogyasztók kiadásai jövedelmüket felülmúlják, igen különböző lehet; s ettől, hogy a fogyasztott értékben mekkora hányad van a bevételek által fedezve, s mekkora hányad fedeztetik a tőkéből, fog függni, hogy a világgazdaság, szempontjából gyarapodás vagy szegényedés lesz-e az eredmény. Ha a fogyasztók jövedelmét, mint konstans összeget a -val jelezzük, azon összeget pedig, melylyel a költsékezés a jövedelmet felülmúlja, mint változót x -el, a fogyasztott cikkekért adott összeg, vagyis e cikkek termelőinek (a kereskedők részével együtt) nyers bevételei lesznek: $a + x$, minnek egy

$$\frac{a}{a+x}$$

meghatározott hányada b képezendi a tiszta nyereséget, a tőkésíthető és megtakarított összeget. A létező értékek ösz-

a

szege változatlan fog maradni hogy ha $x = b-1$, apadni fog, hogy ha x -nek ennél magasabb és gyarapodni, hogy ha annak ennél alacsonyabb érték tulajdonítatik; tehát ha ezen egyenlet áll, akkor egyszerű vagyonthelyezés, ha x nagyobb, akkor vagyonmegsemmisítés történik, mi a termelő iparra nézve is kedvezőtlen, mert a fogyasztási képesség csökkennév, cikkei kelendőségének a jövőben meg kell szűnnie s megsemmisülnek menthetlenül azon értékek, melyek lassúbb tőkemorzsolás mellett az ő birtokába mentek volna át. Feltételezendő ugyan, hogy nagyobb kelendőség mellett a megtakarítható hányad némileg növekedni fog, miután a vállalkozók költségeinek egy része p. o. saját élelmük, egyenlő marad, akár többet, akár kevesebbet adnak el; ez azonban, a mennyiben nem ellensúlyoztatik a munkabér valószínű emelkedése által, csak kevésbé módosíthatja az eredményt, mert azon része a költségeknek,

mely aránylagosan emelkedik a termeléssel — kifejlett iparnál — mindenestre messze túlnyomó.

A fennebbi képlet, mely a tőke-fogyasztás és tőkésítés kölcsönös kiegyenlítését fejezi ki, egy új konstansnak, a term. költségek változhatlan részének hozzájárulása által¹⁾ követ-

$$a - c$$

kezőleg alakul át: $x =$

$$b - 1$$

Ha tehát a föld- és tőkejövedékből élőknek fogyasztási többlete nem múlja felül x -nek az egyenlet által kifejezett értékét, akkor az ország ezen több-fogyasztás daczára sem fog szegényedni, feltéve, hogy a fogyasztási cikkek belföldön készülnek, s az elköltött összegek belföldi vállalkozók zsebébe mennek; és ezt feltéve, csak azon esetben fogna szegényedni az ország, ha az x vagyis a fogyasztási többlet azon értéket felülmúlja s az egyenlet ennél fogva nem áll. Ellenben, ha a fogyasztott cikkek külföldről hozatnak be, *akkor szegényedni fog az ország, habár a fogyasztási többlet nem is múlja felül*

$$a - c$$

a tőkésítést, sőt még úgy is, ha x alatta marad az

$$b - 1$$

által képviselt értéknek, vagyis ha a csereviszonynak világ-gazdasági hatása gyarapodás. Csakhogy a szegényedés így aránylag lassúbb lesz, és a külföldi iparos annál többet fogna érhetni, minél lassabban csökken a fogyasztási képesség. Meglehet ugyan és valószínű — különösen, ha a földbirtok jó karban marad, és csak megterhelhetik, de nem deterioráltatik — hogy külföldiek, kik tőkét hoznak magukkal, fognak időnként megtelepedni, betöltve a tönkrement régibb birtokosok helyét. Ez által a tőkeállomány időnként fel fog javulni, de az irányzat, minthogy néhány nemzedék után az új birtokosok is a régiek állapotára jutnak, mégis mindég ugyanaz fog maradni mindaddig, míg a gazdasági viszonyok és a társadalmi tagozás egyoldalúsága tart.

Ezekkel bebizonyítottunk tekintjük azon állítást, hogy *a vagyanosok és jövedékből élőknek hasonló költekezési hajla-*

$$a + x - c$$

¹⁾ A tőkésíthető hányad lesz ugyanis $\frac{a + x - c}{b}$, miben a b osz-tónak kisebb értéke van, mint a fentebiben.

mai mellett egy ország virágzó állapotban maradhat, ha a fogyasztási cikkek belföldön állíttatnak elő, és tönkre mehet, ha azok külföldről hozatnak be.

Ma különben már alig létezik valaki, a ki Say-vel és Baudrillart-ral azt állítaná, hogy egy ország árubehozatala mindig csak árukivitel által fizettethetik meg; ma már mindenki elismeri, hogy azoknak különbözőzetei a nemzetközi hitel útján s a termelési kevesletben levő nemzet tőkéjéből egyenlíttetnek ki. Hogy a 2. pont alatti nem képez absolut igazságot, hogy nem egyre megy, ha azon cikkeknek termelői, melyeknek fogyasztása okozza a kevesletet, a fogyasztókkal egy társadalomhoz tartoznak-e vagy sem, ezt kimutattuk, midőn ráutaltunk a vagyonnak körfutamára, s a tényezőkre, melyek azt okozzák és melyek alapján egy ország hasonló fogyasztás, hasonló költsékezési hajlam mellett elszegényedhet vagy pedig gyarapodhat a szerint, hogy az individuális erőfeszítéseket jutalmazó vállalatok számára van-e benne tér vagy nincs. — Öltöny- és bútorszövetek, kárpitok és szőnyegek, óriási tükrök, csillárok és egyéb finom üvegárak, finom edények, bőr- és elefántcsontárak, mindenféle csecsebecsék és fényűzési cikkek, ezek azok leginkább, melyek kísértetbe viszik a vagyont, melyek ellenállhatlan vonzereje a vagyonosok egy részénél és gyakran a fizetésből élőknel is túlköltsékezést okoz, és lehetne mondani, hogy egyedül ezek azok, melyeknek fogyasztása a nemzetvagyonban hézagokat üthet, viszont ezek azok, melyeknek termelői, a nagy-iparosok, gyűjtik a nagykereskedők és bankárok mellett a legnagyobb vagytonokat. — Természetes ugyan, hogy az ezen cikkekre évenként költött összegekhez képest, az iparosok által gyűjtött vagyonok mégis aránylag csekélyeknek tűnnek fel és hogy nagyobb része az e cikkekre költött összegeknek menthetlenül megsemmisül; így az összes termelési költségek, a befektetett tőke kamata, a vállalkozók saját költsékezése és csak egy része a tiszta nyereségnek lesz megtakarítva. De viszont nem kell elfelejteni, hogy az éretttük kiadott összegeknek is sokkal nagyobb része fedezve van a jövedelem által és hogy csupán egy aránylag csekély hányada a költsékezésnek törtenik a tőke rovására; ez ugyan még mindig elég jelentékeny arra, hogy bizonyos, közelebb meg nem

határozható idő alatt a vagyonokat tökéletesen elfogyaszsa, valamint cseppenként is kiürül a hordó; de azért nem csupán ellensúlyoztathatik a tett kiadások összességéből a vállalkozók részéről megtakarított hányad által, hanem ezen utóbbi többletben is lehet. Világos továbbá az is, hogy ezen ellensúlyozás csupán a világvagyonban jön létre ha a termelő és fogyasztó fél két külön társadalomhoz tartoznak, mikor ezek egyike szegényedni, másika gyarapodni fog. Nem létezik ugyan ország, melynek lakossága egyedül tőkepenészekből s olyanokból állana, kik ezeknek tett személyes szolgálatok után élnek, a milyen ország azon tan helyességéről kétségtelenül a leghathatóbb bizonyítványokat szolgáltatná. Azonban, mint már mondván volt, a földbirtokos habitusa sokkal gyakrabban a jövedék után élő tőkepenészes, mint az iparoséra, a vállalkozóéra hasonlít. Azért Magyarország képezi annak legélénkebb illusztrációját, valamint hogy a Magyarországon tapasztalt tünetények felett való gondolkodás is vezette szerzőt ezen okoskodásra.

A 3. pont alatti argumentum, úgy mint azt Smith és Say formulázzák, az mely a szabadkereskedelmi iskolának legtöbb követőt szerzett, s melynek az az elmélet és gyakorlat terén kivívott diadalait köszöni. És elvontan felvéve, csupán a jelenre és a közvetlen gazdasági haszonra való tekintet mellett, az valóban megdönthetlennel látszik és matematikailag igaznak. Mindazáltal így tekintve is, feltételezték a következőket: hogy a tőkék s a munkaerő, melyek felett valamely ország rendelkezhet, teljesen foglalkoztathatók és mindig foglalkoztathatók lesznek az addig ottan gyakorolt termelési ágakban; ez ismét az utóbbiaknak a végtelenbe való terjeszthetőségét involválja, mi különösen ott nem áll meg, hol a földművelés képezi úgy szólván az egyedüli foglalkozást, miután ennek kiterjedése a terület által szorosán korlátolva van; holott a munkaerő növekedésének lehetősége, a lakosságnak akár befajzás, akár telepítés általi szaporodásában megvan; az elhelyezett tőkék pedig a nemzetközi hitel útján szaporíthatók, eshetőleg a végtelenbe, csupán a gyümölcsöző foglalkozások kiterjedése által korlátolva. Ezen argumentum tehát, hogy abszolút helyességűnek tartathassék, feltételezi, hogy azon iparágak, melyek valamely országban fenállanak, a végtelenbe

is terjeszthetők, nem ismerve más korlátot a termelvények ke-
lendőségénél. De ha az argumentum helyessége megengedhető
volna is, a míg csupán a jelen pillanatnyi jólét és a kereske-
delmi haszon tartatik szem előtt, — a mivel kapcsolatban el
lehet ismerni, feltételeken ¹⁾, hogy a védvámok alkalmazása
pillanatilag terhet róhat az országra, — ellenben ennél mag-
sabb álláspontot foglalva el, azon érvnek fontosságát egé-
szben elenyészni tapasztaljuk. Akkor t. i., ha elismer-
jük, hogy a jövő megérdemelhet a jelentől némi áldozatot, és
hogy a nemzetek létfolyama egyéb tényezők behatása alatt
is áll, mint csupán ez alatt: venni és eladni. Egyik feltűnő
következetlensége a Smith-féle iskolának, hogy azon egyszerű
gazdasági maximákat, melyek helyességét ott, hol egyes egyén-
ről van szó, maga is elismeri, — teljesen ignorálja, mikor tár-
sadalmaik jönnek kérdésbe. Hogy az egyes egyének korlátol-
nia kell fogyasztását, uralkodnia kell hajlamai felett, hogy
némi önmegtágadásra van szüksége, ha boldogulni akar, hogy
a jelenben egyik vagy másik élvezetről le kell mondania, ha
jólétet akar biztosítani a jövőre, ezt valamint mindenki, úgy
ezen iskola is kénytelen lesz elismerni; ellenben társadal-
makra nézve a költségeknek minden megszorítását vagyoni
vesztésnek véli és a fogyasztás nagyságában nem csupán a
gazdagságnak jelét, hanem annak eszközét, előmozdítóját
látja. Ha az egyén egy bizonyos összeg árán valamely mester-
séget megtanul, valamely képességet vagy ismeretet elsajá-
tít, ez lehet hasznos. A Smith-féle iskola sem tagadja ennek
lehetőségét, mindamellett is, hogy azon egyén egy összeg pénzt,
melyért öltönyöket, vagy cukrot és kávé, vagy dohányt ve-
hetett volna, kiadott a nélkül, hogy azt, mit rajta szerzett,
fonttal vagy rőffel megmérni lehetne; ellenben egy nemzetre
nézve ennek lehetőségét meg nem engedik; kidobott össze-
gek azok, melyek árán néhány év múltán egy iparág megho-
nosul és felvirágzik; hasznosan csak úgy lennének alkalmazva,

¹⁾ Feltételeken, minthogy p. o. Magyarország jelen helyzetében a
védvámok nem szükségkép rónának új terhet az országra; államköl-
tségeink fedezése most a beltermelést sújtja, akkor a külföldi cikkek
fogyasztását terhelné.

ha érettük bizonyos quantum munkát képviselő árúk, akár brüsszeli csipkék, akár szeszes italok, vagy bármi más hozat-
tak volna be.

Nem akarjuk e helyen vizsgálni, hogy e következtelen-
ség honnan ered; talán lesz még erre alkalmunk később; itt
csak konstatálni kívántuk. List Frigyes felfogása szerint ellen-
ben lehetnek esetek, mikor hasznos a nemzetnek valamely
cikkért magasabb árt fizetni egy ideig, következésképp az ab-
beli fogyasztást korlátozni, ha ez áron egy új jövedelemágra,
egy termelési képességre tesz szert. A ki pedig ezt tagadja, az
vagy azt hiszi, hogy e világon, hol minden jónak árát meg kell
vagy pénzben, vagy munkában, időben vagy valamely más ál-
dozatban fizetni, csupán az ismeretekért és képességekért nem
kell áldozni; vagy pedig tagadja a haladás lehetőségét és azt
tartja, hogy a mely fokán a gazdasági képzettségnek, tehát a
kultúrának is egy nemzet egy adott pillanatban áll, azon vesz-
tegelni van kárhozthatva, a míg a világ állni fog.

A 3. pont alatti évrre nézve a mi vélekedésünk az, hogy
igenis meg lehet, habár nem feltétlenül minden esetben áll,
hogy több munkával kevesebbet termel az ország, mely kezdő
ipart véd, mint ha ezt nem tenné, de akkor az ebben foglalt
áldozat úgy tekintendő, mint díja a megszerzett képességnek,
mely csak addig fizettetik, míg abban a kellő gyakorlat beáll.
Ezen képességek pedig, mint megannyi életszerv tevékenysége
képezik a nemzetnek erejét, biztosítják létét, mert azok által
emelkedik a magasabb szerves lények sorába.

Imént mondtuk, hogy nem feltétlenül áll, miszerint az
ország, mely védelem alatt ipart nevel, több munkával keve-
sebbet termel. Ennek magyarázatául jegyezzük még meg e
ponthoz, hogy az ellenkező nézet szerint annak ha védelem
folytán bizonyos munka- és tőke-quantum bizonyos cikkek
termelésére fordítatik, mely különben erre nem fordított
volna, szükséges következménye, hogy valamely más — és pe-
dig jövedelmezőbb — termelési ágban kevesebb termeltessék,
mint különben termeltetnék. De ez korántsem mindég kell
hogy álljon; először, mert tőke mindig lesz ott, hol gyümölcsö-
zön alkalmazható, és mert a munkaerő quantuma nem szük-
ségkép konstans, hanem olyan ruganyossággal bír, mely en-

gedi, hogy egy bizonyos fokig az igényekkel növekedjen vagy fogyjon; nagyobb kereslet, nagyobb munkabér, kitartóbb, beltetjesebb munkát eredményezhetnek; másodsor, mert egészen vagy csaknem egészen parlagon beverő munkaerők is létezhetnek; léteznek is a föld számos országában, minek a Smith-féle iskola tanaiból folyó következtetések szerint szükséges hatása volna, hogy ott azonnal kifejlődjék valamely iparág, erőfeszítés nélkül küzdve meg minden idegen versenyyel. Mi részünkről nem állítjuk korántsem, hogy mindenütt, hol ez eset áll, a védvámoknak is lehetne magában azon hatása; csak rá akartunk utalni, hogy a létező erők korántsem mindenütt és minden körülmények közt egyenlően zsákmányoltatnak ki. Harmadsor a munkaerő bevándorlás által szaporítható. Negyedszer végre több mint valószínű, hogy a hol csakugyan valamely régiebb termelési ág rovására karoltatnék fel az újabb, amaz, melytől a munkaerő elvonatik, a legkevésbé jövedelmezők közül való lesz, minthogy nem minden foglalkozás egyenlő többletet eredményez a munka díján felül; már pedig számos esetben folytattnak, csupán a szokás hatalma, az átöröklés megrögző hatása vagy a létező és különben elértéktelenülő fundus instructus kedvéért, olyan foglalkozások, melyek a munkás sanyarú élelmén felül semmit vagy igen keveset jövedelmeznek; itten a védvámok által adott impulsus, ezek eljöttét idézve elő, az addig gyakoroltnál eshetőleg közvetlenül is gyümölcsözőbb munkára való áttérést eredményezhet.

Ezek után áttérve a 4. pont alatti ellenvetésre, ennek alaptalanságát könnyű szerrel kimutathatjuk. Ha valamely iparág védelem nélkül ki nem fejlődhet, ez onnan ered, hogy a vállalkozónak abból haszna nem volna; a behozatali vám folytán elérhető magasabb ár tehát, midőn azon iparágat lehetővé teszi, csak azon közönséges vállalkozói nyereséget szerzi meg, melyet más iparágban védelem nélkül lehet elérni; az árkülönbözet nem a vállalkozó zsebébe foly, hanem az uralkodó körülmények folytán belföldön magasabb termelési költségeket fizeti meg. Ha kelletnél magasabb a behozatali vám, ez hibás alkalmazását bizonyítja a rendszernek, de nem a rendszer hibás voltát; a helyes mértéket a gyakorlat jelölheti ki; kísérletek itt mellőzhetlenek. Nem is szükségkép kell igen

magas vámokkal kezdeni, melyek utóbb leszállíttassanak; lehet kezdeni igen mérsékelt vámtételekkel, melyek mint pénzügyi vámok igazolva vannak; ha azután a kívánt eredmény nem mutatkozik, lehet apránként feljebb menni. Egyébiránt az ellenvetés, még ha igen magas vámtételek feltételeztetnek, akkor sem sok alappal bír, mert azoknak hatása kétségtelenül számosaknál fog vállalkozási kedvet költeni; már pedig kétségtelen, hogy a belföldi versenynek épen olyan limitáló hatása van az árakra, mint a külföldinek. Ugyanebben az 5. pont alattira nézve is bennfoglaltatik a felelet.

A 6. pont alatti teljesen alaptalan állítást foglal magában. *Mert sem valamennyire okszerű elméleti bizonyítás nem képzelhető*, melyből folyólag csak az lehetne erős, a mi kezdetől fogva erős volt, sőt a melyből folyólag fejlődési processus nem léteznék s csak az lehetne életrevaló, a mi a semmiből egyszerre egész termettel lépett ki; ez épen olyan képtelenség, mint azon másik feltételezés, hogy a mi még kevésbé kifejlett, az mégis szabadon versenyezhetne azzal, a mi már teljesen ki van fejlődve. — *Sem a tapasztalás gyakorlati bizonyítékot nem szolgáltat*; a kereskedelem és közgazdaság története ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy a hol magasabb ipar létrejött, daczára annak, hogy más ország előbbre volt, ott mindenütt a védelmi rendszer alkalmazása mellett jött az létre. Angolország nyers-termelő államból, melynek külkereskedelme a 14-dik század végéig egészen az öt iparterményekkel ellátó hanza-városok és a hollandiak kezében volt, a kíméletlenül alkalmazott protectív-systema hatása által lett a világ első ipar-államává. Franciaország virágzó iparának és ezzel roppant tökebőségének alapját Colbert vetette meg, az annyira gúnyolt merkantilizmus elveinek alkalmazása által. Németország gazdasági felvirágzása azon időben kezdődik, midőn List Frigyes hazafias működése folytán a vám-egylet létre jön. És ki merné állítani, hogy ez országokban a protectio üvegházi ipart nevelt? A protectio hatása alatt megerősödött iparuk ezt már nélkülözheti. Angolország szinte teljesen lerontotta a védvámokat, és csak finanziaális vámokat tartva fen, öntudatosan halad a szabad kereskedelem pályáján; Franciaország a második császárság

alatt szerencsésen megindult volt azon s a visszatérés, melyet a köztársaság okozott, tévedés a gazdaság terén, valamint, hogy Franciaország legújabb története a legszerencsétlenebb s a nyilvános élet minden ágaiban elkövetett tévedések lánczolatát képezi. Németországban az egészséges gazdasági politikát legkésőbbi eredetű, s ez leghátrább is van a szabadkereskedelmi maximák gyakorlati alkalmazásában; mindamellett ez is megindult s a vám-egylet létrejötte óta több ízben mérsékelte vámtételeit a nélkül, hogy ipara szenvedett volna ez által. Megfoghatlan, hogy ilyen példák után, hogy lehet a protectióról, mint olyan rendszerről beszélni, mely csak üvegházi ipart képes nevelni. Az ember kénytelen ezeknek megfontolása után kimondani, hogy minden teoriák közt, melyeket az emberiség szellemi története felmutat, a legagyaftabbakat sem véve ki, alig létezik egy, mely — tapasztalati alap állván rendelkezésére — a tapasztalatokat oly következetesen ignorálta, a tényekkel is számolni olyan kevéssé igyekezett volna, mint azon tana a nemzetközi csere és kiegyenlítés egyedül boldogító hatásának.

A 7. pont alatt formulázott nézet első részében nem szükségkép helyes, másodikában pedig tökéletesen helytelen. Mert ha az országra áldozatok ró is a beliparnak ápolása, ebből nem következik, hogy azok mindenesetre a tőkeképzés, a productív kiadások rovására jönnének. Épen oly kevéssé, mint tagadni lehet, hogy ha valamely csoda hatása folytán minden közterhek, minden állami és községi adók megszüntethetők lennének, az eddig ezeknek fedezésére igényelt összegek egy tetemes hányada a fogyasztást növelné, épen olyan kevéssé állítható, hogy a protectió által a lakosságra háramló közterher kizárólag a productív elhelyezéseket és nem az inproductív kiadásokat is csökkenthetné. Hogy egyikét és másikat is mily arányban, az eleve meg nem határozható; egyébiránt lehetnek olyan körülmények is, melyek közt, mint már hangsúlyoztuk, a rendszer elfogadása áldozatot épen nem involválna s ilyenek jelenben Magyarországi. Hogy az ország, mely némi önmehtagadás útján egyoldalú gazdasági állapotokat sokoldalú produktivitással váltott fel, s minden ágaiban a meghonosított iparnak olyan

gyakorlatot sajátított el, melynél fogva a szabad versenyt immár kiállja, hogy ennek helyzete ne legyen ez által előnyösebb, ez állítás olyan nyers realizmust involvál, olyan félreismerését vagy megvetését a szellemi élet tényezőinek, mely Smith Ádámnak, mint a nagy műveltségű angol nemzet fiának részéről méltán meglephetne, ha nem tudnánk, hogy az embert saját eszméinek bálványozása mennyire elvakíthatja s ellenségévé teheti az igazságnak. Smith Ádám az ő nagy felfedezésének, a munkafelosztás princípiumának általánosabb alkalmazást akart tulajdonítani, mint minő azt tényleg megilleti. A munkafelosztás nagy előnye és az egyoldalúság nagy hátránya olyan ellenmondást foglalnak magukban, melyet csak a mérték helyes eltalálása oldhat meg kedvezően. De ő ebben a mérték szükséges voltát nem akarta vagy nem tudta felismerni, s ebből folyólag előtte a világ eszményi állapota bizonyosan az lenne, ha az emberiség eloszolna szántó-vető nemzetekre, sütő-nemzetekre, csizmadia-nemzetekre és így tovább. A ki az igazat keresi, annak szem előtt kellene tartania, hogy a hatások kivétel nélkül két ellentétes principium valamely pontban való kiegyenlítődéésének eredményei. Ennek fel nem ismerése képezi a Smith által alapított nemzetgazdaságtan alaphibáját. Ezt igyekezni fogunk később, alkalmasabb helyen, bővebben kifejteni, minthogy az állításnak igazolása most nagyon messze elvezetne tárgyunktól. Azon nyers realizmus tehát áll tagadásában a szellemi és erkölcsi impulsusoknak, melyeket a foglalkozások többneműsége eredményez s melyek szükségkép visszahatnak a gazdasági életre. Azonban ettől eltekintve, képzelhető-e, hogy egy ország, mely p. o. kizárólag földműveléssel, mezei gazdasággal foglalkozik s ennél fogva aránylag ritka népességű, mert terményeinek egy tetemes részét a külföldre kell küldeni gyártmányokért s ennél fogva nem lakhat rajta annyi ember, a mennyit talaja táplálhatna, képzelhető-e, hogy ilyen ország haladjon, fejlődjön? A népesség ritka és nem szaporodhat, mert csak annyi ember számára van kereset, mennyi a mezei gazdaságban foglalkozást talál; más foglalkozások nem kezdethetnek meg sikerrel, mert csak annyi munkaerő létezik, mennyit a mezei gazdaság igényel; ezen circulus vitiosus örök vesztelgésre kárhoztatná az

ilyen országot, ha a talaj kimerülése folytán a hanyatlásnak okvetlenül bekövetkeznie nem kellene. Smith Ádám tanácsa talán jó olyan országoknak, melyek gyapjúszöveteket és porcellánt visznek ki s e helyett pamutszöveteket és üvegárukat hoznak be, de bizonyára nem jó olyanoknak, melyek csak mezei terményeket visznek ki és minden gyármányt külföldről hoznak be. Itten a gyarapodás lehetősége ki van zárva ha új foglalkozások nem honosíttatnak meg, mert a termések nem növelhetők egy bizonyos fokon túl, sőt az ez irányban való törekvések, ha pillanatilag sikerre vezetnek is, csak siettetik a kimerülést. De feltéve is, hogy a termelés egyenlő marad, a lakosság ekkor sem szaporodhat, a míg azon egy foglalkozásra szorítkozik, következésképp a nemzet nem erősödik s illetőleg mint-hogy mások szaporodnak, relatíve gyengül; vagyona épen olyan kevésbé szaporodik, minthogy egyenlő marad s a beruházások csak addig képeznek tőkészaporodást, míg a jövedelmet növelik; minthogy ezalatt más nemzetek gazdagabbakká lesznek, ez relatíve szegényedik. Mindég, mindég messzebb marad el ekként s ezért végre el is kell süllyednie.

A védvám mesterkélt eszközének alkalmazása talán feleslegesnek tűnhet fel, ha úgy tekintjük, mint egyenlő rangú művelési ágak felcserélésére szolgálót; de nem úgy, ha az alacsonyabb után magasabb kultúra-fokot jelző művelési ágak meghonosítására szolgál.

Smith Ádám ezen állításaira tehát válaszunk az, hogy egy országban egy ugyanazon művelési ágak nem mindég, legkevésbé pedig a nyerstermelés terjeszthetők indefinite, hogy egy művelési ágról a másokra való áttérés némi áldozatot többnyire kivan s ezt az illető vállalkozók egyedül valószínűleg nem fogják megbírni, míg ellenben az egész társadalom, ha egyenlően eloszlik az reá, alig fogja megérezni. Hogy ugy a munkaerők, mint a rendelkezhető tőkék szaporíthatók ha gyümölcsöző foglalkozások nyílnak számukra, ezt mai nap már alig fogja valaki kétségbe vonni, következésképp új művelési ágak felkarolása nem involválja a régiebbeknek, melyek hasznosak, elhanyagolását. Már pedig egy ország, mely az elébb gyakorolt jutalmazó termelési ágaknak egyenlő állapotban tartása mellett, újakat bírt felvirágoztatni, ez minden esetre gazdagabb,

mint előbb volt. Ezen nézetek mellett, melyek a List Frigyeséi, szólnak minden tapasztalatok, míg ellenben Smith Ádám geniális spekulációja egyetlen tapasztalatra nem hivatkozhat. A hol eddig a régiék mellett új termelési ágakat láttunk felvirágozni, ezzel párhuzamosan mindég a közvagyon szaporodásának jelenségei is voltak tapasztalhatók. Erre ugyan Smith Ádám feltétlen követői mindég azt válaszolhatják, hogy a gazdagság bizonyosan ugyanazon arányban vagy még teteme-
sebben emelkedett volna, ha új művelési ágak felkarolása helyett, az ezekben fektetett tőkék s a rájuk fordított erőfeszítések a régebben gyakoroltakra fordítatnak. A társadalmi tudományok, nagy hátrányukra különböznek a természettudományoktól az által hogy izolált, összehasonlító tapasztalatok, kísérletek itt nem lévén létesíthetők, a valódi empirikus alapot nélkülözik s azért e téren az álokoskodásoknak leghosszabb életük szokott lenni. Smith Ádám okoskodása hasonlít a philosophusoknak azon természettani teoriáihoz, melyeknek helyessége csalhatlan argumentációval be van bizonyítva és melyeket az első experimentum halomra dönt. Hogy itt experimentum nem lehetséges, azt nagyon megkeserülhetik azon nemzetek, melyek későn, azaz már pótolhatlan kárukon tanulva, fognak meggyőződni, hogy a nemzetközi munkafelosztás hová vezet.

A 8. alatti állítás, melylyel Schäßflenél találkozunk, meglehetősen éles ellentétbe hozza ezen író Smith Ádámnak az előbbeni 7. alatt taglalt nézetével, mert Schäßfle megengedi, hogy egy művelési ágak, melynek természetszerű létfeltételei megvannak, parlagon heverése hiány, hogy a »helyi« iparkifejlés, melyet Carey óhajt, valóban kívánatos, csak hogy más eszközök útján tartja azon hiányt megszüntetendőnek. Az ellentét Smith Ádámval abban áll, hogy ez semmit nem akar tudni természetszerű művelési ágakról, azokon kívül, melyek egyszer már megvannak és hogy Schäßfle ilyeneket kifejleszteni óhajt, olyan eszközök által, melyekre a mesterkélttség és költségesség vádja éppen úgy reá illik, mint a védvámokra. Sőt azt lehet mondani, hogy a Schäßfle által ajánlott módszerek magukban alkalmazva mesterkélttebbek, mint a védvám magában, vagy ugyan ezen módszerek a védvámval egyetemben alkalmazva: »Idegen technikának terjesztése, minta- és mustra-felállítások által, a

külföld beutaztatása, külföldi munkások és vállalkozók betelepítése,» ezek olyan módszerek, melyeket védvám hiányában csak az állam létesíthet, melytől e szerint olyan direkt iniciativa követeltetik, minőt a behozatali vámok felállítása nem foglal magában; nem csupán a meghonosítandó művelési ágak kijelölése, hanem a módszerek megállapítása, a mértéknek megszabása, melyben egy-egy iparág egyszerre felkaroltassék, a vállalkozói szellem és koczkázat, mind ez az államtól váratik, reá háramlík. Hasonló körülmények közt, a protectiv systema elfogadása nem involvál egyebet annál, hogy minden olyan czikk, melyre nézve okszerűen kívánható, hogy az országban termeltessék — behozatali vámnak legyen alávetve; ez azon czikkek után, melyek termelése meg nem honosul, és a többiek után addig, míg az meghonosul, mint pénzügyi vám, államjövövedelmet képez, tehát a lakosságra nézve nem foglal magában terhet, miután a közterhek azért egyenlők lévén, valamely más neme az egyenes vagy közvetett adóknak ugyanannyival mérésélhető.

A valódi teher tehát csak akkor és ott kezdődik, mikor az elérni kívánt eredmények elsői létesülnek; mikor a védelem hatása alatt keletkezett termelvények elsői jelennek meg a piacon, sikeresen versenyezve a külföldiekkel; a teher azután is csak azon arányban növekszik mint a belföldi termelés emelkedik, a behozatal s a vámjövövedelem pedig fogy s utóbbi ismét más forrásból pótolandó; jelentékeny a teher csak úgy lesz, ha már valóban nagyon jelentékeny eredmények is érettek el s ekkor egyrészt a vámok mérséklése is beállhat, másrészt ez a közvagyonnak olyan szaporodását, a szerves fejlődésnek elért olyan magasabb fokát jelenti, mely sohasem lesz drágán megfizetve. Ekként csak az előfeltételek adatnak meg, s a többire nézve minden a személyes iniciatívára bizatik. Ki tagadhatná, hogy a »laissez faire« jelszó által kifejezett elvnek helyes alkalmazásai is létezhetnek; itt is csak az extremumok roszak, vagyis az egyik elvnek absolutismusa; a helyes pontot itt is középett kell keresni; tegye meg az állam a mi az államé és tegye meg a magániparkodás, a mi az övé.— Mindenesetre biztosítva van tehát az ország, hogy e rendszer mellett hiába nem áldoz, s a mit áldoz, azt az egyes nem is érzi meg. A czikkek,

melyekre nézve a behozatali vám ajánlatos, kivétel nélkül olyanok, minőkben való fogyasztását mindenki kénye szerint szabályozhatja, úgy hogy nem kell attól félni, miszerint az eszközeit felülmúló áldozatot szabjon az egyesre, hanem csupán valamivel nagyobb takarékosagra szolgálhat okul.

Ezen rendszer helyett tehát, melynél az áldozat csak az eredménnyel kezdődik, melynél az állami beavatkozás az előfeltételek megadására szorítkozik, azontúl szabadon hagyva a tért a magán iniciatívának, e helyett javasoltatik egy rendszer mely kezdettől fogva költséget ró az államra, merész iniciatívát és rendkívüli gazdasági tapintatot követel tőle és eredményt ekkor sem biztosít. A vám által védett ipar, abban előnyt élvez, olyat, mely gyengéit kiegyenlíti, de azontúl mégis küzdenie kell s e küzdelemben edződik; a viszony az, mint mikor fiuk versenyfutásánál az ifjabbak néhány lépéssel közelebbről indulnak; az előny daczára meg kell erejüket feszíteniök s megmutathatják, hogy futni tudnak. A vámvédelem magára hagyja az ipart s ezért biztosít hogy csak olyan ágai karoltatnak fel, melyek — e feltétel mellett — életképesek és az árupiaczon tért vívnak; közvetlenebb állami iniciatívától ellenben — midőn tudjuk, hogy az állami ipartelemek többnyire veszteséggel dolgoznak — valóban csak üvegházi növények megfogamzását várhatjuk.

Külföldi munkások és vállalkozók betelepítését ajánlja Schäffle; ezeknek betelepítésétől mi is sokat várnánk, de talán nem akként, hogy az állam directe importálja ezeket, tőkét állítva rendelkezésükre és olyan előnyöket biztosítva számukra, melyek az iparkodás szükségétől, a küzdelemtől felmentik őket; más módon — ha protectio nem alkalmaztatik, — nem tudom elképzelni, mint lehetne a külföldi vállalkozót és munkást reábirni a bevándorlásra. Ellenben a vámvédelem mellett, már olyan kedvezmények is, minőkre az állam vállalkozhat, anélkül hogy neki nem valót vállalna magára, eredményezhetnék a betelepédést. Ilyenek lehetnének a következők: kedvező honosítási törvény, egészséges és olcsó munkáslakások, az ipartelemekhez szükséges terület átengedése, a netán kívántató közlekedési erek elkészítése, bizonyos időre adómentesség; az utóbbi csak igen feltételesén. Mind ez nem menti fel az illető

vállalkozókat és munkásokat attól, hogy jól működjenek, ha megélni akarnak, hogy a létért küzdjenek; holott ellenben egyéb állami iniciatívák, p. o. államgyárak alapítása vagy egyes gyárak subventionálása mellett az illető egyének boldogulása már kevésbé feltételeztetik igyekezetüktől.

A védelmi rendszer minden ellenségei közt Schäffle kétségtelenül nem csupán a legfeltétlenebb, de a legvakabb is; Smith Ádám tagadja a közgazdasági szerves fejlődés kívánatos voltát s ez ugyan igen különös, de ilyen álláspont mellett a vámvédelem elítélése még érthető; Schäffle ellenben elismeri hogy az szükséges lehet, s hogy eshetőleg elő kell azt mozdítani; de erre olyan eszközöket ajánl, melyeknek a védvám nélkül és e helyett való alkalmazását kívánni, az elfogultság netovábbját képezi. Mekkora ellentét közte és Mill János Stuart közt, ki pedig a szabadság nagy apostola, és politikai gazdaságtanában Smith Ádám követőjéül tűnik fel. Mindamellett a védelmi rendszerről való nézetében ettől is eltér, íme Mill szavai:

»Az egyedüli eset a melyben, tisztán a politikai gazdaság elvei nyomán, protectív vámok védelmezethetnek, az ha ideiglenesen alkalmaztatnak (különösen egy fiatal és emelkedő nemzet részéről) olyan idegen iparág meghonosításának reményében, mely magában teljesen hozzá illik az ország viszonyaihoz. Valamely országnak előnye egy másik felett az iparnak valamely ágában, sokszor csak onnan ered, hogy korábban kezdte. Nagyon lehetséges, hogy nincs az egyik félen valamely inherens előny vagy hátrány a másikon, hanem csupán gyakorlatban és tapasztalásban való pillanatnyi fölény. Valamely ország, melynek ezen gyakorlatot és tapasztalást még meg kellene szereznie, lehet egyéb tekintetben alkalmasabb a termelésre mint azok, melyek elébb jelentek meg a versenypályán; és a mellett helyes megjegyzése Raenek, hogy semminek sem annyira irányzata valamely ágában a termelésnek előmozdítani a javításokat, mint ha ez az addigiaktól eltérő viszonyok közt próbálkozik meg. Nem lehet azonban várni, hogy egyének, saját kockázatukra, vagy helyesebben biztos veszteségükre, valamely kézműipart felkaroljanak és annak terhére viselve addig folytassák, míg a termelő-munkások felneveltettek azoknak

színvonaláig, kiknél ez eljárások hagyományosak. A védelmi vám, bizonyos észszerű ideig folytatva, lesz olykor a legkevésbé alkalmatlan módozat, a mely szerént egy nemzet e nemű kísérlet terhét elvállalhatja. A védelemnek azonban olyan esetekre kellene szorítkoznia, melyekben okkal remélhető, hogy az ápoltt iparág bizonyos idő múlva nélkülözhetni fogja a védelmet; és soha nem kellene engedni, hogy a hazai termelők olyan várákozásokat tápláljanak, melyek szerént a védelemben tovább részesüldenek azon időnél, mely elegendő rá, hogy megmutassák, mire képesek ¹⁾).

Ennyit mond Mill ez irányban s ezzel álláspontja körvonalozva van, úgy hogy elmondható, hogy az ő nézete és List Frigyesé közt egy hajszálnyi különbség nem létezik. Különbség csak abban van, hogy Mill nagy munkájának húsz sorában engedi meg, a mit List egy nagyobb és több kisebb munkájában igyekszik bebizonyítani a logika és rábeszélés minden eszközeivel; de azért List semmivel sem kíván többet, mint Mill concedál; álláspontjuk azonos. Hogy miért annyira különböznek a kifejezés terjedelmében és erélyességében, ezt alig szükség magyarázni, List hazája és kora egyrészről s a Millé másrészről megfejtik ²⁾). List életét szánta reá, hogy azon igazságot megértesse honfitársaival, kiknek nagy szükségük volt reá, hogy megértsék. Angolország már évtizedekkel Mill előtt, sőt már Smith Ádám korában is ott állott, hogy azon igazságnak nem vehette volna hasznát. Mindabban, mit Mill hazájában látott, hallott és tapasztalt, semmi sem volt. mi figyelmét gyakrabban vagy behatóbban irányozta volna azon igazságra. Felismerte — s ebben nagyon eltér Smith Ádámtól — de azontúl nem fog-

¹⁾ Mill: Principles of political economy. London. 1872. 556. 1.

²⁾ A környezet befolyását felismeri *Schäffle* következő szavakkal: »Jelentős, hogy a legjelentékenyebb védvám-theoretikusok (List, most Carey) feltörekvő ipar idejében és országaiban léptek fel.« Elfogulatlan emberek itt reá kellett volna jönnie, hogy viszont azok, kik a szabadkereskedelmi tanokat, nem bárgyún mások után recitálva, hanem a viszonyok szemléletéből merítve meggyőződésüket — hirdették, csupán kifejlett ipar országaiban léptek fel, melyeknek a szabadversenyben biztosítva volt a győzelem.

lalkozott vele; a világ első iparállamában élt, ennek számára irt, ennek viszonyaival volt eltelve, s ezen kívül is csak olyanokat tartott szem előtt, melyek szintén előhaladt fejlődési fokot értek el. Mi szüksége volt reá, mi oka lehetett volna, hogy »fiatal nemzeteknek« hosszás előadásokat tartson, hogy miként neveljék magukat? A fiatal nemzeteknek minden fiatalságuk daczára lehetett volna annyi eszük, hogy könyvében megtalálják azon húsz sort, mely számukra íratott s ezt tanulják meg könyv nélkül. Hogy nem volt — ez leginkább a fiatal nemzetek fiatal eszmetanárainak bűne, kik a nyugot-európai nemzetek szájából hallottak olyan elveket, melyeket ezeknek saját viszonyaik diktáltak s kik ezen elveket otthon utánuk mondogatták, egészen más viszonyok közt, nem vévén észre, hogy ezen viszonyok közt az többé nem elv, hanem kongó frázis. Most ugyan már kevesebbet hallani erről, de a hatvanas években fű-fa beszélt nálunk a szabadkereskedelem áldásairól. Csak egyszer magyarázta volna meg egyike azoknak, hogy mit várna Magyarországra nézve attól, habár a föld minden országai végképen lerontanák is a vám-sorompókat! Nemzetgazdasági divat volt az, nem egyéb, melyet a nyugot-európai országokból importáltak egy ládába pakolva az angol gallérral és francia nyakraalóval. Ott persze, a honnan hozták, nem divat volt azon tan, hanem az aktuális viszonyokból merített meggyőződés, mely csak annyiban nem volt helyes, hogy generalizálták, a mi speciális viszonyok által volt igazolva. Nálunk való alkalmazása ellenben eszünkbe juttatja azon vad királyt, ki az európaiaktól ajándékul nyert lakktopánt fülönfüggőként viseli, de mezítláb jár, mint annak előtte. Nem az angolokat kell érte vádolni, ha ópiumot exportálnak Chinába, pálinkát az indiánokhoz és szabadkereskedelmi teoriákat mindenüvé; ők észszerűleg cselekesznek, saját érdeküket tartva szem előtt; hogy lehetne tőlük kívánni, hogy más érdekét tartsák szem előtt, mikor más a magáét sem tartja! A hiba, ha hiba történik, azoké, akik lerészegesnek ópiummal, szeszszel vagy megértetlen tanokkal; mind a három méreg, és olyan méreg, mely előbb *elbutítja*, azután *megöli* az embert.

Mint Mill, úgy Roscher is emelkedett elfogulatlan állás-

pontot foglal el e kérdésben. Mindketten bebizonyítják ezzel is, mi különben is kétségtelen, hogy messze túlszárnyalják mindazokat, kik e században Smith Ádám rendszerét fogadták el szellemi tevékenységük kiindulási pontjául. Roscher álláspontja legjobban kitűnik List Frigyes megítélésénél, legújabb munkájában, a » Nemzetgazdaságtan történetében«, hol következőket találjuk: »List Frigyesnek theoretikai nagy jelentősége csupán az ő még sokkal nagyobb gyakorlati jelentőségének alapján ítéltető meg. Egész tömegére nézve korunk legfontosabb állami- és gazdasági kérdéseinek ő valósággal próféta Majd mind az, mit List Németország részére kivívni törekedett, teljesen vagy félig valósult, még halála előtt . . . így a feudalismus és a bureaucratia meggyengítése, a tevékeny iparos középosztály gyarapodása, a közvélemény hatalma, főleg a sajtóé, a németek nemzeti öntudata kifelé, valamint befelé, mihez különösen hozzájárult a vámegetlet és a vasúti rendszer, végre még az állam vagy nemzetgazdaságtannak valódi politikai és nemzeti gazdaságtanná való felemelése. És pedig ezen fejlődéshez List személyileg hatalmasan hozzájárult. Ő kétségtelenül egyike az elsőeknek azok közt, kik a nélkül, hogy államhivatalt viselnének vagy az országgyűlésben szavazattal bírnának, csupán irodalmi tevékenység által nagy befolyást hódítottak maguknak Németország állami viszonyaira ¹⁾«.

És alább Listnek viszonyát az uralkodó közigazgatási iskolához tárgyalva: » Kiváltképen három hiba az, melyet az *iskolának* szemére hány: mód nélküli kosmopolitismust, mely a nemzetiségnek sem természetét el nem ismeri, sem érdekeinek kielégítésére tekintettel nincs; holt materializmust, mely a tárgyaknak csupán esereértékét fogja fel, a nélkül, hogy a nemzeteknek szellemi és politikai, jelen és jövő érdekeit, valamint productív erőit figyelemre méltatná; desorganizáló individualizmust, mely mindent a kereskedő szempontjából tekint, úgy, hogy p. o. Smith Ádám munkája nem egyéb, mint systemája minden egyének magángazdaságának, úgy, a mint az ki-fejlődnek, ha nem léteznének külön álló államok, alkotmányok,

¹⁾ Geschichte der National-Oekonomie, 970. 1. és köv.

kultúrállapotok, nemzetek, nemzeti érdekek, sem nemzeti szenvedélyek és háborúk. Ki mondhatná teljesen alaptalanoknak e szemrehányásokat, habár Smith Ádám ellenében kelletténél tovább mennek is? Mi különösen a kosmopolitismust illeti, már Quesnay következőleg címezi főmunkáját: *Physiocratie ou du gouvernement le plus avantageux au genre humain* és azon feltevésben ír, hogy minden nemzetek kereskedői egy kereskedelmi köztársaságot alkotnak. Hasonlóképpen J. B. Say a politikai ökonómiát úgy definiálja, mint minden nemzetek érdekeinek vagyis általában az emberi társadalom érdekeinek tanát. Szintúgy Sismondi is azt tűzi ki e *tudomány* feladatául, hogy az emberi nem javával foglalkozzék. Hogy pedig ezen kosmopolitismus milyen közléről érinti az ellenkező szélsőséget: az individualizmust, és hogy ezen utóbbi milyen könnyen félreismer mindent, mi nem pillanatilag és kézzel fogható, ez alig igényel magyarázatot¹⁾.«

Elismerőleg nyilatkozik továbbá Listnek hisztorikus érzékéről, és annak azon tanáról, mely szerint a népek normális fejlődése öt egymásra következő fokon (vadászélet, pásztorélet, földművelés, földművelés- és gyáripar együtt, végre e kettőhöz kereskedelmi tevékenység.) vezet át. »A List által oly gyakran megvont párhuzam a pusztán földműves állapotnak kötött, elszigetelt, haladástalan pangása és az iparnak ezerszeresen összeszövő, felszabadító, sarkantyúzó tevékenysége közt, bizonyára a legszemléltetőbb dolgok közé tartozik, melyek az újabb közzgazdaságtanban irattak²⁾.«

És alább List tanait ismertette: »Az állam feladata pedig, hogy a népnek természetes előhaladását mind magasabb érettség felé jobban siettesse, semmint az magától következnék be. »Várjon-e az erdész, míg századok folytában a szél egy vidékről a másakra hordja a magot, s ez úton válnak sivár puszták sűrű erdőséggé?« (List III. 123. köv.). Ha két nép egymással közlekedik, az egyik már kifejlett gyáripari erők birtokában, a másik még pusztán földműves nép: úgy az utóbbi szabadverseny mellett alig képes saját ipart alapítani, mert a régen fenálló, tőke és mindennemű munka által túl-

¹⁾ Ugyanott 975, 1.

²⁾ Ugyanott 979, 1.

nyomó ipara a magasabb kultúrájú népnek épen olyan könnyen le fogja azt nyomni, mint a legreményteljesebb fiút egy athletailag kiképzett, érett férfi. A List által oly erőteljesen hangsúlyozott »Principiuma a folytatólagosságnak« vagy munka folytonosságnak, mely szerint sokkal könnyebb egy már megkezdett üzletet nagyobbítani, mint újat kezdeni, különösen ezen pontra vonatkozik¹⁾».

A List Frigyes iratai által gyakorolt befolyással kezdődik Magyarországon a kereskedelmi politika és vámkérdések körüli első komolyabb eszmemozgalom. Németországi szereplése közvetlenül megelőzte volt azon hatalmas lendületet, melylyel a felébredő nemzeti érzet Magyarországon a közéletet töltötte el. A német vám-egylet, mely hogy létrejött, nagy részben az ő irodalmi működésének köszönhető hazája — első gyümölcsseit termette ez időben, mikor Magyarországon érezni és fájlalni kezdték a közgazdasági elmaradottságot, s a bécsi kormány által Magyarország irányában követett vámpolitika következményeit. E mozgalom részben a nemzet fejlődő öntudatosságából, részben pedig talán már ekkor is a köz- és magánéletnek nyugot-európai befolyás által megváltozott exigenziáiból eredt.

A korszaknak s az eszmemozgalomnak — melylyel itt foglalkoznunk kell — története, a többi Magyarországot illetővel együtt meg van írva Kaucz Gyulának »A nemzetgazdasági eszme fejlődési története« című könyvében, mely a nagy nevű nemzetgazdának munkái közt hasonlíthatlanul a legérdemteljesebb és melyben határozott free-trader részéről kétszeres elismerést érdemlő objektivitással adja elő a kérdésben levő törekvések és eszmesurlódások vázlatát. Természetes, hogy ezt csupán a dolgok elfogulatlan ismertetésére kívánjuk vonatkoztatni, míg azoknak ottan található bírálatát, szempontunknál fogva egyáltalán nem helyeselhetjük. Ki a tényeket s az ez időben történt fontosabb enunciációkat részletesen ismerni óhajtja, a nevezett munkára utaljuk s részünkről szorítkozunk azoknak méltánylására, az általános gazdaságtani, úgy mint a nemzeti szempontból.

¹⁾ Ugyanott 980, 1.

A szabadkereskedelmi teoriák befolyása alatt, azon ébredési korszak elején, a közvélemény túlnyomólag az Ausztria és Magyarország közt fenálló, és Magyarországra nézve valóban igen hátrányosan kezelt, mert a hazai ipart nem gyámo-lító, ellenben a kivített akadályozó vámsorompó lerontására, sőt Ausztriával egyetemben a német vám-egylethez való csatlakozásra irányult. De ezt csakhamar (1841—42-ben) és csaknem általánosan felváltotta azon helyesebb nézet, hogy a vámvonálnak az eddigiektől eltérő elvek szerint való reformálását, nem pedig eltörlését kívánja az ország gazdasági érdeke, melynek kifejezést adott 1844-ben az akkori országgyűlés alsó házának felirati javaslata. Ebben elmondatik, hogy »Magyarország mindaddig, míg ipara és gyári productiója nem leszen *s pusztán földmívelő* ország maradand, virágzó közigazdaságra szert nem fog tehetni. Mert a műipar és gyártás fejlett nemzetre nézve első rangú szükség . . . Főfeladatunk ezek folytán a műiparnak, mint földünk értékét fokozandó, termékeinkre piacokat teremtő, összes gazdasági életünket élénk lendületnek elejébe vivő foglalkozási ágnek minden módoni támogatása, keletkező gyártásunknak a külverseny ellenében vámok általi védelmezése¹⁾«.

Midőn e korai időszakban ily találó felfogást, ily helyes rátapintást a gyógyítandó oldalra, tapasztalunk az országos majoritás részéről, el kell csodálkoznunk, hogy mai nap három eseménydús és fejlődéstelt évtizeddel később, annyira tudata híjján lehetünk a teendőknek, annyira önállóság nélkül néze-teinkben. Úgy látszik, mintha mostani bővebb ismereteinket a gondolkodás mesterségének árán szereztük volna meg. Egyébiránt létezik a jelen nemzedék mentségére egy ok, melynél fogva az ipari termelés, valamint az iparos népesség hiányának akkor valóban még sokkal élénkebben kellett éreztetnie mint most; erre később reá jövünk.

A feliratban, melynek szavait idéztük, egy új vámszabályzat kidolgozása kívántatott protekczionisztikus alapon. Azonban ez ügydarab már a felső házban leglényegesebb részében csonkítást szenvedett s ezen csonkított alakban terjesztetett fel.

¹⁾ Kaucznál id. munk. 397. 1.

»Fájdalom! hogy mint sok egyéb ügyre, úgy erre nézve is a fejedelem válasza kielégítő nem vala, hanem egyenesen kitérően hangzott¹⁾«.

Következett az iparvédelmi agitáció és a véd-egylet megalakulása, melynek történetét, kitűzött feladatát és foganatosítási eszközeit illetőleg, a ki ezeket nem ismerné, ismételve Kaucz munkájára utaljuk²⁾). Itt megtalálja egyéb érdekes nyilatkozatok ismertetése mellett, Deák Ferencz szent-gróti beszédének főbb momentumait is és a csodálkozás, melyet a fentebb idézett felirat-töredék költött, még növekszik ezek olvasásánál: miként lehetséges, hogy a bölcsesség és igazság, ha egyszer ki voltak mondva és elismerve, oly annyira el hagyják magukat temetni, a hol a gondolatfolytonosság félbe nem volt szakítva s ki ne üssék fejüket a perjéből, melyet évtizedeken át üres szalma csépelése halmozott rájuk.

Ezen beszéd csaknem mindenben helyes felfogását a közgazdasági helyzetnek és egy-két lényegtelen pontot kivéve — minők hogy a fényűzés más országnak áldás, meg ha a »pénz«-nek kilkézre kerülése helyébe a tőkéét írjuk — mindenben helyes közgazdasági elveket tár fel.

Ha a magyar hazafiak ezen nemes törekvései nem találkoztak azon férfiúnak, kinek elméletei szolgáltak igazolásukul, cselekedetei előképül — ha nem találkoztak List Frigyesnek helyeslésével, ez a következőkben találja magyarázatát. Mindenekelőtt tekintetbe kell venni, hogy a mezei gazdaság az időben csakugyan még nem volt kifejlődve odáig, hol annak további fejlesztése már csak az ipar létrejöttétől feltételeztetik és e célból, valamint átaljában az ország gyarapítására jó közlekedési erek nyitása sürgősebbnek tűnhetett fel. Másodszor pedig List mindenekfelett német patrióta volt s mindent hazája szempontjából tekintett, következésképp a szomszéd agrikultur államnak, melyet arra szánt, hogy Németországnak nyers terményeket adjon s tőle gyártmányokat vegyen, ezen törekvéseit kevés sympathiával, nem jó szemmel nézte s ennél fogva hajlandó lehetett az előbbeni okot — a mezei gazdaság

¹⁾ Kancz. id. munk. 399. 1.

²⁾ id. m. 399—408. lapokon.

fejletlenségéből folyót — magának némileg exagerálni. Harmadszor végre a véd-egylet megalapítása, mint a helyzetnek profetikus felismerése és a nemzeti érület magasztos nyilvánulása, bámulatot érdemel ugyan, de a mellett be kell vallani, hogy az nem volt gyakorlatias eszköz és korántsem hathatott akként, mint egy helyes vámpolitika. Mindamellett is részünkről igazoltnak találjuk azt, mert mást tenni nem lehetett, tenni pedig valamit kellett; *cselekedetek* kellettek, melyek a nemzet erős akarát ad oculos demonstrálják. Praktikus eszköz nem volt a véd-egylet, mert elvben nem *protectio*, hanem *prohibitio* volt, nem a termelési költségek különbözetét egyenlítve ki hasonló bel- és külföldi termény közt, hanem az előbbinek, bármily rossz, biztosítva a piacot; nem foglalva magába semmit a pénzügyi vám természetéből, mely egy kezdő ipar esetében és pedig legkezdetben, mikor a teher legérezhetőbb, mert az értékek termelésének fokozódása nem ellensúlyozza még, a vedvámából a közönségre háramló terhet állami jövedelemre változtatja, míg később a belföldi termelés terjedésével a vám mérsékelhető. A mellett hatásának meg kellett hiúsulnia az ámtás könnyûsége által, mely hasonlóná tette a rendszert egy őrizetlen határokkal fennálló prohibítív rendszerhez.

Az ok, melynél fogva List, a mi nézetünk szerint sem egészen jogosulatlanul, idő előttinek tarthatta az iparvédleti törekvést, abban az időben kifejezést is talált az ellenkező irányt követő, minoritást képző hazafiak nyilvánításaiban s a Kaucz által munkájában amazok felett gyakorolt kritikának is egyedül elfogadható része, midőn azt mondja, hogy »a mezei iparnak, az átalakulások, politikai és jogi reformok egész során kellett előbb keresztül mennie, hogy a kitűzött cél csak némileg is megközelíthetessék, s hogy ingatlan jellemű nehézkes naturál-gazdaságunknak, birtokrendszerünknek, forgalmi és közlekedési eszközeinknek előbb tökéletesen meg kellett volna változniuk, ha némi kilátással sikerre akartunk volna a célba vett rögs pályán haladni«.

Ellenben egészen helytelen és a manchester-iskola sophistikus közhelyein alapuló Kaucz bírálatának az idézett sorokat megelőző része, u. m.:

»Az első fő- és alaptévedés a véd-egyleti (s a vele rokon

védvámi) törekvésben az volt, hogy félreismerve a nemzetgazdasági élet természetét és törvényeit, azon balhiedelemnek hódolt, hogy népek ipari és forgalmi élete *mesterséges módon* s mesterséges eszközökkel kényünk-kedvünk szerint igazgatható s mintha elhatározások, egyezkedések, kényszer vagy erőszakolás elégséges volna arra, hogy valahol műipari virágzás előidéztessék. A véd-egyleti párt azon hibás s főleg a 19-ik század közepén már megbocsáthatlan nézetben vala, hogy azt, a mi csak az *idők lassú folyamának*, a nemzeti ipar és oekonomiai élet fokozatos fejlődésének s az összes társadalmi kultúra természetes módni terjedésének lehet gyümölcse: erőszakos úton, külközegek s untalan beavatkozás által a közgazdasági dolgok organikai rendjébe, elérni lehet, hogy műipart csak amúgy egy lábdobbantással (mint Széchenyi monda) s mintegy varázsütéssel teremthetni; s hogy csak idegen czikkekrőli hazafias lemondás kell, hogy virágzó nemzeti gyártás előidéztessék! Fontolóra nem vették a mozgalom vezetői azon ezer meg ezer *föltételeket*, melyek valamely országban a műipar sikeres meghonosításához megkívántatók, nem méltányolták közgazdaságunk sokkal nagyobb feladásait és égetőbb szükségzeit; nem azt, hogy rideg programjuknak az élet és gyakorlat követéléseivel úton-útfélen összeütközésbe jönnie kell, hogy az egész izgatás tartós és közhasznú eredményekre nem vezethetett s hogy azon úton, a melyen ők haladtak, csak oly mesterkéltségek üvegházi ipar tenyésztethetik, a melynek valódi gyökere és életrevalósága nincsen s melyet épen azért az első zivatar irgalmatlanul *megsemmisít*«¹⁾).

Én nem tartom balhiedelemnek, hogy egy nemzet *mesterséges módon* (mond öntudatosan) behathasson az irányra, melyben fejlődik, ipari és forgalmi tekintetben épen úgy, mint politikai, kulturális vagy bármi más tekintetben. Én nem hiszem, hogy azon vak erővel szemben, melyet a közélet szempontjából az egyeseknek egyéni céljaik és hajlamaik befolyása alatt álló cselekvései képeznek összeségükben, fatalisztikus megadással kellene a nemzeti öntudatnak lemondania minden erőfeszítésről. Igazgatni persze nem lehet a népek gazdasági

¹⁾ Id. m. 410 l.

életét, de befolygni reá, hol minden egyes az ő ereje szerint befoly reá, csak az öntudatosan cselekvő összeségnek miért ne lehetne? Nem tudom, volt-e mondva a véd-egylet alapítói részéről, de a Kaucz által idézett nyilatkozatokban bizonyára nincs mondva, hogy elhatározások, egyezkedések, kényszer vagy erőszakolás elégséges az ipar felvirágoztatására; csak-hogy ezen férfiak belátták, hogy ha valamit elérni óhajtunk, a mihez több mint egy lépés kell, azért az első lépés megtételétől idegenkednünk nem szabad, noha ez csak egy, és így nem elégséges. Hogy *csak az idők lassú folyamának* gyümölcse lehet a műipar, ez olyan állítás, melyre határozatlansága miatt nehéz valami mást válaszolni, mint hogy a lassúság gyümölcseit most, harmincz évvel később, bő alkalmunk van élvezni, s hogy azok nem nagyon ízletesek. Hogy műipart csak amúgy egy lábdobbantással lehet teremteni, ezt mi sem hisszük. Egy lábdobbantással műipart? Még csak egy csizmát sem; de azért nem esett kétségbe soha még egy csizmadia sem, hogy csizmát tudjon létrehozni. Ha arra akartunk volna szorítkozni, a mit egy-egy lábdobbanással megteremtünk, valóban még oda sem jutottunk volna el, a hol állunk. Hogy ezer meg ezer föltétel kívántatik az ipar felvirágozására, ezzel kelletténél talán valamivel, talán jóval több van mondva, hanem hogy egynéhány feltétel kívántatik azon kívül, hogy a termelésnek a konkurrenzia ellenében előnyök nyújthatnak, ez bizonyos. De hát ők nem hittek véteni, midőn megadták azon egy feltételt, melynek hijján a többi be nem állhat.

Mind újra ugyanazon elv, ugyanazon argumentum: nagyon sok a teendő, tehát ne tegyünk semmit.

Visszatérve arra, mit fennebb feltételelesen beismertünk, hogy a mezőgazdasági fejlődés nem volt eljutva odáig, hogy mostani fogalmak szerint és tekintve a nyugoti népek kulturális viszonyait, a műipar meghonosítása elsőrendű teendőül tűnhetett volna fel, mégis feltételezhető, hogy kedvezőbb politikai viszonyok közt, eszélyesen alkalmazott pénzügyi vámok által lehetett volna előkészíteni a talajt, a nélkül, hogy a forgalom ez által szenvedjen. Leginkább pedig azért nem szabad a védegylet alapítóinak törekvéseit és várákozásait ez alapon elítélni, mivel a közlekedési viszonyok nem csak Magyaror-

szágban, de az egész világon merőben mások voltak mint most. A vasutak óriási befolyása a termelési viszonyokra akkor még nem volt ismeretes, nem volt előre látható hogy a nemzetközi forgalom jelentősége a mezei gazdaságra nézve mennyire emelkedni fog általuk. Minél olcsóbb lesz a szállításbér, annál inkább válik lehetővé intenzív gazdaságot folytatni a sűrűbb népességű iparos fogyasztó vidékektől távolabb eső területeken is; és ellenkezőleg minél drágább a vitelbér, annál alacsonyabb foka mellett a mezei kultúrának állhat be szüksége és lehetősége is annak, hogy közbenső forgalom váltsa fel a kizárólagos exportkereskedelmet. A vasutaknak és a közlekedési eszközök minden tökélyesbítésének hatása kozmopolitikus irányzatú és ezek által a Smith Ádám-féle nemzetközi munkafelosztás eszméje sokkal inkább realizálhatóvá, nemzeti szempontból sokkal fenyegetőbbé lett, mint az ő idejében volt. Innen van, nézetem szerint, hogy akkoriban és minekelőtte a külforgalom okozta magasabb eladási árak befolyása által mezei gazdaságunk a mostanihoz hasonló fejlődést ért volna el, az ipari tevékenység szüksége éppen olyan élenken éreztetett, mint most kellene éreztetnie, ha a nemzet tévutakra nem lenne vezetve; és annak meghonosítása éppen olyan indikálnak tűnhetett fel akkor, mint most. *Vasutak nélkül* a mezei gazdaság akkori állapota szerint úgy megkívánta azt az ország java, mint annak mostani állapota mellett a *vasutakkal*. Helyes vámpolitika mellett, s ha a közlekedési viszonyok az akkoriak maradnak, a műipar meghonosíthatása akkor sem volt kevésbé valószínű, mint most; sőt talán most, dacára annak, hogy mezei gazdaságunk oda jutott, hol a terménykiviteltől nem várhat már további lendületet, nehezebb leondene a feladat.

És ha ekként az akkori közlekedési viszonyok mellett és a vasutak által előidézett revolúció előreláthatatlansága miatt a védelmi párt álláspontja igazoltabb volt, mint a minőnek, első tekintetre feltűnik, viszont ellenfeleiről korántsem mondhatni, hogy argumentációjuk általában a valódi helyzetnek felismerésén alapult volna. Ki erről meg akar győződni, olvassa el Kautznál a nagytekintélyű gr. Dessewffy Emilnek egy magasztalt iratából közölt idézeteket, melyekben többi

közt az mondatik, hogy »hazánk kereskedelmi főérdeke, Ausztriával egészen szabadon és vámmentesen érintkezni,« és alább »Az abszolút és általános szabadkereskedést magunk is az utópiákhoz sorozzuk, de az ausztriai tartományok és hazánk közötti szabadkereskedést a közel jövőben valószínűleg pirom desideriumokhoz számítjuk, s legvalódibb érdekeink által hatalmasan követeltnak tekintjük.« Alább kitűnik, hogy gróf Dessewffy a közbenső vámsorompók lerombolásáért még áldozatot is kész volt Ausztriának hozni p. o. a dohánymonopolium befogadása által.

Részünkről szükség esetében megfoghatónak tartjuk, ha a vámterület közösségét most fentartani kívánják politikai tekintetekből, (valamint hogy ezek nyomán valószínűleg fenn is fog az tartatni, a mely esetben a jövő nemzedékei talán azon szokatlan látványt élvezendik, hogy önkényt mint vész el egy nemzet *politikai tekintetekből*), de hogy az ország anyagi érdekében kívánni mint lehetett azt, ez előttem teljesen érthetetlen. Hogy egy országos tekintély ekként nyilatkozhatott, az valódi szerencsétlenség a nemzetre nézve, mert az övére és más tekintélyekére vihető vissza a nagy többség által e kérdésben jelenleg követett magatartás, a közöny, melylyel ez életkérdés jelenben tárgyalatik.

A fentebbiek és hozzájuk hasonlók akkoriban szórványos nyilatkozatok voltak; jelenben ez mondhatni a közhang. Oly óriási következetlensége egy nemzetnek, minőt a világtörténet többet nem mutat fel. Egyébiránt a következetlenség már akkor kezdődik, midőn Kossuth, a »Pesti Hírlap«-hoz közeledve, kijelenté, »hogy Ausztria ellen hatályos védvámvo-nal csakugyan alig kivihető¹⁾.«

Mindamellet az 1848-ki kormány intézkedései hívek voltak az 1842-ki elvekhez és ugyanekkor az országos gazdasági egyletben s az irodalomban és journalistikában hasonló elvek emelkedtek túlsúlyra²⁾.

Az 1849. évet követő korszakban a francia és angol irodalom befolyása alatt, az »írástudóknál« s ezek közvetíté-

¹⁾ Kautz: id. munka 428. 1.

²⁾ Id. munka 461. 1.

sével a nagy közönségnél is általánossá lett a szabad kereskedelmi irány és az áltudománynak teljes hittel fogadott sophismái csodálatos behatósággal feledtetek el a nemzet korábbi törekvéseinek emlékét. Hogy oly teljesen kiirhattak minden reminiscenciát, ez annyival feltűnőbb, mivel egyéb tekintetben az eszmekör s az óhajtások ugyanazok maradtak és ezeknek minduntalan vissza kellett volna idézniök az emlékezetben, mi velök elválaszthatlanul összeforrtnak látszott. Talán ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar nemzetnek különös hajlama van az életben tudományos elméletek által vezetetni magát. Ez mindenesetre a legkedvezőbb magyarázat. Egyébiránt bármi lett légyen az ok, bizonyos hogy a hatás oly általános volt, miszerént egész a közjogi kiegyezés létrejöttéig, tehát azon időben is, mikor már mindenről szabadon lehetett beszélni s a nemzet kívánalmi fenhangon fejeztettek ki, a vámterület elkülönítése és önálló kereskedelmi politika folytatása, ezen kívánalmak közt nem fordultak elő. Az akkori határozati párt, mely különben legteljesebb integritásukban igyekezett fentartani az 1848 előtti ellenzék elveit, orgánumának, a »Hon«-nak programjába a leghatározottabb szabadkereskedelmi irányt írta elő, önálló vámpolitika kérdésére éppen nem reflektálva ez időben. Ha felakarná az ember sorolni azokat kik ezen irányt osztották s abban nyilatkoztak, fel kellene sorolni csaknem minden jobb hangzású nevét az irodalomnak és politikának. Ellenkező iránynak csak szórványos példái merültek fel. Ilyet tanúsított Halász Imre a Carey munkájának magyarra fordítása által; ilyen irányú volt Pesty Frigyesnek Kaucz által is dicsért emlékirata és végre a jelen irat szerzője felette gyarló első nemzetgazdaságtani kísérleteiben (egy-két hírlapi cikkben) igyekezett kifejezni azóta ingathatlanul megőrzött meggyőződését, mely az volt, hogy valóban gazdag csak azon ország lehet, melynek virágzó mezőgazdaság mellett ipara is van s hogy ennek elérésére helyes vámpolitika által lehet valamit tenni.

A kiegyezés óta némi, bár nem nagy változás állott be ez irányban. Részből az okozhatta hogy elért dolog után az ember tovább gondolkodik, részből az utolsó években nagyon érezhetővé lett hanyatlása közvagyonai viszonyainknak ingat-

hatta meg számosabbaknak meggyőződését a közös vámterület előnyeiről. Bizonyos, hogy az elébbeni korszakhoz képest terjedni kezdett az ipar fejlesztésének s védelmének, ezzel kapcsolatban pedig a vámterület elkülönítésének eszméje. A szélő bal pártzászlajára írta azt s a balközép részéről úgy az országgyűlésen, mint napi irodalmi orgánumaiban estek nyilatkozatok, melyek bizonyítják, hogy az korántsem olyan hű a szabadkereskedelmi elvekhez, mint volt a határozati párt. Midőn az Ausztriával 10 évre kötött kereskedelmi szerződés 1877-ben való lejártára való tekintettel 1874-ben a kormányvéleményadásra, annak megújítása vagy felbontása iránt, szólította fel a gazdasági testületeket, a beérkezett válaszoknak egy, természetesen még mindég minoritást képező része tanúsította, hogy a helyes nézetek valamivel több tért nyertek. Különösen kiemelendő az országos iparegylet, mely magáévá tette igazgatójának, Mudrony Somának javaslatát. Ezen jeles irat, mely mint önálló munka »A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése« cím alatt jelent meg 1874-ben, a kérdést egész terjedelmében, alapos tudományossággal tárgyalja; midőn az olvasót erre utalnám, ki kell jelentenem, hogy abban sok olyan van, mit magam részéről is elmondani öhajtottam volna, ha meg nem előztetem és hogy ez ekként feleslegessé válván, feladatomból ezáltal rövidebbé lett. Kapcsolatban ezzel, egy más hasonlóirányú iratra is bátor vagyok figyelmeztetni: ez »Önálló vámterület és védvám« Szmrecsányi Arisztidtól (1875), mely szintén sok olyan érvet tartalmaz, melyeket mivel a közönség figyelme ebben kellőleg fel lett már hívva rájuk, jelen iratomban vagy mellőzhetek vagy csak rövidebben érintek, mint különben tenném.

A véleményadásra felhívott gazdasági testületek többsége egyébiránt véleményadásaiban még mindég a régi szabadkereskedelmi irányban és a közös vámterület fentartása mellett nyilatkozik. A kereskedelmi és iparkamarák részéről ez természetes, minthogy az iparosokkal szemben a kereskedők nagyon túlnyomók azokban, kik pedig érdeküket s ezért az országét is a kereskedelmi forgalom élénkségében, tehát akadályozatlanságában látják. A gazdasági egyesületek többségéről nem mondhatni hogy csak ilyen subjektíve helyes állás-

pontot is bírtak volna elfoglalni s vannak válaszaik között olyanok, melyek világosan bizonyítják, hogy az illető testület a kérdés mikénti eldöntésével összefüggő viszonyok és azoknak magára való vonatkozása iránt legkevésbé sincs tájékozva.

Midőn a pártfúzió létrejött és az új ministerium részéről a vámszövetség tárgyában megkezdődtek a tárgyalások Bécs-csel, azaz a legújabb időben s a jelen pillanatig, a kérdés úgy látszott állani a közvéleményben, hogy a védelmi rendszerhez kétségtelenül többen hajlanak, mint a kiegyezés előtti korszakban, mindamellett azonban az igen nagy majoritás és a hangadó körök (értve azokat, kik a kérdés megoldására befolyást gyakorolhatnak) kivétel nélkül kérdésesen kívül állónak látszanak tartani a vámszerződés felbontását.

Noha bizonyos, hogy ez nagyrészt úgynevezett oppor-tunitási tekintetekből és nem az ország valódi érdeke olyan teljes fel nem ismeréséből ered, mégis azt hiszem: ha azon hangadó körök annyira, mint én, meg lennének győződve, hogy a vámterület elkülönítése a magyar nemzetre nézve élet és halál kérdése, ez elhatározásaikra befolyást gyakorolhatna. Azért emelem ez iratban gyenge hangomat, még az utolsó perczben bár hazafiúi kötelességérzet kényszerének engedve inkább mint eredménynek reményével.

V.

Tényleges viszonyok. A védszer alkalmazásának módja. Erő-szaporítás.

Minekélőtte tovább mennénk, és részletezésébe bocsátkoznánk a tényeknek, valamint teendőknek, a czélnak könnyebben való szemmel tartása végett itt röviden rekapituláljuk eddigi vizsgálódásaink eredményét és a még elmondandókra nézve is előzetesen körvonalozzuk szempontunkat.

A dilemma, mely Magyarország előtt állni látszik, ez: elnémítani a kultúra igényeit, mi (a kényelmi és fényűzési igényektől eltekintve, melyek mellőzhetők ugyan veszély nélkül, de csak szerfelett nehéz önmegtagadás által választhatók el a többitől) egyértelmű a hátramaradással és elveszéssel; vagy pedig kimeríteni magunkat azok kielégítésében, fogyasztani a nemzet tőkáját addig, a míg tart, és a míg a teljes elszegényedés nem kényszerít utóvégre mégis letenni mindarról, a mi nek a nemzetvagyonot feláldoztuk, mikor azután kétszeres gyorsasággal kell a sülyedésnek bekövetkeznie. — Azonban a veszély éber öntudata, párosulva az erős akarattal, megmenthet egy kultúráképes ¹⁾ nemzetet e dilemmából az által, hogy a neki engedett határidőt felhasználja arra hogy országát industriális tekintetben emelje, összhangba hozva a segélyforrásokat az igényekkel és öntudatosan előkészítve ekként a létviszonyok változása által megkívánt átalakulást. Ezt teheti *behozatali vámoknak helyesen alkalmazott rendszere* által, melyek bizonyos elszigetelést hoznak létre, meggátolják a külföldi környezet túlerős befolyását és meggyengítik tehát azon tényezők túlgyors behatását, melyekből ered a létviszonyok átalakulása. Ez — az átalakulás — haladásában némileg arányosítva lesz az ország gazdasági

¹⁾ Szellemi képességei meg lehetnek élve a nagyobb művelődés befogadására, olyannak is, ki gazdaságában hátramaradt.

viszonyainak átalakulásához. A gazdasági átalakulást azon rendszer lehetővé teszi ott, hol e nélkül nem lett volna lehetséges, gyorsítja, hol lehetséges lett volna nélküle is; az ipar kifejlesztése által a népesség sűrűsödését mozdítja elő, mi ismét az állam erejét és forrásait növeli; közvetlenül is nyit forrást az állampénztárnak; végre az által, hogy a külföldi fogyasztási cikkek megdrágítják, azok fogyasztását is leszállítja és ekként mérsékli a kultúrigények kielégítésének azon részét, mely hátramaradás veszélye nélkül mérsékelhető és előmozdítja az ekként megkímélt eszközöknek azon célokra való fordítását, melyek veszély nélkül nem hanyagolhatók el, ha t. i. a fogyasztástól megmenett összegek tőkésítetnek vagy a belipart gyarapítják.

Megjegyzem, hogy az ajánlott rendszer alkalmazását nem az egyedüli teendőnek tartom, hanem az elsőnek, mint-hogy a többit csak ezzel kapcsolatban tudom sikeresnek vagy kivihetőnek gondolni. A mire itt célzok, az első sorban a munkás népesség szaporítása a bevándorlás előmozdítása által, ipari nevelés, valamint a melyek a mezői gazdaság érdekében volnának teendők, különösen a trágya-anyagok kellő felhasználására irányuló intézkedések által.

Mielőtt az alkalmazandó vámrendszert illetőleg nézeteimet valamivel konkrétábban formulálnám, vessünk egy tekintetet forgalmi viszonyainkra, a mint azokat a rendelkezhető adatokból ismerjük.

A magyar korona országainak külforgalma volt millió forintokban:

	1870-ben	1871-ben	1872-ben	1873-ban
Behozatal	344	472. ₃	488. ₁	456. ₇
<u>K</u> ivitel	342. ₈	357. ₃	313	300
Behoz. több	1. ₂	114. ₈	175. ₁	156. ₇

Ezen négy év alatt tehát együtt véve 447.₈ millió forinttal multa felül behozatalunk a kivitelt; olyan különbözet, mely ha az adatokat helyeseknek tekintjük, maga képes megmagyarázni a szomorú gazdasági helyzetet, mivel tudjuk, hogy külföldön nincsenek tőkéink elhelyezve, melyeknek kamatát használati tárgyakban szednénk be a külföldtől, mint Angolország, hanem ellenkezőleg annyival kellett, hogy sza-

porodjon adósságunk a külföld irányában. Azonban a különbözetek oly hihetetlenül nagyok, hogy talán kételyek merülhetnek fel az adatok helyessége iránt. Képzeltető általában, hogy egy ország külforgalmi mérlege ily arányokban differáljon? Létezik-e ehhez hasonló példa? Nem szükség messze menni annak bizonyítékául, hogy igenis létezik. Midőn megjegyezzük, hogy az osztrák-magyar monarchia és Magyarország forgalmi kimutatásai különböző közegek által és teljesen más forrásokból dolgoztatnak ki ¹⁾ — utalhatunk arra, hogy a közös vámterületnek forgalma azon időszakban hasonló arányokat tüntet fel, a mi sokkal hathatósabban szól a fentebbi adatok valószínűsége és helyessége mellett, mintha más ország más időbeli kimutásaiban találnánk hasonlót, mert ez épen csak analógia volna, míg a két egymástól független tanúságtétel ugyanazon tárgyra vonatkozván, valódi bizonyítékot képez. Miután a következőkben a bilanziáról még gyakran lesz szó, megjegyzem mindenkorra, hogy jól tudom, miszerint az, úgy mint az államok külforgalmi kimutatásaiból kivehető, nem képez biztos alapot; nem csupán azért, mert az értékek megbecsülésénél a teljes pontosság elérhetetlen, hanem azért is, mert a kiviteli kimutatások (a kiviteli vámtok kevés kivétellel el lévén törölve) nem részesülnek azon figyelemben, mint a behozataliak; amazokból kimaradhatnak árumennyiségek, ezekből nem, s ezért a kimutatások mindig oda gravitálnak, hogy a kivitel kisebbnek tűnjék fel. E részben, mellesleg jegyezve meg, csupán Magyarország külforgalmának kimutatásai képeznek kivételt, a mennyiben ezek nem is vámhivatalok, hanem a közlekedési vállalatok feljegyzései nyomán szerkesztetnek. Egyedül a fent említett körülmény magyarázhatja, hogy ha a világ minden polgárisult államainak forgalmi mérlegei összeadatnak, az összegben is tetemesen kisebb a kivitel, holott ebben a kettőnek ki kellene egymást egyenlítenie, minthogy minden behozott áru

¹⁾ Az osztrák-magyar monarchia kereskedelmi kimutatásait a bécsi cs. k. stat. központi bizottság állítja össze a vámhivatalok feljegyzéseiből, a Magyarországiét pedig a m. kir. központi stat. hivatal a vasutak és a gőzhajózási társulat forgalmi adataiból.

valahonnan kivetett; a barbár országok, melyek mérlegeit nem ismerjük, nem okozhatják a nagy differenciát. mert ha feltételezzük is, hogy ezeké a civilizált világgal szemben kedvező, de tudjuk, hogy külforgalmuk arányai nem akkorák, hogy azon különbözetet betölthetnék. Ezért a fősúly az adatok használatánál nem is a behozatal és kivitel közt egy évben mutatkozó különbözetre fektetendő, hanem a behozatal és behozatal, kivitel és kivitel közti különbözetekre a különböző években. A rendszer, mely szerint a kimutatások készülnek, a hibák, melyek azokba befolyanak, ugyanazok maradván, a mutatkozó erősebb változások jelentősége kétségbevonhatlan. Mi a bilancia felfogását közgazdasági szempontból illeti, a IV .fejezetben mondottakra utalok és itt csak röviden ismétlem, hogy teljesen absurd némely nemzetgazdák azon állítása, hogy lehetetlen miszerint egy ország a másíknak adósává legyen az áruforgalom folytán. Ha X. földbirtokos pazarló, úgy a földhitelintézettől felvett pénzen külföldi árut vásárol, s ha nincs az országban más valaki, a ki annyit takarított meg, a mennyit X. elpazarolt, úgy a a földhiteli kötvényeknek, melyek tartozását reprezentálják, szükségképen külföldre kell kerülniök.

A magyar-osztrák monarchia külforgalma volt millió forintokban, nemes fémeken kívül:

	1870-ben	1871-ben	1872-ben	1873-ban
Behozatal	431. ₃	540. ₇	613. ₇	583
Kivitel	395. ₄	467. ₅	387. ₉	423. ₆
Behoz. több.	36. ₄	73. ₂	225. ₃	159. ₄

Itt tehát a behozatalnak négy évi összes többlete 494.₈ millió, vagyis 47 millióval több, mint Magyarországnál külön tekintve. Ilyen nagyon szokatlan számtételeknek független forrásokból összhangban való felmerülése nagyon hangosan szól az adatok hitelessége mellett. Talán lesznek azonban, kiknek e számokban mint megbízhatóságuk ellen szóló feltűnik, hogy Magyarország magában, területi kiterjedését, lakosságát és gazdagságát tekintve, aránylag sokkal nagyobb forgalmat mutat fel, mint az összes vámterület, melynek kevésbé népes és kevésbé vagyonos részét képezi. Ennek magyarázata nagyon egyszerű: okvetlenül módosítja az ará-

nyokat azon körülmény, hogy az ausztriai cs. k. központi bizottság az áruk értékét régebb idő előtt megállapított s évről évre változatlanul megtartott becsárak alapján számította ki egész 1873-ig bezárólag ¹⁾, mely árak pedig, különösen nyers terményeket illetőleg, nagyon alacsonyok, így p. o. búza 3¹/₂ fit vámmázsánként. A magyarországi forgalmi kimutatásokban ellenben a nyers termények árai eddig is évente változólag s a kereskedelemben fizetett árak közepének megfelelőleg, tehát amazoknál a cikkek egy részére nézve jóval magasabban voltak felvéve. Ez azonban korántsem a főtényező azon látszólagos aránytalanságban s az egyenlő árak alkalmazása nem akként módosítaná a számokat, hogy az aránytalanság, mely — hangsúlyozzuk — csak látszólagos, eltűnne. Látszólagos azért, mert a forgalom, mely Magyarországnak és Ausztriának egymás közt kicserélt terményeit foglalja magában, természetesen nincs számba véve a vámterület külforgalmában; már pedig ez, mint tudjuk, igen jelentékeny; Magyarország nyers terményeinek főpiacza Ausztria, míg az ottani gyárak fedezik iparcikkekben való szükségletünknek túlnyomó részét. Valószínű, hogy Magyarország külforgalmában tetemesen nagyobb összeggel szerepelnek az Ausztriával történő cserék, mint a külfölddel valók. A vámterület külforgalmából pedig az oroszlányrész minden bizonyonnyal Ausztriát illeti, míg Magyarországgal való forgalma szintén ez utóbbi külforgalmának nagyobb részét foglalja magában. Nagyon valószínű ennél fogva, hogy ha a birodalmi tanácsban képviselt országok külforgalmáról is léteznének a magyarországiakhoz hasonló adatok, ezek azt mutatnák, hogy a lajtántúli résznek külforgalma nemcsak relatíve, de absolute is nagyobb, mint az egész vámterületé.

Ha a fentebbi adatoknak nagyban való helyességéhez mégis hozzá férhetne a kétely, ez legfeljebb is csak az értékek felbecsülése szempontjából volna lehető, a mennyiben az volna feltételezhető, hogy a behozatalnak azon roppant többlete on-

¹⁾ Az 1874-re vonatkozó forgalmi kimutatásában, mely még nem jutott kezemhez, már eltér ezen rendszertől s a tényleges piaci áraknak megfelelőket alkalmaz.

nan eredne, miszerint a fontosabb behozatali cikkek becsárai, úgy az ausztriai, mint a magyar, hivatalos statistika részéről, kellőnél magasabban vétettek fel. Ha ezt feltételeznénk is, mégis elvitázhatlan azon főbb behozatali cikkek mennyiségeinek ezen években való nagy emelkedése, mint a következőkből kitévnik. Magyarországra ugyanis behozatott, ezer vámmázsákban:

	1868-ban	1872-ben
Czukor és szörp	380	526
Kávé	38	75
Déli gyümölcsök	173	213
Egyéb gyarmati- és fűszer- árúk	107	108
Dohány- és szivar	55	107
Fonalak	32	44
Mindennemű szőtt- és kö- tött árúk gyapjúból, pa- mutból, lenből- és se- lyemből, kész öltönyök, kalapok, divatcikkek	486	548
Porcelán- és cseréparúk	71	187
Üveg- és üvegárúk	32	33
Vas- és aczélárúk és vasúti felszerelési tárgyak, u. m. sínek stb.	1,055	1,591
Fémárúk, egyebek	82	63
Gépek- és gépalkatrészek	337	244
Apró árúk, díszmû és no- rinbergi árúk	30	124

Ezen összehasonlítás tárgyául e két évet azért választottuk, mivel 1868. a legrégibb, melyről megbízható adatok léteznek, 1872. pedig az, a melyben a behozatal tetőpontját érte el, míg 1873-ban, kétségtelenül az ezen év második felében, nálunk már igen érezhetővé vált közgazdasági válság miatt, a behozatal csökkenésnek indult. A fent elősorolt cikkekbe be vannak foglalva mindazon fontosabbak, melyekben való szükségét Magyarország a külföldről, illetőleg Austriá-

ból fedezi. Legnagyobb részük igen tetemes emelkedést mutat. Bármint vélekedjék tehát az ember az értékecsű helyessége iránt, annyi bizonyos, hogy a behozatal roppantul növekedett, íng a kivitel czikkei nagyjában változatlan összegeket, vagy csökkenést is mutatnak. A mérleg tehát okvetlenül nagy változást szenvedett kedvezőtlen irányban.

Mint hogy az austriai kimutatásoknak helyessége ugyanazon alapon volna kétségbevonható, és ezek a magyarországiakat igazolni látszanak, vessünk egy tekintetet ezekre, melyeknél korábbi évekre is mehetünk vissza, mi által a tapasztalat alaposságban nyer.

A külforgalom (nemes fémeken kívül) 1854-től 1870-ig következő arányokat mutatott:

	Behozatal	Kivitel
1854-ben	212 mil. Frt	221 mil. fit
1855 »	236 »	239 »
1856 »	263 »	255 »
1857 »	264 »	232 »
1858 »	257 »	230 »
1859 »	201 »	217 »
1860 »	209 »	264 »
1861 »	244 »	277 »
1862 »	239 »	293 »
1863 »	254 »	291 »
1864 »	255 »	323 »
1865 »	256 »	344 »
1866 »	218 »	329 »
1867 »	294 »	407 »
1868 »	387 »	429 »
1869 »	419 »	438 »

Megjegyzendő, hogy az értékek mind ez évekre nézve ugyanazon becsárak alapján vannak kiszámítva, melyek alapján a fentebb közölt 1870—73-ki adatok. Mint látjuk, az 1870. előtti években 1858. óta a kivitel folytonosan túlnyomó volt, és pedig az évek legnagyobb részében igen tetemesen; így 1865—67-ben a kivitel előnyére mutatkozó különbözet

százalékiar véve ¹⁾ eléri az 1871—73-ban a behozatal előnyére mutatkozót. Ha már tehát ezen utóbbi különbsétek nagyságuknál fogva valószínűtleneknek tűnnek fel, úgy az 1865—67-ki kiviteli többletekre nézve szükségképen ugyan az áll; és ha a valószínűtlenségből indulva ki, az 1871—73-ki behozatali becsárak magasaknak és a behozatal összege ennél fogva redukálándónak feltételeztetnek, ezzel az 1865—67-ki mérlegek valószínűtlensége szerfelett fokoztatnék, mivel az akkori behozatal ugyanazon arányban lévén leszállítandó, az itten a kivitel előnyére mutatkozó különbsétek még sokkal nagyobbak tűnnek fel. Hasonlóképen ha az utolsó évek különbséteket onnan eredőnek képzeljük, mintha a kiviteli becsárak nem lennének elég magasak felvéve s a kivitel tényleg sokkal nagyobb értéket képviselne a kimutatottnál, az 1865—67-ki kivitel ugyanazon arányban nagyobbak feltételezendő volna. Szóval ezen két ciklusnak egybevetése azt mutatja, hogy más becsárak felvétele által a valószínűtlenség nem kisebbedvén, hanem ellenkezőleg vagy egyik vagy másik ciklusnál nagyobbodván, ezzel azok lényegükben igazoltaknak s az adatok helyeseknek tekinthetők. Felesleges tehát, hogy e *szempontból* az egyes behozatali cikkek mennyiségi növekedését vizsgáljuk, a behozatali összeg növekedésének igazolásául.

Az előbbeni években és pedig már 1859 óta és egész 1869-ig tapasztalt nagy kiviteli többletek egyébiránt magyarázatául is szolgálnak a későbbi nagy behozatalnak, a mennyiben azok után ez mindenesetre kevésbé érzékeny csorbítása nélkül a nemzetvagyonnak volt lehető, mintha az előbbeni korszakban a behozatal és kivitel kiegyenlítette volna egymást. Azonban ekként is, tekintve hogy Magyarország-Ausztria nem tartozik a »nemzetközileg gazdag« ²⁾ országok közé, vagy-

1)	1865-ki kiviteli többlet	34 %
	1866 » » »	51 »
	1867 » » »	38 »
	1871 » behozatali »	16 »
	1872 » » »	58 »
	1873 » » »	37 »

²⁾ Azon értelemben, mint *Seiyd* használja e kifejezést »Die wahren Grundsätze des Banknotenwesens« (1875) című iratában.

is hogy kevés tőkéje van külföldön elhelyezve, míg a külföldnek ausztriai állam- és egyéb értékpapírokban nagy tőkái vannak, a beállott fordulat gazdaságilag kedvezőtlen marad. A mellett kérdés, hogy Magyarország kereskedelmi mérlege párhuzamos volt-e a vámterületével azon kedvező korszakban is úgy, mint párhuzamos a kedvezőtlenben? A valószínűség melyet e számokból merítünk mellette szól ennek; az melyet a hazai viszonyok ismeretéből merítünk, ellene; azért e kérdést legjobb eldöntetlenül hagyni. Lehet ellenben véleményt kockáztatni arra nézve, hogy a közös vámterület mérlege Magyarországéval összevetve, mint tűnik fel a lajtántuli országokra való vonatkozásában.

Az 1870—73. években, mint láttuk, Magyarország külforgalmi deficitje 447.⁸ millió ft volt a magyar kir. statisztikai hivatal adatai szerint; ugyanekkor a közös vámterületé 494.⁸ millió vagyis csak 47 millióval több, a cs. k. központi stat. bizottság adatai szerint. Kérdés, hogy ha a vámterületet illető adatokra nézve más, a valóságnak jobban megfelelő, tehát magasabb becslések alkalmaztatnának, ez mennyiben módosítaná azon összeget. Ha általában az áruk minden nemeire nézve egy bizonyos százaléki tétellel magasabban vétetnének fel az árak, a négy évi mérleg különbözeteinek összege is ugyanazon aránnyal lenne nagyobb, p. o. hogy egy határozott számot mondjunk, általában vagy átlagban 30 % -kal magasabb becslések mellett az ottani deficit 644 millió fitra rúgna s a magyarországit már közel kétszáz millióval múltná felül. De csalódás volna azt hinni, hogy ilyen eljárás, egészen eltekintve önkényességétől, a valósághoz csak feltételezhetőleg is közelebb hozna; mert a vámterületi adatokra alkalmazott becslések korántsem általában, legkevésbé pedig minden árukra nézve egyenlően tekintendők alacsonyaknak; biztosan ez csak gabbanemûeket illetőleg áll, gyártmányokra nézve nincs ok hasonlót feltételezni, s ha mégis úgy volna, ez a magyar külforgalmi adatokat is módosíthatná, minthogy a statisztikai hivatal, mint ez a »Hivatalos stat. közlemények« első évfoly. 4-ik füzetéből 17. és köv. lapon kitűnik, gyártmányokat illetőleg a cs. k. központi bizottság által megállapított becsléseket vette alapul, a mennyiben t. i. az adatok különeműsége en-

gedte ¹⁾. Ezeknek, a gabona kiszámított értékeinek rektifikálása a fentebb feltételezett aránynál sokkal kevésbé módosítaná a forgalom összegét, a behozatal és kivitel közötti különbözetet pedig alig, minthogy gabonaneműek épen a tárgyalt évek átlagában mind ebben, mind abban megközelítőleg egy formán fordulnak elő. Lehet azt is feltételezni, hogy a magyar kimutatásokban vannak a behozatali cikkek becásrai kellőnél magasabban felvéve. Ez egy cikkre, t. i. apró árukra nézve, csakugyan valószínű is. De ha azt feltételezzük is, hogy e cikk becására 50%-kal volna alább szállítandó s ez alapon az évi behozatal 20—30 millió frrtal alacsonyabbnak tűnnék fel, a magyarországi deficit még mindig túlnyomó részét, talán három negyedét képeznék a vámterületinek. Mindebből az tűnik ki, hogy az ellenkező hypothezis támogatására legkedvezőbb, a valószínűséggel csak némileg is összeférő feltételezéseket megengedve, a vámterületi deficitnek nagyobb része mégis fedezve lesz a magyarországi által, úgy, hogy a lajtántúli országok helyzete e részben is sokkal kedvezőbbnek tűnik fel. A monarchia külforgalmában 1870—73-ban mutatkozott deficitnek túlnyomó része tehát minden valószínűség szerint Magyarországnak behozatali és fogyasztási többlete által idéztetik elő, míg a gazdagabb társország mérlege, bár szintén kedvezőtlen volt ez években, de nem azon arányban, mint Magyarországé. Minthogy pedig Magyarország nyers terményeinek legfőbb eladási piacza Ausztria, mely viszont gyártmányaival

¹⁾ A követett eljárás ez volt: a közlekedési vállalatok, melyek adatai alapján a magyar külforgalmi kimutatások kidolgoztatnak, sommásan mutatják ki a gyapjúárakat, azután pamutárakat, meg lenárakat stb. Minthogy az ezen elnevezések alá tartozó áruk, minőségük szerint nagyon különböző értékkel bírnak, egy a valóságot megközelítő kulcs keresésére nem létezett egyéb módozat annál, hogy az ausztriai forgalmi kimutatások nyomán, melyekben az áruk a vámtarifának igen részletes minőségi különböztetései szerint becültetnek meg, az illető áru külforgalmának mázsánkénti átlagos értéke lett kiszámítva s alapul véve és pedig tekintetbe véve úgy a behozatalt, mint a kivitelt, az előbbent, mivel a külföldről a vámterületre behozott áruk is szerepelnek Magyarországhoz behozatalában, az utóbbit pedig, mert a lajtántúli országokból ugyanazon nemei a gyártmányoknak, melyek a külföldre, Magyarországhoz is exportáltak.

Magyarország ebbéli szükségletét nagyobbára fedezi s az összes monarchia külfölddel való forgalmának oroszlányrésze Ausztriát illeti, ebből egyenesen következik, hogy Ausztria bilanziája a külföld irányában ugyan erősen passív, de Magyarország irányában aktív, s hogy az ottani kevesletet ha nem is egészen, de tetemes részben az itteni többlet fedezi. Ez különösen kitűnik, hogy ha négy évi forgalmi eredmény helyett 6 évit foglalunk össze. Volt millió forintokban:

	1868-ban		1869-ben	
	a vámterület	Magyarország a vámterület	a vámterület	Magyarország
Kivitele	387.4	329.9	418. 9	408.9
Behozatala	<u>428.9</u>	<u>319.7</u>	<u>438.1</u>	<u>329.7</u>
	—41.5	+10. 2	+91.2	—79.2

Ezen két évben együtt véve tehát a vámterület behozatala 22.3, Magyarorszáé 69 millióval volt többletben, mit hozzáadva az ezután következett 4 évnek fentebb közölt behozatali többleteihez, az 1868—73-ki hat évi időszakban lesz, a vámterület deficitje 517.1 millió, Magyarorszáé 516.8 millió, azaz mondhatni egyenlő. Ha szorosán helyeseknek tekinthetők az adatokat, e szerint Ausztria árubilanciája e korszakban teljesen kiegyenlítené magát. De ha felteszszük is, hogy némely behozatali cikkek Magyarország részéről kellőnél magasabb értékkel vannak felvéve, s ha ezen alapon le is szállítjuk Magyarország behozatalát akkora összeggel, mely a valószínűséget nagyon meg nem sérti, még mindig akkora összeg marad fen, mely igazolja, mit arra nézve mondtunk, hogy Austria nagy i észét, alkalmasint nagyobbik felét a külföld iránti kevesletének, Magyarország iránti többletéből fedezi. Magyarország bilanziájának kedvezőtlen volta pedig az Ausztriával való forgalomnak eredménye. Hogy Magyarország mily arányban fogyasztja az ausztriai ipar készítményeit, ez kitűnik a következőkből: Szótt és kötött áru az összes vámterületre behozatott 1872-ben 219 ezer vámmázsa 72.8 millió forint értékben, és 1873-ban 214 ezer v. m. 72. millió forint értékben; a magyar korona országaiba pedig behozatott 1872-ben 548 ezer v. m. 135 millió fit értékben, 1873-ban 538 ezer v. m. 144 millió fit értékben. Továbbá vasárúk 1873-ban

a vámterületre 599 ezer v. m. 17.³ millió forint értékben, Magyarországra 741 ezer v. m. 26.⁵, millió fit értékben; apró áruk 1873-ban a vámterületre 4500 v. m. 17.⁶, millió forint értékben, Magyarországra 83 ezer v. m. 65 millió fit értékben. Ezen utóbbi cikkből a vámterület kivitele 60 ezer mázsa volt 48.⁴ millió értékben; tehát a lajtántúli országoknak kivitele csak ezen egy cikkből 143 ezer v. mázsát 113 millió értékben tett. Végre cukor (szörpön kívül) 1873-ban a vám területre 2.222 v. m. 36,544 fit értékben, Magyarországra 479 ezer v. m. 14.⁴ millió fit értékben hozatott be. Ezen adatokból megítélhető, hogy a lajtántúli iparosok jajveszékélései, az ottani védvamos pártnak izgatásai mennyire vannak az ausztriai iparczikkek kelendőségi viszonyai által indokolva. Igaz hogy a szőtt és kötött áruknak fenn kimutatott behozatala a vámterületre, az 1863-ikihoz hasonlítva, százalékilag óriási emelkedést ¹⁾ képez, minthogy akkoriban, a magasabb behozatali vámos hatása miatt egészen jelentéktelen volt a behozatal; igaz továbbá, hogy ezen emelkedés az azóta inaugurált szabadkereskedelmi irányú vámpolitika következményének tekinthető, a mennyiben, ha erősebben protectionisztikus rendszer követetik, a fokozott fogyasztás daczára is valószínűleg nem jött volna be annyi a külföldről. Ha azonban tekintjük, hogy csupán Magyarország szükséglete úgy mint az behozatali kimutatásainkból kitűnik, mintegy kétszerte ²⁾ múlja felül a külföldről az összes monarchiába behozott mennyiséget; ha tekintjük, hogy Magyarország a vámterületnek kevésbé népes és sokkal kevésbé gazdag része, nem lesz túlzott feltenni, miszerint a lajtántúli szükséglet szőtt és kötött-árakban kétszer annyi lehet, mint a magyarországi; és ha ez áll — pedig semmi esetre sem lehet sok híjja — akkor a vámterület szükségletének csak mintegy ¹/₆ részét fedezi a külföld, míg a többbit az ausztriai gyárak.

¹⁾ Pamutárunknál 722, lenárunknál 4,903, gyapjuárunknál 584, se-lyemárunknál 108, öltönyök és divatárunknál 395 százalékkal nagyobb az 1873-ban behozott mennyiség, mint az 1863-ki; vasárunknál 864% azon különbözet.

²⁾ Megjegyzendő, hogy a Magyarországra importált mennyiségből 1872-ben 100 ezer v. m., 1873-ban 79 ezer v. m. reexportáltak.

Ha Ausztria kivitele gyártmányokban, mely már 10 év előtt igen jelentékeny volt (szótt és kötött áruk 42 millió ft, üveg-, kő-, cserép-, csont- és faárúk 19 millió ft, apró áruk 33 millió ft) nem épen rohamosan emelkedett, mert emelkedés van és pedig jelentékeny ¹⁾; ez annak tulajdoitandó, hogy Magyarországnak, behozatali kimutatásaink szerint rendkívüli módon emelkedett szükséglete folytán az ottani export kiválólag ide irányult, és az ausztriai gyárak annyira igénybe lévén véve piacunk által, hová egészen vámmentesen exportálhatnak, kevesebb gondot fordítottak a külpiacokra, melyeken áruikat-kisebb-nagyobb behozatali vám terheli, habár ismételjük, az oda való kivitelnek átlagos 48—49 % -nyi emelkedése is elég tisztességes eredménynek mondható. A lajtántúli iparosok jajveszékelése tehát részben az által is lehet indokolva, hogy Magyarországnak már 1873-ban leszállott és 1874—75-ben még tovább hanyatlott fogyasztási képessége folytán ezen vámmentes export szükségkép megkisebbedett és a gyártmányok egy részével ismét olyan piacokat kellett felkeresni, melyeken azok monopóliumot vagy legalább privilégiumot nem élveznek.

Ha tehát bizonyosnak tekinthető, hogy a vámterületnek kedvezőtlen áruforgalmi mérlege túlnyomólag Magyarország mérlege kedvezőtlen voltára s túlzott fogyasztására vezetendő vissza, ha bizonyosnak tekinthető, hogy ezen tökefogyasztásából Magyarországnak, nem csupán a külföld húzott hasznot; hanem kiválólag Ausztria, mely a mennyiben bilanziája a külföld irányában passív, ezt nagyobb részben fedezi Magyarország iránti aktívuma által; ha továbbá tekintetbe vesszük, hogy ausztriai gyártmányoknak, míg Magyarországra óriási mennyiségekben hozattak be, addig a külföldre is 10 év alatt mintegy 48 ¹/₂ % -kal emelkedett exportjuk, ha mindezeket megfontoljuk, be kell látnunk, hogy mily teljesen igazolatlanok a lajtántúli protectionisták kívánalmai s hogy a mire ők tényleg törekednek, az nem támogatás a túlerős konkurrenzia

¹⁾ 1873-ban 1863-hoz képest szótt és kötött áruk 18 millió forint vagy 47% üveg stb. áruk 9 millió ft vagy 47% apró áruk 16 millió ft vagy 50%.

irányában, hanem teljes monopólium úgy Ausztriában, mely legalább az iparosok innen eredő vagyoni gyarapodása által más oldalon vissza nyerné, a mit a rosszul alkalmazott védelmi rendszer által az egyikén elveszít — valamint Magyarországon, mely ez által teljesen és minden visszatérítés nélkül kiszákmányoltatnék.

Az ausztriai ipar képes kiállani a külföld versenyét és ha nem volna képes — miután annyi idő volt neki engedve a megerősödésre — úgy nem érdemelné, hogy tovább gyámolítottassék. Régen túl van azon koron, hogy kezdő iparnak volna mondható és a népességi viszonyok Ausztria iparos részeiben olyanok, minőket csak kívánni lehet. Ilyen körülmények közt teljesen homogén, politikailag és gazdaságilag *egy* államban is hiba lenne a védelmi rendszer fentartása, nem is szólva arról, hogy Magyarország különleges érdekei mily óriásilag csorbítottatnának ez által.

A mire az ausztriai védvamosok ez irányú törekvéseikben, és Magyarország helyzetét teljesen szemén kívül hagyva támaszkodnak, az kiválólag két dolog: egyik a vámterület kedvezőtlen bilanciaja, másik az iparosok egy részének tényleg kedvezőtlen helyzete, és a bukások, melyek előfordultak, s melyek az üzlet külföldi verseny okozta veszteségeinek tulajdonítatnak, de melyek kétségtelenül más okokból erednek; mert egy ipar, mely a külpiacon, hol vám terheli, képes a versenyt úgy kiállani, hogy 10 év alatt kivitele 48%-kal növekszik, az bizonyára azon piacon is, hol maga vámmentes, míg a külföldi árut minden leszállítások dácsára mégis 7—10%-nyi (a becsár szerinti értéktől számítva) vám terheli még, képes lesz erre. Hogy a gyárosok közt bukások fordulnak elő, ez más okokból is eredhet; börzei szédelés, egyéb a hirtelen gazdagodás vágya által sugallott és félreütött spekulációk s végre túlköltekezés, fényűzés is bizonyosan nagy szerepet játszottak ott. A magyarországi földbirtokosok is bukhatnak, azért nem tulajdonítjuk ezt az Alduna felől való gabna- és gyapjúbehozatalnak.

Mi az áruforgalmi mérleg passzivitását illeti, az erre való hivatkozás, úgy mint részükről történik, szintén teljesen okadatolatlan. Passzív mérleg magában és közvetlenül nem képez okot vámpolitikai rendszabályokra, hanem igenis indokolja és

követeli, hogy ez alapon a közgazdasági viszonyok megvizsgáltságának, mely vizsgálat eredménye határozza el azután, hogy lehet-e államilag valamit tenni és hogy mit. Részünkről a Magyarországon mindenki által érezhető gazdasági helyzetet s az áruforgalmi kimutatásokból levonható eredményeket összhangban találván, azon meggyőződésre jutunk, hogy az iparnak teljes hiánya miatt, — mely nevezetesen az ausztriai verseny elleni védelem hiányában csírát sem fejthet — a közvagyon és közjövendelm viszonyok nem olyanok, hogy egy a kultúra minden igényét érező állam szükségének megfelelőhethetnének. De áll-e ez általában a közös vámterületre, áll-e különösen Ausztriára nézve? Az áruforgalmi mérleg kedvezőtlen az igaz; de a vámterületet illetőleg ezt nagyobbára Magyarország helyzete idézi elő; Ausztria mérlege is, melyet nem ismerünk, melyre csak a vámterületének és Magyarországának összevetéséből következtethetünk, valószínűleg kedvezőtlen, de mérsékelt, nem nyugtalanítólag. Azonban feltéve is, hogy a behozatal és kivitel differenciája nagyobb, mint azon alapon feltételezzük, mi következik ebből? Hogy az ausztriai ipar örökön-örökké védelmet élvezzen? Ezt tartják az ottani protectionisták. De ez teljesen ellenkezik azzal, mit a védelmi rendszer céljairól, feladatáról és kívánatos hatásáról List Frigyes irt s a mi *egyedül* igazolhatja annak alkalmazását. Bizonyára nem áll Ausztriára nézve, mit részünkről Magyarország szempontjából soroltunk fel: hogy védelem hiányában az ipar meg nem gyökerezhetett, mert védelmet sokáig élvezett és az ipar meggyökerezett, sőt hatalmasan kifejlődött; nem áll hogy ezzel kapcsolatban olyan keresetforrások, melyek az egyéni erőfeszítést dúsan jutalmaznák, ott nem léteznek s hogy ennél fogva azon hézagok, melyeket a nemzetvagyonban üt a vagyonos osztályok egy részének tőkeemorzsolgatása, más oldalról nem pótolthatnának. Ausztria, Galiciát leszámítva, egy magas fejlettségű és gyors gazdasági fejlődésben levő kultúrország, melyben az ipari és kereskedelmi foglalkozások minden ágra virágzik; mely egy 36 millió lakossal bíró területnek szükségletét gyártmányok tekintetében $\frac{5}{6}$ részben fedezi s azonkívül a külföldre azon behozatal által fedezett utolsó $\frac{1}{6}$ részt kiegyenlítő mennyiségeket exportál!

Ezen utóbbi állításnak igazolásául a következő adat

idézem:	1873-ki behozatal	1873-ki kivitel
Szőtt és kötött áruk	75.1 mill. Frt	56.1 mill. Frt.
Bőr és bőrárúk	15.3 » »	11.9 » »
Papiros	4.3 » »	9.3 » »
Csont-, üveg stb. áruk	25.5 » »	28.5 » »
Fémárúk	19.9 » »	14.2 » »
Gépek és apró áruk	34.1 » »	54.3 » »
Együtt	175.3 mill. frt.	175.4 mill.frt.

Gyártmányoknál tehát behozatal és kivitel kiegyenlítik egymást és a behozatal többlete fogyasztási cikkekénél és gyártási nyers anyagoknál áll elő, u. m. gyarmati áruk, többlet 7.5 millió, dohány és dohánygyártmányok, többlet 25 millió, kerti és mezei termeivények, többlet 12.3 millió, állatok többlet 10.4 millió, zsírok és olajok 15.3 millió, festő, cserző- és vegyszeti segédanyagok többlet 36 millió, fémek nyersen és mint félgyártmány többlet 27.2 millió, szövő és kötő anyagok (len, pamut, gyapjú és nyers selyem) többi. 25.9 mill., fonalak többi. 15 mill., összesen 175 mill., miben fogyasztási cikkek (nyers termények, tápcikkek, dohány 71 millióval és gyártási nyers anyagok (ide számíthatók bízvást a félgyártmányok, mint kovácsolt s öntöttvas és fonalak) 104 mill. frttal szerepelnek. Ilyen külforgalmi viszonyok alapján a gyáriparnak az addiginál is erősebb védelmét követelni, — mi legyen a neve ennek? Hogy az iparosok érdeke ezt *kívánja*, nem akarom tagadni. A monopólium mindig kívánatos annak, ki élvezi; de nem azért kívánatos, mert e nélkül fenn nem állhatnának, hanem azért, hogy az árakat kényük szerint szabva meg, a kizsákmányolandókat korlátlan kíméletlenséggel zsákmányolhassák ki. S ekként nem átalnak, — hivatkozva egy mérlegre, melynek kedvezőtlenége legnagyobb részében Magyarországra nehezedik, követelni olyan rendszabályokat, melyek folytán ez térítené meg másnak a veszteséget, melyet maga szenvedett!

Ha egy ország melynek külföldön elhelyezve tőkái nincsenek, mely idegen államok közt tengeri kereskedelmet nem közvetít, ha egy ilyen ország melynek saját belső termelésén kívül egyéb forrásai nincsenek, — nagyobb értéket importál árukban mint exportál, úgy bizonyos, hogy azon ország ez idő alatt tőkáját fogyasztotta s a megfelelő összeggel szegényebbé lett. És nem akarom tagadni, hogy Ausztriának is, melyre a fennebbiek reá illenek, az 1870—1873. években egy bizonyos fokig szenvedőleges volt a mérlege; a nagyban folyt börzei szédelgésnek, a képzelt gazdagságok teremtésének, mely 1873 tavaszán válságra vezetett, ezen hatása alig is maradhatott volna el; az ilyen epochák soha nem fordulnak elő erősen fokozott fogyasztás és tehát tömeges árubehozatal nélkül. Azonban nagy ferdeség volna, ha az áruforgalmi mérlegnek minden 3—4 vagy 5 évig is tartó passivitása jeledásnak tekintetnék a külföldi áruk kitiltására — mert egy országnál, melynek kifejlett ipara már van, a behozatali vám emelése nem jelent ennél egyebet, míg egy tisztán nyerstermelő országnál az kezdetben tisztán a pénzügyi vám hatását gyakorolja. A dolgok természetes rendé, hogy a mérleg hosszabb időszakokban, de nem hogy évről évre kiegyenlítse egymást; ilyen pontosságot a hitelgazdaság világában várni nem lehet.

Ezzel korántsem analóg Magyarország helyzete; nem a mérleg 3 vagy 4 évi szenvedőlegessége az, a mire hivatkozunk midőn az eddigitől eltérő vámpolitikát óhajtunk; noha tagadhatatlan, hogy külforgalmi kimutatásaink megadják a kulcsot a gazdasági helyzethez és élénk világot vetnek kulturális viszonyainkra. Látjuk azokból hogy iparcikkokban való szükségletünket, mely óriási összegeket igényel, teljesen behozatal által kell fedeznünk és tudjuk, hogy terménykivitelünk, ha a kérdésben lévőknél sokkal jobb termésű évek jönnek is, legfeljebb szorosan fedezni fogja azt; pedig előre látható, hogy azon szükségletünk a jövőben még növekedni is fog, míg ellenben mezei gazdaságunk további fejlesztése, addig a mig az exportra lesz utalva, nem várható, hanem ellenkezőleg az egyoldalú búzatermelés, a föld kiszivattyúzása miatt, e tekintetben a hanyatlásnak nem nagyon sokára be kell következnie. Érezzük hogy ezen nemzetre életkérdés, miszerint az ország egy tisztán

agrikulturális, ritka népességű országból, olyanná legyen, a minőnek gazdasága hasonló éghajlat alatt, egyedül bírhatja meg a magasabb kultúrélet terheit. Ezt elérhetőnek pedig nem a »laissez faire«
princípium alapján gondoljuk; ha ez elég volna reá, úgy bizonyára már nagyon virágoznak kellene lennie az országnak, mert eddigi kormányaink csakugyan olyan keveset tettek annak felvirágoztatásáért, hogy a legelvhűbb manchesterianus sem kívánhat kevesebbet.

Hanem kívánjuk a magyar-osztrák vámszövetség felbontását, önálló vámterület alakítását, és olyan behozatali vámok alkalmazását, melyek a míg egyrészt talán a túlzott fogyasztást mérséklék és az államnak kezdetben mindenesetre igen jelentékeny jövedelmet biztosítanak, másrészt felkeltik a vállalkozási kedvet olyan iparágak iránt, melyekben legelőbb lehet eredményt remélni; és lehetőségessé teszik, hogy a külföldi tőke, a külföldi vállalkozó, a külföldi munkás itten való megtelepülésük esetében gyümölcsöző foglalkozást bízást várhasanak; ebből folyólag a mezei gazdaságnak intenzív kultúra s az eddigi kizsákmányoló műveléstől eltérő művelési mód által való magasabb kifejlődését s mindezek által a nemzetnek gazdagodását, kulturái haladását, egyszersmind pedig új ethnikus elemek bevonása és asszimilálása által is, létszámban s tehát politikai erőben való gyarapodását.

Hogy ezen czélok megközelítésére minő eszközöket vélnék alkalmazandóknak, azt igyekezni fogok a következőkben valamivel részletesebben mint eddig körvonalozni.

Ha a vámszövetség felbontása kimondatnék, a jelenlegi vámtarifát lehetne az újnak szerkesztésénél alapul elfogadni, sőt kezdetben módosítások nélkül kellene azt elfogadni, addig, míg a nemzetközi szerződések felmondanak és letelnek, mert Ausztria irányában nem lehetne magasabb tételeket alkalmazni, mint más nemzetek irányában, a melyekkel szerződési viszonyban állunk.

Azonban már ezen tarifának alkalmazása is, ha a vámsorompók Magyarország határain állnak, az ipar egynemelyik ágának képes volna lendületet adni. Ebben leginkább a cukrot tartom szem előtt. A fennálló behozatali vám (finomítottá 13 fit 15 kr, nyersre 9 fit 45 kr) hatásában prohibitívnek bi-

zonyult; 1873-ban 2212 v. mázsa hozatott be, az elébbeni években 1870 óta (bezárólag) kivétel nélkül kevesebb. Magyarországra ellenben behozatott 1873-ban 479 ezer, a megelőző évben 513 ezer v. mázsa s elébbeni években hasonló összegek. Feltéve, hogy a behozatal a vámterület elkülönítése után is ekkora marad, ez a magyar kincstárnak a fentebbi vámtételek alkalmazása mellett mintegy 5 millió forintot hozna be. Sokkal valószínűbb azonban, hogy e cikkben a behozatal már egy-két év alatt minimális összegre szállna le; mert ha czukorgyáraink akkora védelmet élveznének az ausztriai verseny ellen, mint utóbbiak most a külföld ellen, akkor azok, melyek most szünetelni kénytelenek és sorra buknak, csakhamar virágzó üzletnek örvendenének. Ez iránt legkisebb kétség sem foroghat fenn. Tudva van ugyanis, hogy czukoriparunk azért nem állhatja ki a versenyt az ausztriaiival, — mivel az adó, mely a vámterület két felében egyenlő láb szerint van megállapítva s a felhasznált répamennyiség után vettetik ki, az itteni gyárakra nézve valódilag terhesebb. Ugyanis a Magyarországon termelt répa czukortartalma csekélyebb mint az Alsó-Ausztriában, Morva-és Csehországban termelte egy mázsa czukor termelésére tehát nagyobb mennyiség igényeltével! nálunk, azt nagyobb adó terheli. Ezen viszony természetes következménye az Ausztriából való czukorbehozatal növekedése s a mi czukortermelésünk és kivitelünk hanyatlása. Termelésünk évi átlagban mintegy 300 ezer v. mázsát tett ezelőtt, minek nagyobb része Ausztria felé exportáltatott. Igaz, hogy ez megszűnnék (így is megszűnik a termeléssel együtt) ellenben a belpiacz teljesen biztosítva lenne s a mellett kedvezőbb adózási s adómegettérítési rendszer mellett kivitelre, a külföldre, nyílna kilátás. Az adómegettérítés ugyanis egyenlő lévén, míg a fizetett adó a magyarországi gyárak részéről tényleg nagyobb, ez nem engedi most, hogy a magyarországi gyárak a külföldön az ausztriaiakkal versenyezzenek. Mellesleg megjegyzem, hogy a vámterületről 1873-ban kivitetett 1 millió 740 ezer v. mázsa (kizárólag ausztriai termelvény), úgy hogy a Magyarországra küldött mennyiséggel együtt 2 millió és 200 ezer v. mázsán felül tesz az ausztriai kivitel, nyersből és

finomítottból. A tér tehát meg volna a versenyre; csak kedvezőbb feltételek kellene.

Egy más iparág, melyre nagyon előnyösen hatna már ha a vámok, melyek most a monarchia határain szedetnek, azontúl Magyarország határain szedetnének, a porcellán- (kőcserép, majolika stb.) ipar. Tudva van, hogy e tekintetben Magyarországon szép kezdemények léteznek, így mások mellett a herendi porcelángyár készítményei méltó elismerésben részesülnek. Azonban e gyárban, mely már 1 évvel elébb csőd alá jutott volt, 1875. júl. 25-én végleg be lett szüntetve a munka, minthogy az ki nem fizette magát; 40—45 család jutott ez által a legnagyobb nyomorba ¹⁾). Mások még fennállnak, működnek; a mi a termelvény minőségét illeti, szép eredménnyel, de nagy erőfeszítéssel s nem nyerve térben. Ha az osztrák vámtarifának, az érték 12 % -ára menő behozatali tételei mérsékelnék számukra a versenyt, hihetőleg gyors terjeszkedés állna be. Porcellán- és cserépárukból Magyarország behozatala 1873-ban 174 ezer mázsát 5.3 millió forint értékben, a megelőző évben 187 ezer mázsát 5.8 millió értékben tett.

Úgy üveg- mint papiros-iparunk kétségtelenül nagyobb lendületet nyerne az 5—10%-nyi behozatali vám árnyékában.

Ezek azon ágai a gyáriparnak, melyekben kezdeményeink vannak és melyek emelkedését a mostani vámtételek alapján az ausztriai verseny ellen nyújtott védelem folytán valószínűnek tartjuk. Nem soroljuk ide a gépgyártást és a vasipart, minthogy ezekre nézve minél szabadabb, korlátlanabb forgalmat óhajtunk; a felvirágozás melyet ezen iparágak a védelem folytán nyerhetnek, eshetőleg nagyon is drágán fizetnének meg az összes gazdasági tevékenység lankadása által, ha t. i. azon felvirágozás a termelés ezen legfontosabb tényezőinek megdrágításával áll kapcsolatban. Egyébiránt a gépgyártás, különösen gazdasági gépeket érte, valamint a gazdasági eszközök gyártása már a jelen kedvezőtlen viszonyok közt is szépen megindult és azt hiszem minden — a mostaniaknál nem kedvezőtlenebb viszonyok közt, tovább fog fejlődni, ha csak az általános gazdasági romlás visszahatása meg nem fogja

¹⁾ Pesti Napló.

akasztani. Mi pedig a vasipart illeti, (értem a vastermelést, valamint mindazon vasárúk előállítását, melyek a termelés valamely ágára nézve fontossággal bírnak) ezt, azt hiszem, sorára kellene hagyni és a kereskedelmi szerződések letelése után is, legfeljebb csak a mostani vámtételek lennének fenntarthatók. Részemről még ezeknek is mérséklését óhajtanám, mert azok, daczára annak hogy a külföldnek tett engedmények által az előbbieknek mintegy felére szállítottak le, még mindég 8—10 százalékára emelkednek az értéknek, sőt némelynél mint friselt rudvas, vasúti sinek, fekete vaslemez és csiszolatlan vaslapok 15—20%-ra is emelkednek. Ha ezeknél további mérséklések gazdasági fejlődésünk érdekében kívánatosak, ellenben van néhány más ide tartozó áru, hol részben a mostani tételek fenntartása, részben pedig emelése látszanék indokoltnak; ilyenek: zománczos főzőedények (mostani vám 4 fit v. mázsánként), továbbá vas- és aczélárúk teljesen köszörülve és mázolva, valamint ilyenek csiszolva, lakírozva és zománczozva (4 és 6 fit mázsánként, mi az előbbinél 4, az utóbbinál csak 1.2 százaléknak felel meg), utóbbinak behozatala a vámterületre 1873-ban $8\frac{1}{2}$ millió forintra emelkedett; kötő-, himző- és varrótülk, írótollak és óraszerkezetek, ékszerek vasból és mindennemű finom vasárúk. Ezen utóbb nevezett cikkeknel a mostani vámtételek csak 2—6 százalékát teszik az értéknek. Daczára az igen csekély vámtételnek, finom vasárúkban a behozatal egész jelentéktelen, míg ellenben Ausztria ezekből sokat, (csekély számításal 5 millió fit árárt) exportál; részéről tehát itt nem kívánt áldozatot a leengedés.

Nem soroltuk fel azon cikkek közt, melyekben kezdeményeink vannak, a gyapjuipart, mert ezt daczára a »Statistikai évkönyvben« kimutatott 7 gyapjúfonó és 4 posztógyárnak és a Kautz által említett Erdélyből való exportnak ¹⁾, úgy tekintjük mint nem létezőt, minthogy e részben teljes regeneratiót, teljesen új alkotást várnánk a vámterület elkülönítésétől. A hatásnak egy része kétségtelenül bekövetkeznék, már az

¹⁾ *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika.* 341. 1. Erdélyből a vámhivatalok kimutatásai szerint Ruménia felé kivitetett 1871-ben 5,525 és 1874-ben 10,307 v. m. gyapjúáru.

osztrák vámtarifa jelenlegi tételeinek alkalmazása mellett is. Ezen tételek:

Legközönségesebb gyapjúárúk, u. m. pokróczok, halina, matrózsövet (sigona), szitafenék s egyéb lószőrfonadék; kalapszeletek, posztószelek, lábszőnyegek kutya-, bornyu- és marhaszörből, kátrányos nemez stb. behozatali vám 4 fjt 50 kr. vagyis az érték 7—10 százaléka.

Közönségesek, u. m. kallózott, nem nyomtatott és nem bársonyszerű szövetek, nem nyomtatott nemezárúk (kalapokat és sapkákat kivéve) és az előbbeni tétel alá nem tartozó lábszőnyegek. Beh. vám 15 fjt, mi az érték mintegy 10 százaléknak felel meg.

Középfinomak u. m. gombkötő és harisnyaárúk, továbbá minden bársonyszerű és minden kallózatlan sűrű nem nyomtatott szövetek. Beh. vám 35 fjt, mi az érték mintegy 7.7 százaléknak felel meg.

Finomak u. m. sálók, sálkendők és ritkán szőtt kelmék, a következő tétel alá foglaltak kivételével. Beh. vám 50 fjt, az értéknek $7\frac{1}{2}$ —8 százaléka.

Legfinomabbak u. m. csipkék, hímzett és valódi vagy ál-aranyal és ezüsttel vagy üveggel átszótt kelmék. Beh. vám 60 fjt; az érték $7\frac{1}{2}$ —8 százaléka.

Megjegyzendő hogy mind ezen cikkek között a vámterületnek külforgalmában, úgy a behozatalnál mint a kivitelnél leginkább csak közönségesek és középfinomak bírnak fontossággal s ezekre lenne iparunk fejlesztésénél is a főszűly fektetendő. A közönségeseket illetőleg feltételezhető hogy a vámterület elkülönítésével, a szerződésileg megállapított 15 forintnyi vám, a már fenálló néhány vállalat üzletének nagyobb kiterjedést szerezne s ujak alapítására is vezetne; kevésbé feltételezhető ez a másik fontos minőségénél, részben mivel a vámtétel alacsonyabb s azért is, mert magasabb műipar tárgya. Átaljában pedig ezen iparág a legkiválóbb figyelmet s olyan védelmet érdemel, mely annak gyors felvirágzását biztosítsa.

Hogy a gyapjúiparra miért fektetünk különös súlyt, alig szükséges hosszabban fejtegetni. Évi gyapjúkivitelünk az 1868—73 hat éves periódusban 256—344 ezer v. mázsa volt (a maximum 869-ben, a minimum 872-ben) 24—30 $\frac{1}{2}$ millió

forint értékben. Behozatalunkat gyapjuárukban a stat. hivatal 1873-ra 153 ezer v. mázsával 36 mil. forint értékben mutatja ki, miben azonban egyrészt nincsenek beszámítva a déli vasút három vonalán behozott gyapjuáruk (ezek az e vasúton behozott szőtt és kötött áruk 69 ezer mázsányi összegébe vannak befoglalva) sem azok, melyek mint kész öltönyök hozattak be, mely tétel 210 ezer mázsát 63 mil. fjt értékben tesz azon esztendőben; másrészt leszámítandó volna abból a reexportált mennyiség, mely azonban bizton kevesebbet, és semmi esetre sem többet tesz, mint a fenebbi két czimből hozzá számítandó hányad. Bizonyos az, hogy ez évben gyapjúkivitelünk jóval kissébb értéket képviselt, mint gyapjúbehozatalunk; elébbeni években fedezhette azt, de felesleget nem igen eredményezhett, noha a kivitt gyapjúmennyiség körülbelül kétszer annyi volt, mint mennyi a behozott gyártmány előállítására kívánatik. Gyapjútermelésünkre való tekintettel tehát talán Schaffle is elismerné, hogy a gyapjúiparnak »természetes gyökerei« vannak hazánkban. Feltéve már most, hogy ezen gyökerek ki is tudnának hajtani és hogy gyapjúnkból itteni gyárak által annyi feldolgoztatnék, mennyi szövetekben való szükségletünk előállítására kívánatik, ekként a gyapjuárúért külforgalmi számlánkat terhelő egész összeg, melyet mostani gyapjukivitelünk alig fedez, meg lenne kimélve s gyapjútermelésünknek még fele maradna fen kivitelre, mint tiszta, de nem egyedüli haszon: mert a gyárosok haszna is, ha ezek belföldiek, a belföld haszna maradna, úgy a munkások bére, fogyasztása s mind azon előny, mely ipartelepek létezéséből a mezei gazdaságra származik; mert mindez együtt véve feltételezhetőleg tetemes többletet eredményezne azon exertióval szemben is, melyet az ország termelő erejétől igényelne azon érték termelése, melyet a gyártmány a nyers anyag árának levonása után képvisel, vagyis azon mennyiség gyapjúnak átalakítása szövetté.

Az alkalmazandó vámtételek szempontjából legczélszerűbb egy tekintetet vetni a különböző államokban fennálló, illetőleg fenállott tételekre. Ausztria-Magyarországban, a kereskedelmi szerződések ideje előtt, a csorbítatlan protectio korszakában a behozatalnál fizettek: közönséges gyapjuárú 52 fjt 50 krt, azaz 40 százalékát az értéknek, középfinomak 78

fit 75 krt, vagyis 20%-ot, finomak 105 fitot vagy 20%-ot, legfinomabbak 262 $\frac{1}{2}$ fitot vagy mintegy 16 %-ot. Az 1853 febr. 19-én a német vámegylettel 12 évre kötött kereskedelmi szerződésben, az innen behozott árukra nézve fentebbi tételek következőleg mérsékeltek: közönséges gyapjúárak 45 fit vagy mintegy 34%, középfinomak 45 fit vagy mintegy 11%, finomak 100 és 45 fit, vagyis 16 $\frac{1}{2}$ és 9.2%, legfinomabbak 200 fit vagy 12 $\frac{1}{2}$ %. Azóta 1865-ben a kereskedelmi szerződés megújításánál a vámegyleti valamint az általános behozatalt illető tételek is leszállítottak s azóta ismételt leszállítások történtek, valamint az engedmények kiterjesztettek egyéb szerződő államokra. Azonban a jelenleg fenálló tételekben az elért minimumot már ismerjük, s így nem szükség a közbeeső fokozatokat egyenként szemügyre venni.

A német vámegyletben 1865 július 1-ig három minőséget különböztetett meg a tarifa, 50, 30 és 20 tallérnyi behozatali vámmal mázsánként; Ausztria részére a kereskedelmi szerződés óta engedmények léteztek: 1865-ben pedig általánosan új tarifa lépett életbe minőség szerint 30, 25, 20 és 10 talléros tételekkel, melyeknek tárgyai e sorrendben körülbelül az ausztriai legfinomabb, finom, középfinom és közönséges kategóriáknak felelnek meg. Ezen utóbbiakra nézve (kallózott, nem nyomtatott szövetek és szőnyegek) a mostani vámegyleti és ausztriai vámtétel egyenlő; a többire nézve a vámegyleti alacsonyabb. A finomabb (elébb 50 talléros vám alá eső) árukban a vámegyletbe 1846-ig túlnyomó volt a behozatal, ez évben a kivitel lett túlnyomóvá s 1864-ig folytonosan növekedvén, ekkor 105 ezer mázsára emelkedett fel; a közönségebb (ugyanekkor 30 talléros vám alá eső) árukban a kivitel 1842 óta folytonosan túlnyomó, mely évben 26 ezer mázsát tett s 1864-ben 193 ezer mázsára emelkedett¹⁾. 1873-ban gyapjúárak összes behozatala 245 ezer mázsát tett 45 $\frac{1}{2}$ millió tallér értékben, kivitelük 397 ezer mázsát 77 millió tallér értékben.²⁾

¹⁾ *Bienengräber*. Statistik des Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein. 228. 1.

²⁾ Statistik des deutschen Reichs, Band 10.

Angolországban gyapjúárak behozatala 1861 óta vámmentes. A behozatal értéke 1869—73 években 2.₃—4.₆ millió font sterling értéket képviselt, míg a kivitelé 22.₆—32.₄ milliót.

Franciaországban az 1860-ig fennállott 60 — 375 ftknyi vámtételek, melyek az érték 15—20, részben 30 százalékának feleltek meg és határozottan és jóval alacsonyabbak voltak az Ausztriában 1853-ig fennállottaknál, mindazáltal képesek voltak, az ottani ipar fejlettségénél fogva, a behozatalt teljesen vagy csaknem teljesen meggátolni, úgy hogy gyapjuszövetek után a vámjövedelem 1827—1856-ig egy évben sem emelkedett 100 ezer frankig, azontúl is csak ezen összeg körül mozgott; az ez évben Angolországgal kötött kereskedelmi szerződés folytán azonban már 1861-ben 3.₁ és a következő évben 6.₂ millió frankra emelkedett az, amikor a behozatal értéke 42 millió frankon felülemelkedett¹⁾). A jelenleg szedett vámok a megállapított becslés szerinti érték 10 százalékát teszik. Az 1873-ki behozatal 59.₂ millió frank értékű volt.

Olaszország részéről 1866. okt. 1-ig a szerződés szerinti vám 15, az után 10%-ával az értéknek volt megállapítva.

Az orosz birodalomba való bevitelnél 1869-ig fizettek: kallózott szövetek közül posztó és félposztó, kastor, kasimir, drap de dames stb. 274 fit 98 krt, flanel, ratine, plüs, mokette, molleton átszőtt és nyomatott, továbbá nadrágmelmék, 157 fit 13 krt, szőnyegek 78 fit. 56 krt; kallózatlan szövetek közül sűrű szövetek kártolt fonalból, kivéve hímzetteket és nyomatottakat 98 fit 20 krt, ilyenek hímezve vagy nyomtatva 137 fit 48 kr, könnyű szövetek kártolt gyapjúból, mint merino, gyapjúmuszlin, barézs stb. 235 fit 68 kr, ugyanilyen szövetek nyomtatva 314 fit 26 kr, legközségesebb gyapjúárak 39 fit 28 kr, és 19 fit. 64 kr, mind ez vámmázsánként. Ezen tételek az érték mintegy 50 százalékának felelnek meg legalább is. Az 1868. jul. ³/₁₇-ki tarifa, mely 1869 elején lépett életbe, ezen vámokat következőleg mérsékelte: posztó, félposztó, trikó, kasimir 235 fit 68 kr, egyéb kallózott szövetek 166 fit 95 k r, kallózatlanok, nehezek 98 fit 20 kr, könnyebbek 166 fit 95 kr, legkönnyebbek 216 fit; ugyanezek nyomtatva, e tételeket 30%

¹⁾ Tableau décennal du commerce de la France de 1857-1866.

pótlékkal fizetik; szőnyegek 59 fjt, gombkötő áruk, kesztyűk, harisnyák és egyéb kötött és fonott áruk gyapjúból, kivéve gombokat és csipkéket 98 fjt 20 kr. A mérséklés $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{5}$, résznyi, egyes tételeknél $\frac{1}{4}$ résznyi is. A mostani tételek még mindég jó 40 százaléknak felelnek meg, ha nem többnek.

Az Egyesült Államoknak 1864-ki vámtarifája szerfelett erősen protectionisztikus. Az ad valorem megszabott 35—50 %-nyi tételek mellett még külön fontonként 12—50 cent, a mi vámmázsánsként mintegy 26—111 forintnak felel meg. Az 1867 márcz. 2-ki törvény következőleg módosította amazt: posztó, sálók és mindennemű gyapjú gyártmányok külön meg nem nevezve, fontonként 50 cent és az érték 35 százaléka; flanell, takarók, kalapok, kötött áruk és mindennemű gyártmányok kártolt gyapjúból minőség szerint 20—50 cent fontonként és azonkívül 35% ad valorem, nőruhaszövetek ha yardonként 20 centnél olcsóbb 6 c. í yardonként és 35 %, ha 20 centnél drágább 8 c. yardonként és 40 % ad v. kész (varrott) öltönyök 50 c. és 40 %, gombkötő áruk 50 c. és 50 %, szőnyegek egészben szöve 50 %, brüsszeli szőnyegek a Jacquardgéppel készítve 44 c. í yardonként és 35%. Az eddigi elég ezen igen részletezett szabványok jellemzésére.

Ha a hatást akarjuk megvizsgálni, melyet a magas védvámok alkalmazása az amerikai Unióban valamint Oroszországban eredményezett, erre nézve legbiztosabb tájékozást szolgáltat az ottani ipar állapota, a mennyiben a rendelkezhető adatokból kitűnik: Az 1870-ki census szerint létezett az Egyesült Államokban 956 pamutgyár. A pamutmalmokban alkalmazva volt 448 gőzgép, összesen 47,117 lóerővel és 1250 víz által hajtott kerék, összesen 102,409 lóerővel. Volt 157,310 szövőszék, 3,694,477 frame-orsó és 3,437,938 mule-orsó. A pamutiparban elfoglalt munkás-egyének száma volt 47,790 férfi, 69,637 nő és 22,942 gyermek. Gyapjúgyár volt ugyanazon census szerint 2,891, felszerelve összesen 35,900 lóerejű 1,050 gőzgéppel és 59.333 lóerejű 1,092 vízi kerékkel, 14,039 széles szövőszék, 26,044 keskeny szövőszék és 1,845,496 orsóval. A bennök elfoglalt munkások száma volt 427,728 férfi (16 éven felül,) 27,681 nő (15 éven felül) és 9,643 gyermek.

Ilyen óriási ipar fejlődhetett ki, a védvámok hatása

folytán ott, hol szűz talaj négyszegmértföldröknek számos ezrei várják a földmivest és hol a mezőgazdasági munkások napibére 1¹/₂ dollár, míg a városokban 3¹/₂ dollárig emelkedik az. A viszonyok tehát, gyáripari fejlődés szempontjából sokkal kedvezőtlenebbek mint nálunk s ilyen viszonyok közt annak erőltetését részemről is természetellenesnek tartom és azt hiszem, hogy biztosabb és gyorsabb erősbulést eredményezne itt a szabadkereskedés, mindaddig míg hasznosítatlan területek oly nagy kiterjedésben léteznek. Azonban annyival jelentősebb a példa ránk nézve, kik eljutottunk azon pontra, hol további gyarapodást csak ipari tevékenységtől s ezzel kapcsolatosan várhatunk. Nálunk a föld csak annál több, a mennyinek termelvényét in natura elfogyaszthatjuk, de már régen nem több annál, mit megmívelhetünk.

Oroszországban egy 1866-ki hivatalos kimutatás szerint (újabb nem közöltetik) a szövőiparban 319 ezer munkás volt elfoglalva s a gyártott szövetek évi értéke 255 millió rubel volt¹⁾ az összes gyáriparban pedig 1¹/₂ millió munkás dolgozott s a termelés értéke 920—1000 mil. rubelre becsültetett. Posztógyár 1831, pamutszövő-gyár 1584 létezett akkor s az utóbbiakban 10,740 szövőszék.

Nem azért hoztam fel ezeket, hogy példákra hivatkozzam, nem azért, hogy auktoritások után induljunk; az út, melyet ezek mutatnak, mindég két ellenkező irányban vezet. És ha arra utalnék, hogy országok, melyek annyival gazdagabbak minálunk, mint Oroszország és az Egyesült Allamok, miként védik iparukat a külverseny ellen, bizonyosan lennének a kik azt felelnék hogy ezen országok épen gazdagságuk miatt megengedhetik maguknak azon luxust, mely szerint némely cikketeket 50%-kal drágábban termelnek, mint szükséges volna, de hogy mi erre nem vagyunk elég gazdagok. Midőn azonban

¹⁾ A munkás kezek s a produkált érték ezen aránya szerint, bánya- és kohótermelésünk értékének 50 — 60 millió forintnyinak kellene lennie, pedig csak 20 millió. Ha a kőszén és vasbányászatot kiválasztanánk, az arány még sokkal kedvezőtlenebb lenne. Ily különböző a munka eredménye különböző foglalkozásokban. S a bányászat azon iparág, mely nálunk védvámok nélkül is folytatható, melynek tehát Smith Á. szerint a legjövödelmezőbbnek kellene lennie.

tagadnám e következtetésnek helyességét, különösen *reánk* alkalmazva — kinnél az östermelés kiterjesztésére nem kínálkoznak mérhetlen területei a szűz talajnak, mint Amerikában és részben Oroszországban is, és a kinnél annyi munkaerő vész el tétlenségben vagy hálátlan munkában; csak azt akarom megemlíteni, hogy ha azon országokra akarnék hivatkozni, kevésbé gazdagságukra utalnék, mint nemzeti erejükre s arra hogy mint fekszik előttük a jövő; és mégis ezek szükségesnek tartják tenni valamit, államilag előmozdítani önkifejlődésüket, holott talán éppen ezek a kimeríthetlen erőforrásoknál fogva melyek bennök folynak, az izolálás eszköze nélkül és csak az egyéni versenyre bízva magukat, is képesek lennének győztesen megállni és helyet foglalni az első sorban.

A közölt vámtételek tájékozást szolgáltathatnak azokra nézve, melyeket részünkről kellene felállítani, ha gyapjúiparunkat istápolni akarnánk. Nem volna szükséges talán olyan magasságukhoz folyamodni, mint Amerika és Oroszország, mert, ismételjük, nálunk a keresetforrásokban nem válogathatni annyira s már kisebb jutalom is felkelthetné ez irányban a vállalkozási kedvet. Bizonyos azonban, hogy mi közgazdasági tekintetben nem állunk ott távolról sem, ahol a lajtántúli országok állottak az 1853 előtti időben, az akkori vámtételek általános arányai állapotaink közt tehát nem lennének túlzottak s mégis elegendő ingert foglalnának magukban. Csakhogy azokban a finom és legfinomabb gyapjúárak legkevésbé vannak megterhelve. Részemről az elébbeniekre ugyanakkora vagy valamivel magasabb tételt, mint közönségesekre — mely két kategória az egész fogyasztásnak legfontosabb része, — a legfinomabbakra pedig, mint tisztán fényüzési czikkre még magasabbat óhajtanék, míg ellenben a legközönségesebbeket mérsékeltlen terheledőknek tartanám. Ekként: legközönségesebbek¹⁾ 20%, közönségesek 35%, középfinomak 40%, finomak 40%, legfinomabbak 50 %. A százaléki tételeket illetékes becslé alapján forintokra kiszámítva. Gyapjúfonal 40 % vámot kívánna, ne-

¹⁾ Szűrposztó és pokróczok, melyekre nézve a kezdeményen túl vagyunk s melyeknek megdrágítása nem kívánatos, minthogy a legszege nyebb osztálynak is nélkülözhetlen ruházati cikkeket foglalják magukban.

hogy a készgyártmányt terhelő vámok célja kijátszassék és a hazai gyapjú feldolgozása helyett külföldi fonadékot dolgoz-
hassanak fel a gyárak.

A szövő iparban azon kívül melylyel a megelőzőkben foglalkoztunk csupán a leniparra fektetek még súlyt, mint a melynek nyers anyaga, ha még nem is termeltetik nálunk kellő mennyiségben és minőségben, de melynek nagobbmértvű termelése nem csupán lehetséges, hanem mezőgazdasági termelésünk sokoldalúsítása tekintetében is, felette kívánatos volna. Itt nem csupán a gyártmány és félgyártmány, hanem a nyerstermény is megkívánná a támogatást, és hogy ez az elébbeniekre nézve céljának megfeleljen, a nyers termény akkora vámmal lehetne terhelve, mely hatásában prohibítív volna, mert enélkül a gyártás erős védelme mellett, a lentermelés csekély kiterjedésénél fogva megtörténhetnék, hogy külföldi nyerstermény hozatnék be. Egyébiránt e részben az adatok örvendetes haladásról tanúskodnak. Míg a »Honismertető« a lennek évi átlagban termelt mennyiségét csak 30,000 b. mázsára teszi, addig a Statistikai Évkönyv III. évfolyamában az 1873-ki lentermelés már 174 ezer mázsával mutatattik ki, mely 11,652 kat. holdon termett. Magyarországbán Árva, Liptó, Sáros és Szepesmegyék, Erdélyben Csíkszék, Fogaras vidéke, Brassó vidéke, Nagy-Sink-Szék termelnek kiterjedésükhöz arányítva legtöbbet. Ugyanezen vidékeken s a hozzájuk hasonló természeti és népességi viszonyokkal bírókban lenne a lenipar jövője, mely ha vámvédelem alakjában ösztöndíjat nyerne, kétségtelenül gyors virágzásnak indulna.

Len behozatala a régi osztr. vámtarifa szerint vámmentes volt; lenfonalak nyersen fizettek 2 ft 63 krt, a vámegetből behozva pedig az 1853-ki keresk. szerződés óta 75 krt, fehérítve 8 fírtot, czernázva 13 ft. 15 krt: a vámegetből fehérítve $7\frac{1}{2}$, czernázva 10 fírt 50 krt. Nyers tehát körülbelöl 5%-át az értéknek fizette; fehérített 13—14, czernázott 9—11 százalékot. Lenárúk, legközségesebbek, u. m. durva vászon, csinvat, nyersen, fehérítetlenül mustra nélkül 15 ft. 75 krt vagyis 18 %-ot, közönségesek (fehérített közönséges vászon) 42 fírtot vagy 25%-ot, középfinomak, azaz nyomatott, mustrázott sűrű szövetek, gombkötő és harisnyakötő munka 78 fírt.

75 krt vagy 20 %-ot; finomak azaz legfinomabb vászon, batiszt géz és minden ritkán szőtt kelmék 105 frtot, vagyis 8%-ot legfinomabbak azaz csipkék, hímzett szövetek arany-és ezüstszálakkal átszöttek 262¹/₂ frtot vagyis 6 ½ %-ot. Ezen nem nagyon magas tételek daczára a behozatal aránylag csekély volt. A mostani szerződészerű vámtételek lenáruk között a fontosabb cikkekre nézve 5—6, a többire 10%-nyiak; hogy mindamellert a behozatal csak 9.7 és 3.9 mil. fit érték közt mozog, ez egyetemben a 15—19 millió forintnyi évi kivittel illusztrálja az ausztriai lenipar magas fejlettségét.

Az orosz 1868-ki tarifa 30—35%-nyi vámokkal terheli a lenáruk behozatalát, míg az Egyesült Allamok 30—40% -kal ad valorem. Ezen utóbbiakhoz hasonló vámtételektől lehetne várni, hogy hazánkban is fejlődésre bírják ezen oly nagyon elmaradt és elhanyagolt iparágat, mely a felső megyékben és Erdélyben hivatva lenne a közgazdaság hézagait betölteni. Csupán a közönséges gyolcsneműekre nézve, melyekben házi iparunk jelenleg is bír valamit felmutatni, kellene lejobb menni 10—15 %-ig, vagy még alább is, először hogy ezen cikk szükségtelenül nagyon meg ne drágítassék és másodsor mivel épen a finomabb nemek termelésére buzdítani lenne a cél, mi el nem éretnék, ha a durvább s eddig is termelt szövet ugyanannyi jutalmat biztosítana. A legfinomabbakra, mint csipkék és hímzett szövetek, luxusadóként 50 %-ot óhajtanék.

Pamutipar fejlesztésére törekedni nem volna időszerű a jelen népességi viszonyok közt; meg kell elégednünk ha szükségletünket azon iparcikkekben fedezzük, melyeknek nyersanyagát magunk termeljük s részben exportáljuk is, hogy felgyártva ismét visszahozzuk. Mindamellert, mivel a fogyasztás a gypjú, de különösen a lenszövetek erős megterhelhetése miatt igen kiterjedt mértékben pamutszövetekkel pótolni igyekeznék amazokat s a kitűzött cél elérése ez által kérdésbe lenne helyezve, ezekre nézve is 30—35 %-nyi vám alkalmazása mulhatlan szükséges volna.

Selyemszövetek kivétel nélkül fényűzési cikkeknek lévén tekinthetők, 40—50 %-nyi vám alá esnének, a nyers anyaggal együtt. Lehetséges, noha nem bizonyos, hogy ennek folytán a selyemtenyésztés és selyem ipar is meghonosulnának.

Korántsem szándokom (és nagyon hiába való munkát is vállalnék magamra ezzel) egy tarifa-javaslatot kidolgozni. Csak általánosságban körvonalozni akartam, hogy minő elveket és irányt tartanék annak szerkesztésénél követendőeknek. Az előre-bocsátottakat indokolásul tartottam szükségeseknek és a következőkben összefoglalom az elveket, melyek szerint a tarifát szerkesztendőnek vélném. A kivetendő vámok rendeltetés és magasság tekintetében 4 kategóriára oszloznának:

1. *Védvámok*, a becsérték 25—40 százalékára megállapítva. Ez alá esnének mindazon cikkek, melyekben hogy az ország szükségletét saját termelésével fedezze, kívánatos és lehetséges, de az előhaladtabb külföld versenye vagy a jelenlegi termelési költségeknek arányai miatt kevés ingert nyújtó áraknál fogva, eddig nem vagy nem elegendőleg volt elérhető. Ilyenek: cukor, len, lenfonalak, lenszövetek (kivéven legfinomabbakat), gyapjúárúk (kivéve legfinomabbakat), készruhák gyapjú-, pamut- és lenszövetekből, apró árúk (közönségesek és középfinomak), finom vasárúk, bőrárúk. Ide jönnének végre még pamutárúk (legfinomabbakat kivéve), a lenárúkkal való rokon használatuk miatt.

2. *Luxusvám* (50, eshetőleg 50 %-a a megállapítandó becsértéknek.) Ide tartoznának 1-ször azon cikkek, melyek, míg egyrészt magas értéket képviselnek, könnyen nélkülözhetők, mert nem valódi szükséglet töltenek be, melyek fogyasztásának megszorítása ennél fogva közgazdaságilag kívánatos, anélkül hogy humanitási szempontból ellenezhető volna; 2-ször olyan fogyasztási (nem valódi táp-) cikkek, melyeket a belföld elegendő mennyiségben és kielégítő minőségben termel. Ilyenek: selyemárúk, legfinomabb gyapjú-, len- és pamutárúk, divat-és pipere cikkek, (t. i. a megelőzőleg elősorolt legfin. anyagokból előállítva) finom apró árúk, dohány és bor.

3. *Vámok*, melyek mint *kontrol illeték* (az érték 1 százalékával) szedtetnének olyan áruktól, melyek behozatalának meg nem nehezítése a közgazdasági fejlődés érdekében kívánatos. Ilyenek: vas, nyers és dolgozott és aczél; közönséges vasárúk, gazdasági és ipari eszközök, gépek; továbbá vegyészeti és festék-anyagok, melyek a gyáripárnál találnak alkalmazást.

4. *Pénzügyi vámok.* Az értéknek 10 százaléka, minden az előbbi három osztályba nem tartozó cikkekétől.

Mindazok után melyeket előbbeni fejezetekben a védelmi rendszer okszerű alkalmazása érdekében elmondtam, itt csak megérintem azok ellenében kik kételkednek ily rendszabályok sikerében, azon példák után is, melyeket a gazdasági történet úgy a régiebb időben (Angol- és Franciaország), mint a legújabbban (Oroszország és Egyesült Államok) nyújt — hogy egyike a következő hatásoknak, ha nem mind a három, elkerülhetlenül kell, hogy eléressék: tetemes államjövedelem; megszorítása a fogyasztásnak, tehát megtakarítás; a hazai ipar kifejlődése. Legvalószínűbb azonban, hogy ezen hatások korszakok szerént osztoznának a sikerben; az első eredmény okvetlenül a fogyasztás és a behozatal tetemes csökkenése volna, mely azonban még mindég jelentékeny vámjövédelmet eredményezne azért; az előbbent lassanként, fokozatosan váltaná fel az ipari fejlődés, meghozva más réven, mit az állam a behozatalnak további apadása által azon jövédelmi többletből ismét elveszítene.

Végül még egy aggodalomra akarok felelni, mely fel szokott merülni, mikor vámpolitikai actió jön szóba. Ez a visszatartólástól való félelem. Visszatartás tulajdonképen igen rősz szó, mert olyant fejez ki, mit egy ellenséges indulatból eredő cselekedet vont maga után, s erről itt nem lehet kérdés. Ha megnehezítjük a behozatalt, ebben tisztán érdekünket tartjuk szem előtt; de ha csupán ezen cselekvényünk folytán valamely állam a mi terményeink behozataltát nehezítené meg, mit különben nem tett volna, ebben nem érdekét követné, hanem bosszúpolitikát, a mi kereskedelmi téren teljesen kiment a divatból. Angolország, mely nem alkalmaz differentiál tarifát, az Egyesült Államokból érkező árukat mindazon kedvezményekben részesíti, amelyeket a vele szerződési viszonyban álló országoknak tett, noha kiválólag ellene, ki szinte kizárólagosan látta el az amerikai piacot gyártmányokkal a védelmi aera előtt, irányul éle az ottani protectionismusnak. Azon államok pedig, melyek tarifája különbözeti, az Unió és Oroszország irányában sem alkalmaznak más tétéleket, mint mások ellen, melyekkel szerződési viszonyban nem állnak és melyek

tarifája nem bír oly prohibitív jellemmel, mint a nevezetteké. Ha Magyarország védelmi tarifát alkalmaz, azért magyarországi provenienciájú árukra sehol nem fognak külön tarifát szabni; a hol differential-tarifa áll fenn, legrosszabb esetben az általánosba jövünk, melynek tételei nyers terményekre nézve mindenütt mérsékeltebb; a mely államok pedig különbözeti tarifát nem tartanak, azokkal szemben épen semmi különbséget nem tesz, hogy minő vámpolitikát követünk; miattunk nem fognak visszatérni arra. De már csak azért sem félhetünk a visszatorlástól, mert kivitelünk kizárólag nyers terményekben áll, melyekkel, mint az élet és az erő ősforrásaival, minden országnak félreismerhetlen érdeke — ha általában behozatalra szorul — ottan látni el magát, honnan a legolcsóbban teheti; mert azt, úgy hiszem, mindenki el fogja ismerni, hogy a mai világban egy ország, mely ottan áll hogy nyers terményeket importál, hasznót nem fog remélni nyerstermelésének protekciójából, bármennyire is hajlandó legyen különben illúziókra. Egy rendszabályra tehát, mely nem ellenséges indulatból ered, hanem valódi vagy vélt érdekünk által sugallatik, olyannal felelne melyet tisztán ellensége-; indulat sugall, és mely érdekével világosan ellenkezik. Azok, kik nyers terményeinket most veszik, bizonyára nem barátságítól teszik ezt, hanem mert valamivel olcsóbban jutnak hozzá, mint másfelől, s ez lesz a döntő azután is.

Még némi adatok összehasonlításával akarok itt válaszolni azoknak, kik nem tartják korszerűnek a műipar fejlesztésére irányuló törekvéseket s az agrikultur országból magasabb gazdasági fokra való emelkedést nem hiszik lehetőnek a munkabéri viszonyoknál fogva. A munkás kezek száma, ezek nézete szerint, teljesen igénybe vétetvén a mezei gazdaság által, ennél fogva a munkabérek magasabbak, semhogy az ipar azokat megfizethetné, míg a külföld, nevezetesen Nyugat-Európa sűrű népességű országaiban, a munkabér alacsonyabb lévén, mint nálunk, természetes hogy az ipari tevékenység ezekre szorítkozik s ennél fogva a védelmi rendszer alkalmazásától semmi, vagy csak kedvezőtlen közgazdasági hatású változást lehetne e részben várni, mert ha csakugyan állítanánk elő iparcikkeket, ezt drágább s másban hasznosabban foglal-

koztatható munkával tennék. A munkabérek nálunk, a hivatalos statistikának három különböző forrásból gyűjtött adatai szerint, a következők voltak:

Napszám a nevezetesebb városokban, a községi hatóságok kimutatásai szerint 1873-ban: *Baja* férfi 70—96 kr, nő 55—60, gyermek 40—50. *Balassa-Gyarmat* férfi 50—60, nő 40—50, gyermek 30—40. *Brassó* férfi 80—1.15, nő 60—80, gyermek 20—30. *Érsek-Újvár*, férfi 70—1.20, nő 40—80, gyermek 20—60. *Kassa*, férfi 80—90, nő 60—80, gyermek 50—45. *Nagy-Szeben*, férfi 70 kr., nő 60 kr., gyermek 45 kr. *Nagy-Várad*, férfi 1.00—1.20, nő 80—1.00, gyermek 40—80. *Nyíregyháza*, férfi 60—1.40, nő 50—1.00, gyermek 20—40. *Nyitra*, férfi 45—60, nő 35—44, gyermek 30—40. *Pozsony*, 1.10—1.20, nő 70—76, gyermek 45—53. *Pozsny*, férfi 50—1.40, nő 30—60, gyermek 24—45. *S.-Á.-Újhely*, férfi 70—80, nő 40—50, gyermek 30—45. *Tokaj*, férfi 80—1.00, nő 40—60, gyermek 25—40 krajczár. Mind ez ellátás nélkül; a magasabb bérösszegek a nyári, az alacsonyabbak a téli hónapokban fordulnak elő. Más városokban: p. o. Aradon, Debreczenben, Győrött, Pesten, Szabadkán, Szegeden, Székes-Fehérváron, Szolnokon, Temesvárott stb. a napszám sokkal magasabb; — azonban arra nekünk nincs gondunk, hogy egyes helyeken s a legkedvezőbb viszonyok közt a munkás mit tud elérni; reánk nézve az a lényeges, hogy rendes viszonyok közt s a helyet célszerűen megválasztva, mely áron lehet a munkaerőt megvásárolni.

A mezőgazdasági statistikának a mezei és gazdasági-munkánál fizetett napszámot illető s a megyei hatóságoktól beszerzett adatai felette érdekes világot vetnek a munkabéri viszonyokra. Az 1872. augusztusától 1873. júliusig terjedő évben a legmagasabb napszám Csongrád megyében fizetett júliusban 3¹/₂ frtjával; januariusban ugyanitt csak 1 forint volt a legmagasabb, a legalacsonyabb pedig (férfinak) 30 kr. Csánád, Békés, Bácsban és az alföld többi megyéiben a viszonyok hasonlóak; a napszám igen magasan tartja magát novemberig azután leszáll felényire vagy kevesebbre, tavaszkor emelkedésnek indul s júliusban tetőpontját éri el. Ellenben Abúj, Alsó-Fehér, Baranya, Bereg, Besztercze, Brassó, Csík, Doboka,

Háromszék, Kőhalomszék, K.-Szolnok. Kraszna. Liptó, Maros, Medgyes, Szász-Sebes, Szerdahely, Torda, Túróc, Újegyház, Ung, Zaránd megyékben és székekben a legnagyobb mezei munka idején (jul.—aug.) sem emelkedik a napszám 1 fit 20 kron felül, Sáros, Torna, Árva és Küküllő megyékben, Kővárvidékén, Udvarhelyszékben még ennyire sem. A magyar felvidéki megyékben és Erdély legnagyobb részében már októberben vagy legfeljebb novemberben leszál a napszám 80 kr.—1 fitra, december-januárban 60—70 krajczárra s így marad ápriliséig; szemelött tartandó, hogy mindez maximum és csupán férfiak; a minimum 20—30 krajczár, sőt Árva megyében 14 kr is fordul elő; ugyanezen vidékeken nő a nyári hónapokban 80—1.00 krt, (maximumban) a téli hónapokban 40—60 krt, de minimumban 10—15 krt, gyermekek még kevesebbet keresnek. A különbség téli és nyári hónapok közt az alföldi és dunántúli megyékben aránylag nagyobb, mint a felvidéken és Erdélyben. Biharban, Hontban is leszál télen a férfi napszám maximuma 60 krra, noha nyáron itt 1 forint 50 kr.—2 fit.

Bánya- és kohómunkásoknak bére 1873-ban a bányahatóságoknak a bánya- és kohótelepektől gyűjtött adatai nyomán: A besztérczebányai bányakapitányságban a nagyobb fémhányáknál férfiaknak 65—1.10 krt fizettek, mi a megelőző évhez képest 10—15 krajczáryi emelkedést képezett; azonban voltak bányák, hol csak 40—50 krra ment a férfiak napi bére évi átlagban. Kőszénbányáknál 1 fit 20 — 50 krt keresett a férfi munkás; a magasabb tétel azonban ritkán fordul elő és 1 fit 30 kr volt a rendes; ugyanezeknél nőknek 40—90 kr.; gyermekeknek 40—60 kr.; a fémhányáknál nőknek 16—40, kivételesen 50—60, gyermekeknek 16—35, ritkábban 40 kr. fizettetett; a kohóknál férfiaknak 50—58 kr, a vasgyáraknál 60—1 fit 20 kr. fizettetett. A *budai* bányakapitányság mátravidéki részében az arany-, ezüst- és réztelepeknél 70 kr., kőszénbányáknál 1 fit 82 kr fizettetett férfiaknak; más vidékeken szénbányáknál férfiaknak 95 kr—1 fit 30 kr, kivételesen 1 fit 44—60 kr.; nőknek 35—50 kr., Sopronyban 60—70 kr., gyermekeknek ugyanennyi. A *nagy-bányai* bányakapitányi kerületben a napi bér volt: férfiaknak 33—80 kr, nőknek

20—40 kr, gyermekeknek 15—40 kr; itt heti és havi bér is fordul elő; amaz 2 fit 40 kr.—4 fit, ez 9 fit 60 kr.—18 fit férfi munkásoknak. Az *oraviczai* b. kapitányságban férfiak 70 krt—1 frotot, ritkábban 1 fit 25—60 krt, nők 40—60 krt, gyermekek 32—60 krt kerestek naponként. A *szepes-iglói* b. kapitányság közvetlen kerületében férfiaknak 50 kr—1 forint 10 kr, de 40—45 kr is, nőknek 30—40 kr, gyermekeknek 15—45 kr fizetett naponként; hét számra férfiaknak 2 fit 50 kr—6 fit, hó számra 14—18 fit; nőknek és gyermekeknek aránylagosan. A *rozsnyói* bányabiztosság kerületében (a vastermelés fővidéke) férfiak 70 krt—1 fit 50 krt, egyes vasgyáraknál 1 fit 92 krt is, hetenként pedig 5—8 frotot; gyermekek és nők (kik itt csak kis számmal alkalmaztatnak) 30—55 krt kerestek naponta. A *gölniczbányai* b. biztosság kerületében bányamunkások 60 kr—1 fit 20 kr-ával, vasgyári munkások 1 fit 15—50 kr-ával, nők és gyermekek 25—50 kr-ával lettek fizetve. A *zalatnai* bányakapitányságban, mely egész Erdélyt s a Szilágyságot foglalja magában, igen nagy eltéréseket mutat a munkabér; a zsilvölgyi kőszénbányáknál férfiak 1 fit—1 fit 50 krt, a petrozsényi kincstári telepénél 2 fit 80 krt is ¹⁾ kerestek; a vaskohónál a férfiak napi bére 1 fit 20 kr—2 fit volt; ellenben fém-bányáknál 40—75 kr, és csak kivételesen 85 kr—1 fit is. Nők 20—60 krt, gyermekek 16—60 krt, de némely kőszénbányáknál 1 frotot is kerestek ²⁾).

Mind ez ellátás nélkül osztr. értékben és bankvalutában. Már most lássuk a külföldi béreket, melyek fémvalutában vannak jegyezve.

Berlinben gyármunkások az öntödékben hetenkint 12—14 tallért (18—21 frotot), kőművesek és ácsok naponként 2 fit 50 krt, közönséges napszámosok 1 fit 25—50 krt naponként vagy szerződve 12—13 fit 50 krt hetenként keresnek. A kereseti adó-becsü alapján, a valódi kereset nagyobb, mint a következő adat mutatja. Az építő, kőműves és ács mesterek egyletéhez

¹⁾ A mi megfoghatóvá teszi, hogy ezen sokra becsült telep deficitel műveltetik; megfoghatatlan, ha a magántelepek kaptak munkásokat 1 fit—1 fit 50 kr-ért, a kincstárnak miért kellett kétszer annyit fizetnie.

²⁾ Hiv. statisztikai közl. VII. évfoly. V. füz., 89—91 l.

tartozó mesterek összesen 9400 legényt foglalkoztatnak, kik átlagban $4\frac{1}{2}$ — $4\frac{3}{4}$ frotot keresnek naponként.

Württembergben az ottani kereskedelmi és iparkamrák 1872-ki jelentései szerint, a fonó- és szövőiparban 1 fit 17—33 kr, a többi iparágakban többnyire magasabb volt a napi bér.

Iserlohnban egy 1874 martius havában kelt tudósítás szerint az átlagos heti bér volt: középszerű munkásnak 5 tallér ($7\frac{1}{2}$ frot), jónak 9 fit, kitűnőnek 18 fit, gyermekek (15 éven alól) 3 fit, olyanoknak, kik magukat kitüntetik $4\frac{1}{2}$ —6 fit hetenként; a vidék vas- és kőszételepeiben hasonlóak a bérvisszonyok.

A felső-sziléziai kőszénbányáknál férfiak 1—1 fit 35 krt, a mellékmunkákkal foglalkozó nők és gyermekek 30—90 krt keresnek naponta.

Ugyancsak Porosz-Sziléziában a »Breslauer Zeitung« közleményei szerint az ottani szövőiparban 150—160 tallér, mások szerint azonban csak 100 tallér lett volna az évi kereset.

A fuldai bőrgyárakban a közönséges napszámos napi bére 1 fit—1 fit 25 kr, a bőrmunkásé (kézműves) 12 —16 tallér hetenként, noha csak 5 napot dolgoznak¹⁾.

Egy rohrschachi kartonfonódában gyermekek és nők 1—2 frank, férfiak 2—5 frank napibérben részesülnek.

Svejczy pamutfonodákban férfiak 80 krt—1 fit 40 krt, nők 50—96 krt, a gyapjúiparban férfiak 80 kr—1 fit 60 krt, a leniparban férfiak 1—1 fit 50 krt, nők 44—60 krt keresnek²⁾.

Egy zürichi műszergyárban volt 1872—73-ban a legalacsonyabb napi bér (napszámosnak) 3 frank 20 c. vagy 1 fit 28 kr, a legmagasabb 7 frank vagy 2 fit 80 kr, a közép 3 fr 72 c. és 3 fr. 98 c. (1 fit 48—59 kr). Szerződve a munkás 25—40%-kal többet keresett. A legmagasabb szerződött bér 12 fr. napokint³⁾.

¹⁾ *Ludvig Félix*. Die Arbeiter und die Gesellschaft. Lipcse, 1874.

²⁾ *Böhmert*. Arbeiterverhältnisse und Fabrikeinrichtungen. der Schweiz. Zürich 1873.

³⁾ Der Arbeiterfreund. XII. Jahrgang 1. Heft, (Berlin.)

Angolországban a lancasteri fonodákban a kevesebb gyakorlatot igénylő munka 11, a több gyakorlatot igénylő 20 shilling heti bérral fizettetek 1874-ben ¹⁾). Egy az »Arbeiterfreund«-ban közölt kimutatás szerint egy újon felállított angol fonodában, melyben hetenkint 42,000 ezer font fonal gyártott, a bérek következők voltak: 68 legalsóbb kategóriájú munkás 5 fit 50 kr—8 fit, 18 magasabb kategóriájú 10 fit—11 fit 75 kr, 32 legmagasabb kategóriájú 17 fit, 4 fonó- és kártolómester 20 fit; 20 alsóbb nőmunkás 4 fit 25 kr, 55 felsőbb nőmunkás 7 fit 50 kr—8 fit; 5 iskolás gyermek (fél napi munkára) 2 fit 25 kr hetenkint. A birminghami vasiparban férfimunkások hetenkint 1—5 font sterlinget, gyermekek 5—15 shillinget, buddersfieldi posztógyárakban férfiak 21, leányok 10 shillinget keresnek. Nottinghami csipkemunkások átlagos heti bére (az »Augsb. Allg. Ztg.« 1873. szept. 21-ki közlése szerint) 27 ¹/₂ fit, s némely munkás itt 10 forintot is keres egy nap.

Northumberlandban egy 1874-ki közlemény szerint az átlagos *napi* bér volt kőszénbányáknál vágóknak 9 shilling 6 penny vagy 4 fit 75 kr, hengermű és kohómunkásoknak 5 fit, kézműveseknek 3 fit, vegyészeti és üveggyárakban 2—3 fit, nehéz munkáért 2 fit 50 kr—5 fit, mezőgazdasági munkásoknak 1 fit—1 fit 75 kr. Durhamshirebeu kőszénbányáknál vágóknak 5 fit; hengerműveknél és magas kemenczéknél 7 fit 50 kr, kézműveseknek 3 fit, vegyészeti és üveggyáraknál 2—3 fit, fit. Yorkshirében ugyanezen bérek fizetettek. Staffordshirében kőszénvágóknak és kohómunkásoknak 10 fit, a többi mint Durhamshirében. És mindez, ismételjük, napi bér; egyébiránt közlő megjegyzi, hogy a Staffordshirében fizetett 20 shilling maximális tétel, melyet csak első rendű munkások értek el némelykor ²⁾).

Londonban a szappangyáraknál a közönséges munkás heti bére 10 fit, a jobb munkásé 12 fit 50 kr; gyermekek heti bére 3—4 írtól, ahogy előbb fizetett, 6 ¹/₂—7 ¹/₂ fitra emelkedett. Ugyancsak Londonban a napszámosok közönséges heti

¹⁾ Félix L. Id. m. 271. 1.

²⁾ Félix L. Id. m. 272. 1.

bére 10 fit 50 kr, nehéz munkáért $11\frac{1}{2}$ —12 fit; kézművesek napi bére $4\frac{1}{2}$ —5 fit.

Ezekkel szemben feltűnőleg alacsony *egy része* a Belgiomban fizetett munkabéreknek: mezei munkások 60—80 krt, napszámosok, olyanok is, kik gépek mellett dolgoznak, 80 krt—1 fit 20 krt, fonók és szövők $2\frac{1}{2}$ —3 forintot; bánya- és és vasgyári munkások a szerint, hogy az üzem élénk vagy lanyha 2—5 fit. Nők a brüsssli csipkegyárakban (8—10 órai munkáért) 30—40 krt. Tulajdonképen tehát itt is csak a mezei munkások és különösen a luxus-czikk előállításával foglalkozó nők bére tűnik fel alacsonynak, noha Belgiom kétségtelenül túlnépes.

Ausztriáról Félix idézett munkájában következő adatok közöltek. Alsó-ausztriai pamutfonodákban: férfi 6—7, nő $3\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$, gyermek $2\frac{1}{2}$ —3 fit; gépgyáraknál napszámos 13—15 fit, kovács és monteur 30—50 fit, festő-gyárakban napszámos 9 fit, legény 12 fit, nő 6 fit, mind ez hetenként; papírgyáraknál férfi 80 kr—1 fit 50 kr, nő 60 kr, gyermek 40 kr naponként, s azonkívül szabad lakás és fűtés. Felső-ausztriai pamutfonodáknál aránylag csekélyebbek a bérek: férfiak a munka minősége szerint 50 krt—1 fitot, nők és gyermekek 24—63 krt naponként. Csehországi papírgyáraknál férfiak 6—8, nők 4—5 fitot keresnek hetenként, legroszszabbul vannak fizetve a csehországi hegyvidéki szövők (takácsok) és pedig kézi szövők 30—40, gépszövők 50 krjával naponként. Reichenbergi, aschi, aussigi, b.-leippai és b.-aichai pamut-és gyapjuszövődékben közönséges munkások 5— $5\frac{1}{2}$, jobbak 8—9 fitot keresnek hetenként, brünni szövők és fonók a jobb üzem idejében hetenként 10—14 fitot, 1874-ben a kedvezőtlen viszonyok folytán azonban részben kevesebbet.

A magyarországi adatoknak összehasonlítása a Magyarországon kívüliekkel, meggyőzhet bárkit, hogy a tényleges munkabérvizonyok korántsem igazolják azok álláspontját, kik a munkaerő drága volta miatt nem óhajtják vagy nem tartják lehetőnek a gyáripar meghonosulását. A munka minősége szerint a bérek nagyon erősen különböznek úgy nálunk, mint a külföldön, de sem a maximum, sem (elteltekintve olyan abnormitásoktól, mint a sziléziai szövő ipar és a csehországi lenszövők

bérvizonyai) a minimum nem magasabb nálunk, mint Ausztriában, Németországban és Szejczenban, nem is említve Angolországot, hol több iparágban, az angol munkás rendkívüli munkaképességének megfelelően, csaknem hihetetlen magasra emelkedik a munka díja, noha a források, melyekből ez adatok származnak, kizárják a kételyt.

Lesznek talán, a kik azt fogják mondani, nem csupán az angol munkás áll munkaképességben a magyarországi felett, hanem a reichenbergi és brünni posztószövő, a szejczi pamut- és lenszövő is, mert olyan munkát tud, melyet a magyarországi napszámos vagy bányamunkás nem tanult s melyre tehát nem képes, melyre csekélyebb intelligenciájánál fogva nem is lehetne képes, és hogy ennél fogva, ha absolute nem is magasabbak nálunk a munkabérek, de a végzett munka értékéhez képest igenis. És ez feltételesen megengedhető s elismerhető, hogy ez nehézként akadályozza az ipar fejlődését. De mit bizonyít ez? Nem azt, hogy munkás kezek hiánya gátolja azon fejlődést, hanem hogy a kezek gyakorlatlansága, az emberek tanulatlansága teszi azt. Munkást nevelni a munkára, költséges és mesterséges dolog, erre csak vállalkozó képes, kinek érdekében van. Érdekében pedig nem lehet addig, míg a külföldi gyáros, ki jól begyakorolt munkásokkal rendelkezik, szabadon versenyez vele, mert ilyen viszonyok közt, mikorra a nevelést befejezné, vagy előbb is, tőkéje fel lesz emésztve.

Bizonyos, hogy azon külföldi munkások, kik naponkint 1 fit—1 fit 50 krt keresnek, sokkal többet tudnak, mint a mi 70 kr—1 fitos napszámosaink és bányamunkásaink, de hogy nálunk képzett munkás alig van, ez olyan dolog, melyen sem mint változtathatlanon kétségbeesni nem kell, sem ellenkezőleg azt nem szabad bevárni, hogy ez minden buzdítás, minden könnyítés nélkül megváltozzon.

Ha a férfimunkás napi bére a beszterczebányai kapitányság némely fémhányáinál 40—50 kr, ugyanitt a kohónál 45—56, a szepes-iglóí b. kapitányságban némely bányánál 35—50 kr, a zalatnaiban 40 — 60 kr, ez a csehországi lenszövők, a sziléziai fonó- és szövőmunkások legrosszabb bérvizonyaival vetélkedik, a mellett, hogy a bánya- és kohómunka nehezebb és fáradságosabb és mindenütt tetemesen jobban

fizettetik, mint a fonó- és szövőiparbeli munka. A mellett ezen bányák (többnyire a réz- és részben a nemes fémhányák) a legkisebb béremelkedést sem állják ki. A nagy vasutépítkezések idejében a bányák tetemes része elhagyatva állott, mert az emelkedett bérnél fogva azok művelése már csak kárral lett volna folytatható. A magánfémhányák igen nagy részénél a jövedelem, melyet azok a munka igen alacsonyan számított díjján felül eredményeznek, eltűnő csekély; ezer- és ezer munkás foglalkozik itt olyan munkával, mely saját elég nyomorú élelmén felül úgy szólván semmivel nem járul a nemzeti jövedelem szaporításához. Hogy ennek daczára, azon bányák mégis műveltetnek, ennek két oka van; egyik, hogy azok, bármily csekély, de tőkét mégis képeznek s a tulajdonosra nézve, ha 200 munkásnak munkája után évenkiut csak 200 fit tiszta jövedelmet venne is be, ez mégis jobb a semminél, míg nemzetgazdasági szempontból ez roppant pazarlást képez. Nehogy félreértessem, megjegyzem hogy a pazarlást az alacsony munkabérek az alacsony jövedékekkel való összeköttetésében látom, a míg egy vállalat, feltéve azon valószínűtlen esetet hogy a vállalkozónak semmit nem jövedelmezne, de a munkásoknak akkora díjjat hozna, hogy azok mint fogyasztók jelentékenyebb tényezőkkül illenének be s mint adófizetők is tekintetbe jönnének, végre pedig megtakarításokat is tehetnének, egy ilyen vállalat nemzetgazdaságilag előnyös. Számos kisebb fémhányát a tulajdonos maga mivel családjával egyedül, vagy még egy-két segédmunkással; ezeknél a művelés folytatása megegyez a tulajdonos érdekével még akkor is, ha a munkadíjon felül épen semmit nem jövedelmez a vállalat. Ez is jó lenne, ha csak a munkadíjjul eső összeg nagyobb lenne. — Egyébiránt még nagyobb fémhányáknak művelését is folytatják haszon nélkül vagy kárral, azon csalfa reményben, hogy talán gazdagabb érre akadnak és így mindig tovább, mert mindig feltehető, hogy a gazdag értől már csak egy-két lányi szikla választ el. Ezen hazádszerű jellege a bányaiparnak (aranyra, ezüstre s rézre értve) is tekintetbe veendő a nemzetgazdasági hatás megítélésénél. — A másik ok, melynél fogva azok tovább műveltetnek, a szokás hatalma. A magyarországi arany-, ezüst- és rézbányák egykor szépen jövedelmeztek és

jelentékeny részét képezték a nemzetvagyonnak, de Amerika felfedeztetése óta jövedelmezőségük folyton hanyatlott, főleg az arany- és ezüst tekintetében; a rézet illetőleg leginkább az újabb időben művelés alá vett gazdag chilei és dél-ausztráliai¹⁾ telepek okozták a válságot; még 1854-ben 38.055 bécsi mázsát tett a réztermelés és mázsájának átlagos eladási ára 66 fjt 50 kr volt; azóta az ár s ennek folytán a termelés folyvást hanyatlott; 1873-ban már csak 18,860 b. m. termeltetett 48 fjt 94 kr átlagos árral. Ennél még alacsonyabb árak is voltak 1869—71-ig 47 fjt 04 kr—48 fjt 39 kr. Nem a művelés alatt álló erek elszegényülése okozta, hogy a fémbányászat többé nem tényező a nemzeti jövedelemben; ugyanannyi munkával valószínűleg most is ugyanannyi fémeket lehet termelni, mint akkoriban, midőn Körmöcz. Selmecz, Nagy-Bánya úgy hangzott, mint most California, Victoria, Nevada vagy Montana. De az arany- és ezüst roppantul megcsökkent vásárlási ereje, a réznek leszállott ára miatt, a termelvény értéke, mely akkor szép többletet eredményezett a termelési költségen felül, most nem fizeti meg a reá fordított munka árát. Míg másutt más iparágakban annyi munkaerő után vállalkozók milliómosokká lesznek, itt alig kerül ki a munkás élelme a jövedelemből. És mindamellett a bányák tovább műveltetnek. Ez a szokás hatalma, egyike azon tényezőknek, melyekkel számolni a »laissez faire« principium elmúlasztotta.

A kincstári fémtermelés évek óta minden tiszta jövedelem nélkül foly. A mit netalán egyik vagy másik gazdagabb ér behozna, elnyeli a másiknak defícióját; s ez nem úgy van, hogy bizonyos bányák állandón jól, mások állandón rosszul jövedelmezzenek, mely esetben az utóbbiakkal fel lehetne hagyni s az előbbienekre szorítkozni, hanem hol a selmeczi Felső-Bibertárna termelése növekszik, míg a körmöczi Goldkunst-handlungé vagy a kereszthegyi, veresvízi és kapnikbányai telepeké leszáll, hol pedig a másik évben amannál mutatkozik csökkenés és másoknál emelkedés.

Sem jelene, sem jövője a hazai arany-, ezüst- és rézter-

¹⁾ Ezen két országból egy évben (1872) kivitetett, egyedül Angol országba több mint 40 millió torint értékű réz.

melésnek s a munkások száma, kiknek ereje e bányákban s az oda tartozó kohókban elpazaroltatik, összesen több mint húsz-ezer, annyi mint Nagy-Britannia és Írhon egész leniparában van elfoglalva, s mely szám elegendő lenne egész gyapjuterme-lésünk felgyártására.

Jól tudom, hogy bányamunkásból nem lesz egy nap alatt takács vagy fonodába való munkás. De épen mert ezt tudom, kívánom hogy megadassék ez irányban a buzdítás, megadassák a lehetőség erőfeszítés és kitartás által eredményeket kivívni, melyek az egyéni iniciatívát jutalmazták.

A bányászat nem az egyedüli foglalkozás melyben munka kevésbé gyümölcsözőn alkalmaztatik, mint kívánatos volna. Tudva van, hogy a székely földről évenként számos ember megy Ruméniába munkát keresni. A mező-gazdasági munkások nagy része az évnek azon egész hosszú szakában, melyben a gazdasággal nincs dolog, tulajdonképen foglalkozástalan s abból él, mit aratás alatt, aránylag rövid idő alatt, az akkori felcsigázott bérvizonyok mellett keresett. A magyar felvidéken általában nem lehet szólni munkás kezek hiányáról s a kínálat csekély voltáról a kereslethez képest. A mezei gazdaság is, a gépek terjedő alkalmazásával mind több kezet nélkülözhet.

Azonban helyén találom itt újól megemlíteni, hogy mindazok daczára, miket a munkaerőt és munkabért illető viszonyokról mondtam, nem hiszem hogy ipari fejlődésünk a kívánt mértékben és a kívánt gyorsasággal véghez mehessen, ha az ország a jelenleg rendelkezhető munkaerőkre s azoknak a népesség belfajzásából eredő szaporodására utalva marad; és ezzel a legszorosabb kapcsolatban áll az is, hogy a vámterület elkülönítését s a védelmi rendszer mérsékelt alkalmazását nem tartom az egyedüli állami teendőnek és nem állítom, hogy ez magában képes leendene gazdasági viszonyainkat — oly rövid idő alatt, mint kívánatos — átalakítani; de az elsőnek tartom, mely nélkül a többinek nem lehet hatása, az alapfeltételnek, melynek hiányában a többi nem létesíthető vagy eredményt nem ígér.

Ha a vámpolitikai viszonyok az említett irányban változnak s közöttünk és a külföld között egy olyan korlát emelkedik, mely megengedi, hogy itten munkabéri, termelési és fo-

gyasztási tekintetben némileg különleges viszonyok jöjjenek létre, ha a tápszereknek alacsonyabb árai mellett a munkásnak valamivel magasabb bér is kínálkozik, akkor meg lesznek adva az előfeltételek, meg lesz adva az impulsus egy olyan mozgalomra, mely lakosságunkat egy felette hasznos elemmel szaporítaná, t. i. külföldi, különböző nemzetiségű gyármunkások ezreivel, kik családotól telepedve le itten, az ország felvirágzásához és a nemzeti léterő fokozásához mint nagyszerű tényező járulnának.

Amit ez irányban mondani akarok, igen röviden összefoglalhatom. A tárgy természete nem kívánja hogy részletekbe bocsátkozzunk, de ezt előre bocsátva, felkérem az olvasót, hogy a fontosságot melyet a tárgynak tulajdonítok, ne a tér után ítélje meg, mely annak ez irat keretében szabva van. Mert a jelentőség, melylyel az nemzeti jövőnk szempontjából bírma, azt hiszem, óriási. De fájdalom, létesítése annyira kívül fekszik azon eszmekörön, mely nálunk a közvéleményt vagy ennek fractióit, mint teendők és lehetőek foglalkoztatja, hogy róla beszélni úgy tűnik fel, mint a mesék országáról vagy a holdban fekvő bányák kiaknázásáról; — noha abban, ha kissé felülemelkedünk azon körön, melyben törvényhozásunk szelleme eddig mozgott, valami rendkívülit vagy éppen kivihetlent nem lehet látni. Azért csak a gondolatot pendítem meg s ekként talán elkerülöm a projektum-készítés szirtjét, melyen már nem egy életre való eszme tört meg, hogy elmerüljön a nevetés hullámai alatt.

Mindenekelőtt: mért kívánom, mit vélnék általa elérni? Hogy hatást tudjon az ember képzelni, egy eszköznek nemcsak alakjáról, neméről, közbenső arányairól, da abszolút nagyságáról is kell hogy fogalma legyen. Azért mondunk egy számot. Félmillió külföldi gyármunkással (férfi, nő és gyermek összesen) mindent és teljesen elérhetőnek gondolnék, mit ez úton elérhetőnek tartok; kevesebbel, felével vagy két ötödével e számnak már nagyszerű eredményeket; míg ennél is kevesebbel sokat. A várt eredmény vázlatánál azonban a teljes számot tartom szem előtt. Mindenekelőtt iparcikkekben való teljes szükségletünk fedeztetnék a belföldi termelés által, melynek értéke ekként több száz millióval növekednék; a mennyiben a

termelés legalább kezdetben (míg az óriási vállalat »alapítási költségei« törlesztve lennének) drágább volna, mint azon külföldi termelés, mely szükségletünket most fedezi, ezen különbözetet ellensúlyozná az, hogy a vállalkozói nyereség (a gyárosé t. i.), mely a jelenben a külföldnek fizetett árakban a termelési költség mellett egy tetemes alkatrészt képez, belföldi vállalkozók vagyonát, tehát a nemzeti vagyont szaporítaná. Másodsor a lakosságnak azon szaporodása a mezőgazdasági termények fogyasztását olyan mértékben növelné (gabona, hús, bor, dohány), hogy feleslegünk értékesítésében a külföldi piacoktól, hol túlhatalmas versenytársakkal találkozunk, nem ugyan teljesen függetlenekké lennénk, de legalább jóval kevésbé függnénk; úgy hogy csak jó termésű években, mikor az eladott mennyiség kárpótol az alacsony árért, nem pedig rossz termés esetében is, mint jelenleg tesszük, kellene azokat felkeresni, hogy a kicsi felesleget potomáron értékesítsük, minthogy Oroszországban vagy Amerikában nagy felesleget eredményezett az aratás. Azon mennyisége után pedig a tápszereknek, melyet a bevándoroltak fogyasztanak, minden évben megkíméltetnék a szállítási bér azon része, mely az országon kívül befutott útra esik. Ugyanez áll azon nyers anyagokra nézve is, melyek most kivetetnek, akkor pedig az országban gyártatnának fel. Mind ez első sorban a mezei gazdaság előnyére válna, melynek emelkedését, különösen a népesség további szaporodásával kapcsolatban eredményezné. Harmadszor már a bevándorlás általi szaporodása a lakosságnak is, politikai erősülést képezne; a jövőre pedig azon új hasznos elem felvétele a nemzet vérébe, ennek egyrészt jellemi fejlődésére (a kulturális és gazdasági jellemsajátságok dolgában) kedvezőleg folyna be; másrészt pedig a bevándorlók túlnépesült országból, tehát mindenesetre szpora fájából eredvén, betelepedésük az egyedüli eszközt képezné a népesedési viszonyoknak eddigi stationárius állapotukból való kiragadására, akár önfajzásra szorítkozva saját szaporodásuk által, akár elvegyülve a benszülött lakossággal, midőn a népmozgalmi viszonyok további menetére nézve, sokkal nagyobb valószínűséggel a szaporaság, mint az életerősebb faj tulajdona, preponderálna.

Ezen eredmények elérését, az eszme valósítását a követ-

kező módozatoktól feltételezem: A határozottan kifejezett és állandón acceptált védelmi rendszer ¹⁾ buzdítva, vállalkozási kedvet ébresztve, részben maga is reávezetne ide vágó kísérletekre, magánosok részéről; külföldi gyárosoknak, kik hajlandók tőkájukkal az országban letelepedni, magukkal hozva munkásaikat, bizonyos kedvezményeket lehetne tenni, p. o. az építkezésekre szükséges területek átengedése körül; a bejövő munkások uti költségei megtérítendőek volnának és a mire kiváló súly fektetendő, munkás-lakások építtetnének az állam részéről, — melyeknek olcsó bér mellett való használata nekik biztosíthatnák. Ezen lakbérfeltételek, az élelmi szerek árai és az elérhető munkabérek jegyzékei köröztetnének és ügynökök által terjesztetnének azon túlnépesült vidékeken, melyekről a bevándorlás létesítendő volna. Végre pedig s ez a leghathatósabb eszköz lenne, minden könnyítés megadatnék a munkásoknak *termelő egyletek* alakítására, melyeknek eszméje azok nagy részénél igen elterjedt és kedvelt s a minő egyletek részben jó sikerrel működnek Francia- és Angolországban ²⁾). Itt vállalkozó és munkás egy húzásra nyeretnék.

Mi az országokat illeti, melyek túlnépeségén könnyítve, lennének betöltendőek saját lakosságunk hézagai, leginkább szemelőtt tartom Porosz-Sziléziát és Németországot általában, Szejcot, Belgiomot; kísérletet lehetne tenni Franciaországban is. Angolországból az angol munkás kitűnő tulajdonainál fogva, kívánatosabb mint bármi más országból lenne a betelepítés; kérdés azonban, hogy az ottani bérvizonyok mellett az, mit felajánlhatnánk, elég kecsegtetőnek tünnék-e fel? Lehetőnek, az olcsó lakbéri és élelmi viszonyok hangsúlyozása mellett, tartanám ezt a szövőiparban foglalkozó munkásokra nézve, kik legroszabbul vannak fizetve ³⁾).

¹⁾ A bizalom költsége szempontjából kívánatos volna, ha a tarifátételek egy meghatározandó időpontig változatlanul való fentartására az állam kötelezettséget vállalna.

²⁾ P. o. a Sun Mill Company pamutfonó kooperatív vállalat Oldhamban, melynek gyártmánya kitűnő és mely több fonalat termel, mint bármely más fonoda.

³⁾ A nevezett országokból az éjszak-amerikai egyesült államokba 1820-tól 1870-ig következő volt a bevándorlás: Nagy-Britanniából és

Hogy bevándorlás által a politikai erősbülést vélem előmozdíthatónak, ez sok embernél megütközést okozni, gúnyt gerjeszteni fog; és való, hogy a nemzetiség sokfélesége ez országnak nem volt javára. A tapasztalatok nem buzdítók. Azonban, ha okulni akarunk rajtuk, ezt nem úgy tehetjük, hogy a külföldiek megtelepülését, a mire mellőzhetlen szükségünk van, meggátoljuk vagy legalább annak előmozdításától tartózkodunk, hanem akként, ha azt kezünkbe vesszük és a lehető jó és rossz következmények öntudatával cselekszünk. Okulva őseink példáján, nem fogunk a bevándorlóknak ingyen földeket adni és általában nem földműves lakosságot, nem gazdaembereket fogunk betelepíteni, hanem gyármunkásokat; nem is fogunk politikai és nemzeti kiváltságokat adni, hanem egyenjogúságot. Azon munkások unokái egykor feltámaszthatják nálunk a társadalmi kérdést, de nemzetiségi kérdést bizonyára nem fognak támasztani; a gyármunkás ügyelme teljesen az élet gyakorlati kérdéseire irányul, egyéni javának előmozdítását pedig nem politikai izgalmaktól reményli. Hatalmunkban fog állani, hogy az azon munkás-kolóniákban államköltségen állítandó iskolákban a magyar nyelvet köteles tantárggyá tegyük s ezt nem fogjuk elmulasztani¹⁾.

Azon ellenvetésre, hogy ezzel új bonyodalmaknak vetnők meg alapját, mivel felidézni a »munkás« vagy úgynevezett »társadalmi« kérdést, melytől különben még sokáig megkímélve maradtunk volna, azt válaszolom, hogy e kérdés még ekként sem egyhamar állna előttünk komoly alakban, mert ilyené csak akkor lesz, mikor túlnépességgel áll kapcsolatban. Egyébiránt pedig, ha haladni akarunk a haladó nemzetekkel lépést tartva, akkor nem szabad irtóznunk azon ba-

Írlandból 3.857,850, Franciaországból 245,812, Belgiumból 17.278, Németországból 2.368,483, Szeiczből 61,572.

¹⁾ Ezzel megfelelni gondoltam az ellenmondás vádjára is, mely abban látszik lenni, hogy e helyen betelepítést ajánlok, míg egy korábbi fejezetben azt írtam, hogy a kedvezőtlen gazdasági viszonyok vagy egyéb irtó körülmények folytán leszállott létszámú népeknek addig van reményük új terjeszkedésre, míg a helyet más nemzetbeliek be nem töltik. Célzatos előmozdítása mellett a bevándorlásnak, az ügy észszerű kezelése mellett, biztosítható az asszimilálás.

joktól, melyek a magasabb gazdasági fejlődéstől eddig elválaszthatlanoknak látszottak és melyek mindenesetre csekélyebbek azoknál, melyek a gazdasági elmaradtságtól elválaszthatlanok. Azt hiszem, hogy Angolország minden népességi és gazdasági viszonyait habozás nélkül elfogadhatnánk cserébe az aktuálisukért, kapcsolatban az ottani társadalmi bajokkal, a pauperizmussal és a munkásizgalommal.

A minek túlsága okozza a nyugoti külföld társadalmi kórtüneteit, annak hiánya sorvaszt bennünket. Én azon bajokban, nevezetesen a munkások közt sok helyt uralkodó elégedetlenségben nem visszariasztást látok, hanem ujmutatást, hogy egyszer más baját előnyünkre használva fel, saját helyzetünkkel amaz államokét is javítsuk. Míg amazokra nézve ezáltal talán kevésbé égetővé lesz az úgynevezett társadalmi kérdés, nemzetiségünket megmentjük az enyészettől.

VI.

Általános nézpont. — Befejezés.

Miután a jelen dolgozat első fejezetében reá utaltunk azon tényre, hogy népek hanyatlása és eltűnése a történelem tanúsága szerint a kideríthető esetekben mindég a létviszonyok változásával áll okozati kapcsolatban, a mely változások olykor a más népekhez való viszonyból, olykor pedig egyéb körülményekből erednek, utóbb kimutatni igyekeztünk, hogy ezen esetekben is, mikor t. i. nem közvetlenül más népek cselekvényei idézték elő a létviszonyok változását, ez halálosság mégis csak a más népekben meg levő terjeszkedési hajlam által lett. Ezen hajlam általános; de kedvezőtlen viszonyok közt nem érvényesülhetvén, okozza hogy a kedvezőbb viszonyok közt élő népek, mások előtt felfogják a létnek hozzájárulható forrásait. A tapasztalt változások nem voltak ugyanis olyanok, hogy az általános emberi tulajdonok ne képesítették volna az illető népeket a hozzájuk való alkalmazkodásra, legrosszabb esetben az alkalmasabb egyéneknek kiválasztása, s ekként a népjellemnek a létszám megapadásával kapcsolatos átalakítása útján, és a kedvezőbb esetekben a perfektibilitásnak már közönséges foka alapján. Ha mindamellettt népek végleges eltűnése állott gyakran elő, ez mindég onnan eredt, hogy azon időt kívánó alkalmazkodási processus nem mehetett zavartalanul véghez, vagy nem teremhette meg gyümölcsét, minthogy más népek befoglalták a tért vagy a meggyengültét végleg elnyomták avagy akként fölébe nőttek, hogy utólagos kifejlődése lehetlenné lett. Ekként a létviszonyok változásai függetlenül is a népek küzdelmeitől okozhatták az erősek elgyengülését, ezáltal hathatósan befolyva azok eredményeire, egyik fél előnyéül másik hátrányául; megszüntetve az emberi nem homogeneitását, különbözeteket hozva létre, megalapítva a

variabilitást s ezzel a perfektibilitást, eltérő népjellemeket s kultúra-typusokat teremtve s mindezek által ismét komplikálva a létviszonyokat s azok befolyását; de ha ekként a verseny irányára mindég hathatósan befolytak is, másrészt ettől, a versenytől nyerték végzetes jelentőségüket; ha amazokat irányadóként, ezt kell mozdítóul tekinteni azon örökös mozgalomban. A terjeszkedési hajlam, mely egyesekben úgy mint társadalmakban megvan, ha más korlát nem tartja vissza, kell hogy a szomszéd azonos hajlamának akadályába ütközzék, s előáll a létért való küzdelem ember és ember közt, mely lehet békés, mintegy öntudatlan vagy erőszakos, öntudatos; az előbbeni mint múlhatlan szükség közvetlenül következik azon hajlamból; az utóbbi, következménye az e viszonyok által nevelt emberi jellemnek.

Hogy a minden fajoknak közös terjeszkedési hajlam, mikor a konfliktus előáll, melyiknél érvényesüljön a másik rovására, ez épen a különböző létviszonyok szerint igen eltérő tulajdonok által döntetik el. Ezen tulajdonok között, mint a második fejezetben kifejteti igyekeztünk, a magasabb kultúra ha bizonyos fokot és kiterjedést elért többé semminemű más felsőbbségnek nem rendeltethetik alá, s azon túl a létért való küzdelemben a győzelem egyedül a kultúrában való haladás gyorsaságától függővé lesz; haladás tulajdonképen maga kifejezi, azon értelemben mint általánosan használtatik e szó, azt, mitől a népek fennmaradása ily körülmények közt feltételeztetik. A társadalmi intézmények (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás), továbbá a közgazdasági és a közművelődési állapotok képeznek szoros kölcsönhatásukban egy egészet, a kultúrfokot; ezek forrásai egyrészt közvetlenül a kifelé ható aktuális erőnek, míg másrészt tőlük feltételeztetik a népszaporodás, a nemzeti létfenntartás ezen alapfeltétele, a terjeszkedési törekvések sikerének nélkülözhetlen követelménye.

Kétségbevonhatlan hogy a létért való küzdelem a kultúrnépek közt is tovább foly és hogy tovább fog folyni még akkor is, ha majdan sikerülne egy általános állam-egyesület vagy egy nemzetközi areopág felállítása által az örök béke eszméjét valósítani; folyni fog az nemzetek közt mindaddig, míg nemzetek léteznek, már csak azon ténynek alapján is,

hogy egyén és egyén között tovább foly és az egyének között folyó küzdelem eredményeinek szükségképp vissza kell hatniok az illető társadalmak állapotaira. Ha ugyanis egy társadalmat elszigeteltnek képzelünk, a versenynek, mely azon belől tisztán saját tagjainak körében foly, hatása ezen társadalomra nézve valószínűleg tökéletesbítő lesz; mihelyt azonban a társadalom vagy nemzet, érintkezésben áll másokkal, tagjai többé nem csupán egymás között, hanem azon más társadalmak tagjaival is versenyezni fognak az élet forrásaiért; különösen két módozat az, melyek alapján a békés küzdelem létre jön; egyik a nemzetközi forgalom, áruk és tőkék cseréje, másik a vándorlás és gyarmatosítás. Minél kevésbé vannak elszigetelve a nemzetek egymástól, minél teljesebben legyőzetnek mindazon akadályok és korlátok, melyek őket egymástól elválasztják, annál sűrűbbek lesznek az esetek, annál gyakoribb az alkalom, mikor az egyén törekvései más fajhoz tartozó és távol helyen született vagy lakó egyén törekvéseibe fognak ütközni; eszerént minden kosmopolitikus jellegű intézkedések és mind az, mi a nemzeti féltékenység vagy idegenség legyőzése irányában tétetik, eredményeiben csak arra szolgál, hogy a nemzetek és fajok közt folyó versenyt mind intenzívebbé tegye. Mert, hogy az ilyen nemzetközi versenye az egyéneknek ne lenne igen erős visszahatással a nemzetek állapotaira, ezt csak azon esetben hihetnénk, ha feltételeznék, hogy a különböző nemzetek megfelelő számmal, egyenlő képességekkel felruházott egyéneket foglalnak magukba, a mit pedig biztosan tudunk, hogy nem áll. Az egyének versenye tehát, mely nem csupán szomszéd és szomszéd, hanem a világforgalom hatása folytán antipod és antipod között is folyhat, ¹⁾ az egyének versenye, mondjuk már magában is involválja hatásainak sommázatában a nemzetek versenyt, egyedül azon körülménynek alapján, hogy nemzetek léteznek. Ha persze ezen utóbbi feltételezést mellőzzük, ha a verseny hatását azon pontig végrehajtottnak képzeljük, hol már csak egy nemzet élt túl valamennyit, hol következésképp

¹⁾ Egy ismeretes példa erre a jövedelem-csökkenés, melyet a magyar gyapjútermelő földbirtokos az ausztráliaiak versenye által szenvedett.

többé sem faj-jel, vagy nemzeti sajtáság, sem eltérő társadalmi intézmények nem alkotnak különbözeteket a teljesen homogén emberiség keblében, akkor természetesen ezen hatás megszűnik; az egyén és az összes emberiség között többé nem állván semmi közbenső organizmus, a küzdelem eredményei is csak azon kettőre nézve nyilvánulhatnak, az egyének közt különbözőleg osztva képességeik szerint, az emberiséget fejlesztve, tökéletesítve.

E pontra eljutván újra felmerülhet előttünk a kérdés, hogy a tényező, melynek ily messzire kiterjesztett consequentiáit vontuk meg, a verseny úgy mint mi fogtuk fel az imént mondottakban, valóban és nem csupán képzeletünkben létezik-e? Szükséges-e a feltevés, hogy az emberiség kebelében olyan verseny folyjon, mely valóságos választást eszközöl, igazolható-e a nézet, mely szerint ez, ha általában előfordul, nem úgy mint különleges viszonyokból folyó tünet, hanem úgy mint normális és valamely általános hatályú körülményből törvényszerűleg folyó szabály tekintessék?

Ezen kérdésekre a válasz meg van, nézetem szerint, abban, a mi fenmarad mint helyes, ha Malthus tanából levonjuk a formulázás és alkalmazás körül elkövetett tévedéseit. Ezen tannak használható magva ez: Az emberben (úgy mint minden egyéb organizmusban) megvan a hajlam szaporodni a végtelenbe, a mely hajlam alapszik az organizmusnak általában azon jellemző tulajdonságán, hogy asszimilálja a vele érintkező anyagokat, ha hasonneműek, azokkal, melyekből áll; e hajlam azonban — eltekintve a normális viszonyoktól, melyek az organizmusok korai elhalását okozhatják — elébb-utóbb kell hogy belé ütközzék azon akadályba, melyet képeznek korlátoltsága a térnek és az anyagoknak a melyekből az organizmusok megalakulnak. Ha a szaporodási hajlam erejéből merített törekvéseknek sikerül is, mikor a nevezett korlát reá nehezedik, azt odább tolni s ezt többször is ismételni, kiterjesztve a határokat, melyek egyszer mindenkorra megállapítottaknak látszottak, de egyszer kell, hogy eljusson azon pontra, hol többé nem továbbithatók azok. Ha a létszám oda szaporodván, hol az ismert létforrások már elégtelenné válnak, ez új létforrások kikutatására vezet, ennek eredménye szükségké-

pen további szaporodás az új létforrások által kiszabott határig és hajlandósággal azon túlmenni, mi ismét hasonlót eredményezhet. Ekként a népesség az által, hogy sűrűbbé lett, sem-hogy a lakott terület vadállománya táplálatának megfelelően, reá jön a vadnak kimélésére, ellenséges befolyásoktól való őrizésére, s ez által lassanként az állattenyésztésre s ekként a vadászéletből áttért a pásztor életre. Azután mikor erre is hiányozni kezd a tér, igyekezik táplálatát a közvetítő barmok mellőzésével, közvetlenül a növényvilágból meríteni s ezzel áttér a földmives életre; ekként tanulja meg az intenzív gazdaságot, majd pedig kivándorlás, új területek művelés alá vétele által továbbítja a korlátokat, melyeket a viszonyok létszámának szabni látszottak. De kétségtelen, hogy mindegyike ezen átmeneteknek kapcsolatban jár — megelőztetvén általuk — minden kínos tüneteivel a túlnépességnek, melyek valószínűleg az alacsonyabb fokok átlépésekor még érzékenyebbek, mint a magasabbakénál. A fájdalmas vajúdások közt megszülemlett új kultúra azután egy időre könnyebbé teszi az életet s a szaporodást gyorsítja, enyhítve a létért való küzdelmet, a meny-nyiben az a természet mostohasága ellen foly, de még sem szüntette meg azért az egyének versenyét egymás között, mert hiszen az ember nem csupán élni akar, de jól élni, s ha lehet kevés munkával vagy munka nélkül, legszívesebben másnak rovására és terhére; ez mind megannyi tárgya a küzdelemnek és versenynek, az anyagi és szellemi erőfeszítésnek. Mig az előbbeni korszakokban az emberek sokallják egymást, az utóbbiakban inkább kevesellik, mert minél nagyobb a szám, annál többre mennek az egynek-egynek fogyasztásától megtakarítható munkarészletek, melyek összeze táplálja a munka nélkül élőket. Nem tagadni kellene tehát, hogy bekövetkezhet, a mit Malthus jószolt, hanem beismerni kellene, hogy az egy ősrégi állapot, mely az emberiséget bölcsője óta már több ízben meglátogatta. Az, hogy a baj orvosolható volt, hogy t. i. a határokat sikerült kiterjeszteni, ez nem bizonyítja sem azt, hogy a baj, mint ilyen nem éreztetett, sem pedig azt, hogy a jövőben is mindég kiterjeszthetők lesznek azon határok. Ellenkezőleg bizonyos az, hogy a hajlam meglévén szaporodni a végtelenbe, míg a lehetőség erre nincs meg — ha abnormis okok nem sza-

kítják félbe a fejlődést, a létszámnak fel kell nőnie odáig, melyen hogy túlszorodják, a táplálati viszonyok meg fogják gátolni, ha az emberiség önkezdeményből nem teszi azt. Addig pedig, míg ezen utóbbi bekövetkeznek, a létért való küzdelem folyni fog, és hatása addig, míg az emberiség különböző társadalmakra oszlik el, — ha a társadalmak mint egészek tartózkodnának is a versenytől (politikától, kereskedelmi és koloniális politikától, háborúktól) — az egyéni versenyeredmények sommázata által a különböző társadalmakra nézve mégis eltérő lesz: a gyengébb egyének kirotálása által kirotáltatnak idővel a társadalmak is, melyek aránylag több ilyen gyenge egyént foglalnak magukban, mint más társadalom.

Az elmondottak abban foglalhatók össze, hogy a verseny vagy létért való küzdelem ekként az emberi nem tökéletesedésének, haladásának, mind magasabb szellemi fejlődésének tényezője, mely fejlődés nem jöhetne létre, ha az alacsonyabb intelligenciáknak ugyanannyi kilátásuk volna fenmaradásra, mind a magasabbaknak. Az emberiség történetét ekként felismertük, mint egészen analóg folytatását az ember fejlődési történetének, vagyis a fajok keletkezésének a létért való küzdelemben. Ezen utóbbinak eredménye lett az embernek, a legintelligensebb lénynek keletkezése; az elébberőnek eredménye pedig egy mind intellegensebb emberiségnek létre hozatala, a kevésbé intelligens nemzetek kirotálása, a legintelligensebbeknek kiválasztása által.

A sajátság, melynek kiváló foka a létért való küzdelemben biztosítja a győzelmet, különböző viszonyok közt más-más; a kultúra világában, tehát most és a jövőben, az intelligentia fog az maradni; a múlt korszakaiban vitézség, edzett, kitartó természet, izomerő, testi ügyesség, gyors futás, éles látás, kiváltkép összetartási hajlam s mások, melyeket nem tudunk elképzelni, lehettek ilyenek; mindamellett akkor is, mikor saját nembelijeivel szemben egyéb sajátságok, az állatvilággal szemben már az intelligentia adta meg a felsőbbiséget s tette a föld urává. Még régebben, a fejlődési történet őskorszakaiban az értelem szerepe még csekélyebb s illetőleg arról szó sem lehetett a fajok küzdelmében, minthogy a mit e fogalom alatt értünk, nem létezett. Valamint tehát a fejlődési történetnek

csak későbbi szakaszaiban foglal az szerepet a fajküzdelmek eredményeire nézve, úgy az emberiség történetében a nemzetek közötti küzdelmekben is csak későbbi időben válik döntővé.

Miután ekként konstatáltuk, hogy a nemzetek közt élet-halál verseny foly, és hogy a részek ezen versenyének eredménye, az emberiségnek mint egésznek gyarapodása, magasabb fejlődése, jelenben azt akarjuk szemügyre venni, hogy e felfogás mint áll a két ellentétes nemzetgazdasági iskola tanaihoz és illetőleg, hogy ezek mint mutatják magukat azon igazságok világában, melyeket az élettan felfedezései reá derítettek a tudományok minden ágaira.

Midőn kiderült, hogy a magasabb, komplikált organizmusok keletkezése a létért való küzdelemnek eredménye, ezen óriási eredménye a verseny principiumának. vagyis azon principiumnak, mely szerént mindég az uralkodó viszonyokkal szemben alkalmasabb forma tartja fenn magát, míg a kevésbé alkalmas eltűnik — ezen principiumnak az élettanban bebizonyult végtelen hordereje hathatósan felköltötte irányában a figyelmet s a tudományok egyéb ágaiban is felismerték az ekként megnyitott szemek annak működését. Kétségtelen ugyan, hogy e részben a jövő még sokat visszatart, de mindamellét a mi eddig történt, is nagy jelentőségű, noha aránylag és főleg a kontinensen még csekély azoknak száma, kik, a természettudományok körén kívül ezen új szempontra felemelkedni képesek voltak. A régiebbek, kiknek fejlődése a leszármazási elmélet keletkezése előtti korszakba esik, kiknek irodalmi és tudományos individualitását azon elmélet már mint készet, a régibb formákban megszilárdulva találta, nem igen hajlandók fáradtságosán szerzett meggyőződésüket egy új világnézet által megingattatni. Olyan doktrínákban nevedekvén, melyek saját elegendőségüket a tapasztalt tünemények megvilágítására hátrározottan feltételeztették, nem találnak helyet egy nézet számára, mely annyit megmagyaráz, hogy felmerülése előtt hiányának mint tátongó hézagnak kellett volna éreztetnie. De mindamellét hogy a régi auctoritások idegenek maradnak, azon nézet megkezdte átalakító hatását a legkülönbözőbb tudományokra, illetőleg azon tudományok philosophiájára. És megkezdődött felismerése annak, hogy az principiuma minden

létnék és keletkezésnek. Mint a melyek legközelebb állanak az élettanhoz, az anthropologia és ethnographia, a praehistoricus archaeologia s az archaeologia általában, továbbá a kultúrtörténet érezték meg azon befolyást. Lubbock, Tylor, Waitz, Müller Fr., Ratzel Fr., Caspari, Hellwald és mások említhetők e téren, mint a kik nézetei és irodalmi működése azon tan befolyása alatt állanak, habár ezek épen tárgyaiknál fogva inkább a leszármazási theoria consequentiát fűzték többé kevésbé ügyesen tovább, mintsem hogy a princípiumnak adtak volna más kategóriákban alkalmazást, noha részben ezt is tették. Hasonlót mondhatni a philoposophiában Spencer H.-ról és Hartmannról, kik rendszerükben annak bő tért engedtek. A politikát illetőleg Bagehot kísérlete említhető, kinek irata ¹⁾, a mélységnek és komolyságnak igen érezhető hiánya mellett egy-két jó eszmét mégis tartalmaz (p. o. a rabszolgaság befolyásáról a kultúra menetére 72—74. lapokon.) Mint jelentékeny kísérlet e princípium alkalmazása által egy más tudománykörre világot deríteni, említhetők Schleicher Ágost nyelvtudományi iratai.

Sokkal nagyobb jelentőségű még ugyan e tekintetben Du Prel²⁾ fellépése, ki munkájában az égi testek és pályáik megalkulását, s illetőleg a csillagászati macrocosmos bámult rendjét mutatja ki, mint azon princípiumnak szükséges következményét.

A politikai gyakorlat és az ezt igazoló elmélet pedig megelőzte volt annak szerencsés alkalmazásában az élettant, habár a nélkül, hogy ezt tudományos érdemül lehetne bárki-nek is betudni, mert ezen alkalmazás nem öntudatos felismerés, hanem a körülmények nyomása által idéztetett elő, létrejött szükségesen ható tényezők útján. A konzervatív és a haladó elem egymás mellett való létezésének és egyensúlyozódásuknak nagy fontosságát a politikusok korán felismerték. Ez pedig felismerése annak, hogy az állami cselekvényeket s a társadalmi intézményeket illetőleg múlhatlanul szükséges a folytonos vitatás, olyan módon, hogy a fenálló daczolja megtámadásokkal,

¹⁾ W. Bagehot. *Physics and Politics*. London.

²⁾ Du Prel. *Der Kampf ums Dasein am Himmel*. Berlin, 1874.

a keletkező pedig legyőzve ellenszenvet és ellenállást, ekként az elvnek s az ezt megtestesítő intézménynek életképességétől feltételeztessék a siker. Erre nézve pedig szükséges, hogy azon elemek ellensúlyozzák egymást. Hogy hová jut a társadalom, melyben egyik vagy másik nagy túlsúlyban van, ezt a történet számos példával illusztrálja; a konzervatív elem elégtelen volta nem jelent mást, mint reformot reform után, forradalmat forradalom után, azon értelemben, hogy az előtte valóval szemben mindenik ellenreform és ellenforradalom, midőn a rossz a jót épen úgy elnyeli, mint a jó a rosztat, egyedül azon jognál fogva, hogy utána jött.

Szükséges-e mondani, hogy a másíknak, a haladó elemnek hiánya vagyis haladás hiánya a politikában, elválaszthatlan a kultúrai és gazdasági haladás megszüntétől vagy akadályozott menetétől? Hogy pedig a haladás hiánya mit jelent, ez iratban talán kelleténél többször ismételtetett. — De ha eszerint bizonyos hogy az újat felkarolni judicium nélkül épen oly rossz, mint a régít fentartani, csak azért, mert előtaláltuk mint meglevőt, nem helyesebb lenne ennek nyomán azt kívánni, hogy a társadalom egy szívvvel, egy lélekkel igyekezen megítélni, hogy mi jó és mi rossz a régiben mint az újban, — a helyett, hogy két pártra oszlását kívánnák, melyek egyike fentartani igyekszik az előtaláltban a még mindég haszonnal a kivetni valót is, míg a másik ép oly kevésbé különböztet átalakítási törekvéseiben? Nem beismerése ez annak, hogy a társadalmak nem képesek öntudatos gondolkodásra, nem igazságtalanul tagadtatik meg ezzel tőlük minden tapintat? E kérdésekre a válasz nem lehet más, mint hogy azon beismerés, tapasztalatokon alapuló önismeret. Társadalom, mely ekként egyértelműleg jár el, ugyanannyiszor hajlandó tévedni, mint egy párt, de sokkal gyakrabban teszi, minthogy ebben senki nem gátolja. Ha ellenben két ellentétes irányzat ellensúlyozza egymást, melyek küzdelmében a győzelem esetről esetre oszlik meg, úgy a lehetőség, talán a valószínűség meg van, hogy a győzelmet, különösen a véglegest, az ügy jóvolta döntse el, mert az egyenlőn megosztolt és egyik és másik zászlót vakon követő tömeg mellett elfogulatlan, értelmes embereknek egy csekély minoritása is sokat fog nyomni a latban a szerént,

hogy merre hajlik; és mert továbbá a vitatásban az eszmék gyengéi kíméletlenül felfedtetvén, másrészt az egyszer elejtettek újra felélesztése is meg lévén engedve, s ekként az ítéletnek héz feladata a társadalomra nézve meg lévén könnyítve, feltehető hogy általában gyakrabban fognak életrevaló reformok áthatni, mint tévesek, és egészben sikeresebben fognak még életképes institutók daczolni az idő fogával, mint valóban elavultak.

Mindebben én látni vélem *az eszméknek küzdelmét a létért, mely küzdelemben természetes kiválasztási processus útján az életre valók fentartják magukat, a tévesek és feleslegesek pedig elimináltak.* Nem csupán a politikai fejlődést, a hol ez egészséges, de az egész szellemi fejlődést vélem úgy tekinthetni, mint az eszmékben véghez menő természetes kiválasztási processust.

A nemzetgazdaságtan, úgy mint Smith Ádám alapította meg azt, a verseny tökéletesítő hatásának felismerésében, lehet mondani, megelőzött minden mást. Midőn a szabad verseny, mint a közgazdasági gyarapodás princípiuma állíttatott fel, ezzel a létért való küzdelem lényege és jelentősége, mint a közgazdaságtanra alkalmazott tantétel már formulázva lett. A verseny minden korlátolásában Smith A. és követői helyes tapintattal ismerték fel korlátolását azon természetes választásnak, a melynek folytán az alkalmasabb fenmarad és tovább fejlődik, míg a kevésbbé alkalmas elejtetik. És ebben túlbecsülhetlen tudományos érdem van.

Proklamálva a szabad versenyt mint a haladás legfőbb rugóját, hatalmas argumentációval reá utalt a kaszt- és czéhrendszerre, a kiváltságokra és monopóliumokra, a kiviteli jutalmakra, a védvámokra, a szubvencionált és az államok által veszteséggel üzőtt iparra, mint a gazdagságok termelésének mindmegannyi akadályára. Ki vonná kétségbe, hogy mind ebben igaza volt?

Mikor a munkafelosztás érvényesítése által a nagy-ipar olcsóbban lévén képes valamely cikket termelni, az egész fogyasztási szükségét fedezni fogja, minthogy az elérhető árak többé nem fizetik ki a kis-iparos költségeit és élelmét, kétségtelen hogy ennek következtében az általános gazdagodás inkább előmozdítatik, mint ha kiváltságok vagy segélyezés

által a kis ipar tovább működése azon ágba lehetővé tétetnék. Az emberiség egy czélszerűbb módszernek alkalmazása által egy kevésbé czélszerűvel szemben valódi gyarapodást tapasztal itt.

Ugyanez áll akkor is, ha egy gép felállításával, mely két gépészt foglalkoztat, feleslegessé válik tíz kézműves.

Vagy ha egy kevésbé munkaképes iparos naponta csak öt darabot lévén képes valamely cikkből előállítani, szerzeményéből épen megélni képes és most megtelepedik mellette egy ügyesebb vagy szorgalmasabb, ki kétszerannyit lévén képes produkálni fele áron adhatja készítményeit, nem bizonyos-e, hogy ez a közjólét szempontjából sokkal előnyösebb, mint ha az utóbbinak megtiltatnák ott megtelepedni, vagy mint ha arra kényszerítenék, hogy szintén csak öt darabot termeljen naponta s így a vásárt el ne rontsa gyengébb versenytársa részére?

Ha egy országban bizonyos, addig virágzó iparágak abban hagyatnak, mert többé nem táplálják a munkást, mióta a kereskedelmi összeköttetés megnyílt egy más országgal, mely ugyanazon cikkeket olcsóbban képes előállítani, ¹⁾ úgy bizonyosan nagyobb értéket fog képviselni azon ország nyeresége, melynek ipara a piacot magának megszerezte, mint amannak vesztesége, melynek ipara ezáltal elenyész, minthogy ennek veszteségéből levonandó a mit nyer fogyasztó közönsége az által, hogy a cikkeket most olcsóbban veszi. Az általános eredmény tehát gyarapodás.

A közgazdaságtan kétségtelenné tette, nézetem szerint, hogy azon esetekben, mikor valamely ország önkifejlődés által eljutott a vagyonosságnak és kultúrájának egy bizonyos fokára, azontúl pedig megállapodott, s haladását nem folytatta, noha semmi változás a befolyó tényezőkben nem tapasztaltatott, ez többnyire oly intézményekre vezethető vissza, melyek nem engedtek kellő versenyt létre jönni lakosai között.

Azonban ha be kell ismerni a roppant érdemet, mely a szabad verseny horderejének felfedezésében foglaltatik, bizonyos másrészt, hogy a Smith-féle közgazdaságtan nem vonta

¹⁾ Gondoljunk p. o. a kelet szövő iparára, az európaival, különösen az angolokkal szemben.

meg mindenben és helyesen e tan konzekvenciáit, hanem ellenkezőleg nagy önámítással fedte el a képnek setét oldalát, tagadva hogy a versenyben vesztes fél is létezhet, érdekegyenlőséget, harmóniát hirdelve, hol a gyengébbnek sorsa elmerülés. Ha csak azt tartja az ember szem előtt hogy az emberiség mint egész, mi módon gyarapodhatik gazdaságilag legbiztosabban és leggyorsabban, akkor a szabad kereskedelmi iskola tanításait helyeseknek kell elismerni. Szabad konkurrenzia egyének közt, szabad konkurrenzia nemzetek közt kétségtelenül oda fognak vezetni, hogy az emberiség birtokában nagyobb javak halmozódjanak fel, mint különben. A ki ezen eredményben minden kívánságát betöltve látja, az jól teszi, ha hű marad e tanhoz. Ellenben ha egy nemzet magát magához közelebb állónak érezi másoknál, azon általános eredménnyel nem fog beelégedni és legalább is annyit fog kívánni, hogy a gyarapodásban másokkal egyenlően osztozzon. És itt a Smith-féle közgazdaságtan csalódásba ejti, mert az érdekközösség, melyet az hirdet, nem létezik s általános közgazdasági gyarapodás mellett nemzetek mennek tönkre s a gazdasági tönk folytán el is enyésznek. Ez az, mit List Frigyes felismert, mint azon rendszer hibáját; ez az, mire saját elveit állapította, felismerve a küzdelmet a versenyben, melyben Smith Ádám követői csak harmóniát láttak. Smith Ádám felfedte fényoldalát a világgazdasági iránynak; List reautalt árnyoldalára. Amaz a szabad verseny eredményéül felismerte a tökélyesbülést, de nem adott magának számot arról, hogy e versenyszabadság, midőn az osztatlan sikert a nagyobb szorgalomnak, nagyobb életrealóságnak és nagyobb értelmességnek biztosítja, a gyengébb pályatárs számára megnehezíti az életfeltételeket. List világosan felismerte a küzdelmet nemzet és nemzet közt s ezért követelte minden erők megfeszítését a végből, hogy a nemzet az első sorba jusson, holott Smith Á. — feltételezzük, hogy *bona fide* — munkafelosztást ajánlott a nemzeteknek; vagyis elosztását a szerepeknek a *status quo* állandósításával, akként hogy az egyszer megkezdett irányokban magát tökélyesíteni igyekezzék minden nemzet, de új irányokat ne kezdjen; hogy az egyszer már gyakorolt mívességekben mind nagyobb gyakorlatnak megszerzése által boldogulni, de

más képességeket elsajátítani ne törekedjék, minthogy az erre szükségelt erőfeszítés útján a régiekben nagyobb eredményeket érne el.

Hogy ezen elosztása a szerepeknek, miért eltűrhetlen, miért nem fér össze a nemzetiségi érzülettel, a helyes nemzeti politikával, igyekeztünk kimutatni, midőn List szempontját magunkévá téve, azt saját érvelésünkkel kapcsoltuk egybe, mely részint Magyarország jelenlegi helyzetéből merített észleleteknek, részben pedig a természettudományok felfedezései által az emberiség történetére vetett új világnak eredménye.

Azon érdemnél, mely Smith Ádámot illeti, a versenynek mint a tökéletesedés princípiumának felismeréseért, nem csekélyebbet szerzett List Frigyes, midőn a verseny nemzetközi részének következményeit felfedte, kimondta hogy csupán a magasabb gazdasági és kultúrfokok következetes elfoglalása biztosítja a nemzetek létét, kimutatva világosan az óriási tévedést az orthodox nemzetgazdasági iskola tanában, mely a versenyben csak nyertes feleket látott.

Listnek a kereskedelmi politika tekintetében támasztott követelései azon igazságnak felismerésén alapulnak, hogy: bár az egyének versenye egy nemzet kebelében erősíti a nemzetet és előbbre viszi, de magában még nem biztosítja más nemzetek versenye ellen, ha e részben helyzete kedvezőtlen; a mely esetben a létfentartási hajlam által parancsolt kötelessége a nemzetnek, hogy *mint ilyen*, azaz collectív cselekvéssel is megtegye, a mit okszerűn tenni lehet, a vagyoni és művelődési gyarapodás előmozdítására.

Egy más szempontból is mint a nemzetiből, meg lett támadva a »laissez faire« elvnek iskolája, és mondhatni hogy ezzel szemben az kevésbé uralkodó majoritást képez, mint List követőivel szemben. A szocialisztikus tanok a komolyabb irodalomban is tetemes tért foglalnak, a mellett a társadalom némely osztályai szintén kizárólagos uralmuk alatt állanak s a mi terjedtségüket legerősebben bizonyítja, a társadalom minden osztályait élénken foglalkoztatják azon kérdések, melyek nevüket is ez után, a társadalom után viselik. A szocialisztikus és kommunisztikus irány a szabad versenynek konzequenciái

ellen lázadt fel és szintén a létért való küzdelemnek árnyoldala-
 lait tárta fel és pedig az egyén szempontjából. Orvosolni a ba-
 jokat és szenvedéseket, melyek a létért való küzdelemből a
 haladás és gyarapodás ezen legfőbb faktorából eredve az
 egyének nagy többségét bölcsőtől koporsóig kísérik, orvosolni
 azon küzdelemnek megszüntetése által, ez célja azon törekvé-
 seknek. És kétségtelenül igazolt a szocialisták álláspontja,
 midőn czáfolják a »laissez faire« iskola legfanatikusabb szóvi-
 vőinek azon tanát, a szabadversenynek általánosan boldogító
 hatásáról, mely szerint minden bajok csupán a szabadságnak
 elégtelen fokából erednének, s a versenynek ha csak nem kor-
 látozzák, természete az volna, hogy mindegyik fél nyertes
 lenne. Ha a gazdasági és mivelődési történetnek helyesen
 értelmezett tanúsága szerint a verseny, vagy nevezzük itt álta-
 lánosabb nevén, a létért való küzdelem volt múltban és je-
 lenben főtényezője a haladásnak és fejlődésnek, következéské-
 az összeségében vett emberiség gyarapodásának, de viszont
 alig van eset, melyben ugyanazon viszonyok, melyek az össze-
 séget előbbre viszik, az egyesek igen nagy számának ártal-
 mára, felette érzékeny kárára ne lettek volna ¹⁾. És itt hiába

¹⁾ Álljanak itt, bizonyosságul annak, hogy nézetem nem elszigetelt,
 következő szavak egy munkából (Félix. Die Aibeiter und die Gesell-
 schaft) melynek adatait a külföldi munkabérek közlésénél többször
 idéztük: »A fejlődési történet megismertet a létért való küzdelem erede-
 tével, melylyel az életben minduntalan találkozunk. Már a gyerekre
 reá kényszerítettik az. Az iskolás fiú, ki osztályában elsőnek kíván elis-
 mertetni — s ez minden jó tanulónak nagyravágyása — ezt csak társai
 rovására érheti el. S ez így tart az életben. Minden jó hivatalra, noha
 csak egy nyerheti el, százan és ezereken pályáznak. Egy kiváló tulajdonok-
 kal bíró leánynak többnyire számos kérője akad, kik ellenszenv-
 vel nézik egymást s kik közül csak egynek vágya teljesülhet. Akár-
 hová nézzünk, mindenütt a küzdelmet látjuk, majd ez, majd amaz alak-
 ban. De bármily sokaknak vesztét okozza is, mégis szükséges az emberi
 haladásra. A Darwin-féle tan alaptörvénye: hogy a létért való küzdelem
 az egyedüli út a szervezet tökélyesítésére, minden tekintetben igazolja
 magát. Mi lenne az emberiség ezen küzdelem nélkül? A felfedezésekre
 és feltalálásokra, valamint általában az emberi erők magasabb kifejlesz-
 tésére szolgáló hajlam, azon küzdelem szüksége nélkül nem léteznék.«
 Egy más helyen ugyanazon szerző Virchow szavait idézi: »minden kul-
 túra holttestek felett halad el.«

akarná a Manchester-iskola az ellenkezőt demonstrálni. A szabad verseny ezer és ezer esetben nem hasonlítható helyesen egyébhez, mint a keményebbnek összekoczdásához a porhanyóbbal; s hogy ekkor emez törik el, és amaz marad fen, ennek általános szempontból csak örülni lehet, a mi azonban nem involválja, hogy az összetöretés kellemes legyen. A legközönségesebb példa, mikor két iparos, két kereskedő, ügyvéd, orvos, gyógyszerész vagy vendéglős közül az életrevalóbb magához hódít minden feleket, és a másik foglalkozástalanná lesz. Ez helyén van így s a mit az összeség ez által nyer, az sokkal több, mint a mit azon kevésbé életrevaló versenytárs vészit; csak hogy ez nem czáfolja meg miszerint ez, ki szerencsés ember lett volna, ha véletlenül magánál ügyesebbel nem találkozik, ekként talán földönfutó, koldus legyen, legjobb esetben pedig más, kevésbé jövedelmező és kevesebb tehetséget kívánó keresethez folyamodni kényszerüljön, melyre nem készült, mely nevelődésével, kívánalmaival nem egyez s melyben örökké számkivetettnak érzi magát. Vagy mikor a gyáros gépeivel, kisebb tüzelőanyag-fogyasztásával, s a nagyban keresztül vitt munkafelosztás által elrontja a kézműves keresetét; igaz, hogy most ez utóbbi, ugy mint minden más ember, ha kovács vagy lakatos vasárukat, ha takács szöveteket, ha bodnár hordókat olcsóbban fog vehetni, mint a mi áron azokat előállítani képes volt; s a mellett senki sem gátolja, hogy más mesterséget kezdjen vagy telt zsákokat hordjon; mindamellet ő reá magára nézve az elért olcsóbb termelés gyümölcsei alig ha valaha élvezhetők lesznek; ellenben gyermekei, kik más munkára növekedtek, a mennyiben az olcsóbb termelés által nem vesztek, már ugyanannyit nyernek általa, mint minden más ember; természetes azonban, hogy hasonló sors érheti őket is bármely keresetágban is. Nemcsak hol egyén egyénnel szemben. hanem ott, hol a termelő vidék termelő vidékkel, metódus metódussal szemben vívja ki a nagyobb célzlsruőség diadalát, ott is veszítenek egyének a nyertes összeség mellett. Korlátolt azon társadalmak és körülmények száma, a hol állna, amit hívó lelkek mondani szoktak: hogy a világ elég nagy mindnyájunk számára, s hogy akad helye mindenkinek; s a hol ez mégis áll, ott pangást, veszteglést, romlást jelent, valamint

hogy a haladás ott legnagyobb, hol az erős mellett a gyengének számára legkevesebb hely akad.

A szabad versenynek árnyoldala, a melyre a szocialisták reá utalnak, valódi árnyoldal tehát és pedig igen setét. Ha azonban kétségbe vonják annak tökélyesbítő hatását, ha az emberiségnek jelen fejlődési foka mellett helyettesíthetőnek hiszik azt egy mesterséges társadalmi szervezet által, a tévedés az ő részükön van. Ha minden egyéb akadályt, a szolidaritási érzet kellő fokának hiányát is — legyőzhetőnek képzelünk, azon körülmény hogy az emberiség különböző társadalmakra oszlik el, melyekben nemzeti érzület él, s hogy ezen társadalmak egymással küzdenek a térért — lehetlenné teszi hogy ezek valamelyikén belől az alkalmasabb egyéneknek, eszméknek és intézményeknek a gyakorlat általi kiválasztása állandón megszüntethető legyen; mert társadalom mely első tenné meg a kísérletet azon edző processus nélkülözésére, csakhamar túlszárnyaltatnék s a nemzetközi versenyben áldozatul esnék, eltemetve magával a rendszert.

Azonban e kérdések behatóbb fejtegetése messze elvezetne tárgyunktól; e helyen csak azt akarjuk megállapítani, hogy valamint List Frigyes, úgy a kommunisták is valódi csalódásait fedték fel a közgazdasági iskolának; amaz midőn a verseny eredményeit nemzeti szempontból megvilágosítá s a nemzeteket öntudatos cselekvésre intette; a kommunisták az egyéni szenvedéseket mérlegelve, melyeket a haladás princípiuma követel, eltörölni, mással helyettesíteni akarják ezt. Bármit tartson is az ember az ezen két oldalról tett javaslatok iránt, annyi bizonyos, hogy az orthodox közgazdaságtan integritásában azon nézetek ellenében tovább fen nem tartható. Nem lesz az többé tekinthető azon tudománynak, mely az emberiséget megtanítja, hogy miként boldogulhat összeségében, úgy hogy e mellett a létező nemzetek is lehetőleg egyformán és épségben megmaradjanak és gyarapodjanak, mint Say és Sismondi állítják; valamint nem azon rendszernek, mely az összeségnek érdekeibe azonosítólag beolvasztja minden egyesét, mint Bastiat és Prince-Smith prédikálják. Mert a Smith-féle gazdaságtan elvei alapján ugyan kétségtelenül gyarapodni és haladni fog az emberi-

ség; de akként, hogy a gazdaságilag fejlettebb nemzetek az alantabb állók rovására terjeszkednek és ezek mindinkább összeapadnak. Ezt nem is fogja meggátolni semmiféle elmélet sem gyakorlat és a Smith-féle közgazdaságtan ennyiben helyes kifejezése a tényleges állásnak és a haladás principiumának. Hibája abban áll, hogy: először nem annak adja magát a mi, midőn ez alapon az emberiséget nem csupán összességében, de minden egyes törzsében állandó jólétre vezetni ígéri; másodszor tendenciája az egyszer meglevő előnyt állandósítani azok kezében, kik bírják s az alább állókat örökké alant tartani, ezen állapotot, mint ezekre nézve legkedvezőbbet tüntetvén fel, míg a világtörténet azt bizonyítja, hogy lehetnek elsőkké, kik utolsók voltak; de persze nem akként, ha utolsóságukban megnyugosznak, mint Smith A. ajánlja és ha haladásukért az individuális erőfeszítésen kívül semmit nem tesznek, azaz nem a »laissez faire« principium alapján.

Hogy miként lesz a szabad verseny tényezőjévé a gyarapodásnak, ezt a szabadkereskedelmi iskola világosan kimutatta; hogy részünkről azt a természetes választással azonosítjuk, ez nem kíván azok után, miket eddig elmondunk, bővebb fejtegetést. A szabad verseny egyrészt létre hozza a létért való küzdelmet a termelési módszerek, a gazdaságra befolyó institutiók közt s ekként egyfelől az eszmék közt eszközöl természetes választást, kiküszöbölve a kevésbé alkalmas eszméket és módszereket, melyekkel gyakran elbuknak vívóik és követőik vagy gyakorlóik is, mert p. o. a kedvezőbb módszereket elegendő alkalmazkodási képesség hiánya miatt felvenni nem képesek, vagy azért, hogy tőkájük visszavonhatlanul van elhelyezve azon termelési eszközökben, melyek most jobbakkal váltatnak fel. Ez pedig ered abból, hogy ott veszünk, hol a legjobbat a legolcsóbban kapjuk. Ezenkívül, mint kifejtettük, egyén és egyén, társadalom és társadalom közt is okoz természetes választást a verseny.

Ezzel visszaérkeztünk azon pontra, hol alkalom nyílik még egyszer röviden jelezni, a mennyiben az eddigiekből ki nem tűnt volna, hogy ezen felfogásában a világ folyásának, vagyis a természetes választás és tőkélyesbülés rendszerének

keretében, miként foglal helyet a protekció elve. A nemzet ipar védelme és illetőleg a gazdasági kultúra fejlesztése a külföldi túlerős versenynek részben való kizárása által, hatásában elszigetelő a nemzetre nézve, mely alkalmazza; mérsékelve a verseny élességét, mérsékelve a követelményeket, melyek fejlődési képességéhez idő tekintetében intézettek, lehetővé teszi az alkalmazkodást azon viszonyokhoz, melyeket előhaladtabb nemzetek haladása teremtett. Láttuk, hogy a világforgalom, midőn érintkezésbe hozza a népeket egymással, ezáltal oda hat, hogy beállhat az életnedvek abszorbeálása egyik nemzettest előnyére s a másik hátrányára; láttuk, hogy a nemzetközi kereskedelem a nemzetekben létező terjeszkedési hajlammal egyik leghathatósabb eszköze; láttuk, hogy a gyengébb fajok kimúlása akkor kezdődik, mikor erősebbekkel érintkeznek, míg ellenben, ha lehetséges volna, hogy teljes elszigeteltségben maradjanak, tovább élhetnének; meggyőződésünk továbbá, hogy azok, melyeket gyengébb fajoknak nevezünk, az elmaradt nemzetek, nem kultúráképtelenek, hanem csupán az emberiség életében csekély jelentőségű időszakokkal vannak elmaradva és hogy azoknak legalább egy részénél, ha több idő lett volna reá engedve, a kultúra ugyanazon stádiumokkal fejlett volna ki mint az előhaladtabb nemzeteknél. Az elszigetelés tehát addig a míg fenttartható, megóvja a nemzetek életét; hogy azután, mikor többé fen nem tartható az, mi lesz a nemzet sorsa, ez attól függ, hogy elszigeteltségének idejét miként használta fel. A védelmi rendszer, helyesen alkalmazva, gazdaságilag izoláló, míg a szellemi érintkezést, a külföld fejlesztő befolyását illetlenül hagyja, és így lehetővé teszi a mások által elért szellemi vívmányok elkölcsönzése által megrövidíteni a fejlődési processust, s ekként utolérni az előhaladottabbakat; míg azon elszigetelés hiányában az idő erre hiányoznék. Zárjel közt és csak félreértés elkerülése végett megjegyzendő, hogy ezen neme az elszigetelésnek, a gazdasági fejlődésnek csak egy már elért bizonyos foka mellett ígér sikert¹⁾. Hogy a védelmi rendszer

¹⁾ Ez azon fok, melyet List körülírt, melyre Mill céloz, midőn fiatal nemzetek által alkalmazhatóknak mondja a védvámokat, és a melynek helyes eltalálásában Schäffle kételkedik.

mindörökké fen nem tartható, ez foly annak ekként körvonalozott rendeltetéséből; ha feladatának megfelelt, fentartása szükségtelen, ha egy bizonyos időpontig annak meg nem felelt s gazdasági haladás a védett területen nem észlelhető, pénzügyi vámként ugyan folytatható, de hatása annál kevésbé remélhető, minél inkább növekszik a különbség azon veszteglő s a többi haladó népek közt; mert azon fejlődési fok, melyen eredményt várhatni tőle, nem egy konstans pont, hanem azon társadalmak fejlettségéhez viszonyul, melyek ellen a védelem kívántatik, melyeket elérni kellene. Ezek szerént alkalmazása egy határidő kitűzésére hasonlít, melynek leteltéig a nemzetnek vagy utána kell pótolnia, mit elmulasztott, vagy lemondania minden reményről. A nem alkalmazással pedig ezen határidőt is megtagadja magától.

A védelmi rendszer tehát úgy tekintendő, mint egyike a fegyvereknek — azonban tisztán defensív fegyvernek — melyeket a népek a létért való küzdelemben használhatnak, mint egy eszköz, mely változó létviszonyok közt, enyhítve azok befolyását, több időt szerez az alkalmazkodási processus véghezmenetére. Ezzel eshetőleg az általános haladást lassítja, mi azonban használatától nem fog visszatartóztatni egy nemzetet, mely elébb magát s csak azután az emberiséget s ennek eszményi céljait tekinti.

A nemzetiséget, tehát egy igen élénk érzületet, mely épen mivel érzület, az indokolást nélkülözheti s ezért eldisputálhatlan, a Smith-féle közgazdaságtan ignorálta s ha ezen, a jelen világban igazolhatlan kosmopolitismus képezi főhibáját, viszont tanainak helyessége kifogástalan, mihelyt gondolatban elimináljuk azon elemet, mely nem engedi az emberiséget egységül tekinteni. Ha képzeljük, hogy az emberiség csak egy nemzetet képezne (a mire irányul nézetünk szerint a természetes választás), úgy az, mit a nagyban való munkafelosztás rossz hatásáról mondtunk ez irat egyik fejezetében, elesik. Mihelyt az egész úgy lesz tekintendő mint egységes organismus, úgy feloszorhat egyes orgánumokra a nélkül, hogy ezzel magának ártana, vagy ezen orgánumok maguknak ártanak, oly kevésbé, mint midőn most egy nemzet kebelében törté-

nik ugyanaz. Most a nemzetközi munkaelosztás két szempontból veszélyes; mert a nemzetek közt verseny foly a fenmaradásért és terjeszkedésért és mert közöttük, melyek egységes organismust nem képeznek, közös anyagcsere, vagyon tekintében nem létezik. Hogyha már most az általános munkafelosztás csak nemzeti szempontból veszedelmes, ezen szempontnak eliminálása után a szabad verseny princípiuma, mint a létért való küzdelemnek a gazdasági világban való megjelenési formája ellen mégis fenmarad az ethikai szempont, melyet a kommunisztikus és szocialistikus irány foglal el, mely a küzdelemben a szenvedést emeli ki, — és melynek alaposságát elismertük, midőn a magasztalt harmóniában csak a törekenyebbnek zúztatását a szilárdabb által tudtuk látni. Ha ezt egyrészt a haladás principiumának tartjuk, ha másrészt meggyőződésünk, hogy a haladás feláldozása mellett is minden törekvés egy oly rendszer teremtésére, mely a lét küzdelmeiből eredő szenvedést számúzza, a jelen fejlődési fokon okvetlenül meghíúsulna, — mindez nem zárja ki, hogy az érzetnek, mely ezen irányt sugalmazza, erkölcsi jogosultságát is épen úgy, mint a nemzeti önszeretetét elismertük, szintén elismerjük. Az élő lények láncolatában az ember, és pedig csak a későbbi,- a civilizáció embere az első, ki a **könyörület érzetét** ismeri, ki megindul tőle idegen lények szenvedésén, és ki, midőn betekinteni képes a természet műhelyébe, nem csupán bámulatot, de borzadályt is tapasztal az életnek sokasága felett, mely születik, hogy mást tápláljon vagy táp hiányában elpusztuljon. Ezen megszülemlése a természetben egy addig nem létezett hajlammak, mely már tetekben is nyilvánulva, befoly habár eddig csak parányi mértékben az alakulás menetére, jóslati jelentőséggel bír s talán úgy tekintendő, mint ígérete egy más rendnek, mely többé nem fog ellenkezni ezen új principiumával a természetnek; mert ez intenzivításában és az eseményekre gyakorolt befolyásában kell hogy növekedjék a szerint, hogy mint fejlődik tovább az eddigi irányban bölcsője, az emberi lelkület.

¹⁾ A társadalmi és egyéni szervezeteknek parallelizmusára, az alacsonyabb úgy mint a magasabb fejlődési fokon reautalt *Spencer*

Ha egykor az emberiség egy társadalmat képezend, josultabban mint most lesz az tekinthető egy organismusnak ¹⁾). És erre — hogy egy társadalmat képezzen — vezet a nemzetekben levő terjeszkedési hajlam, mely a verseny természeténél fogva, a legtökéletesebbiknek fogja megszerezni a végleges győzedelmet, — a jövőnek egyöntetű emberiségét ekként az előtalálható legtökéletesebb anyagból formálva meg.

Ezen áthikailag kielégítő végeredménye a dolgok ilyen folyásának, képezze vigaszát annak, ki szívében fájlalja mindazt, mit e világban szomorút tapasztal; a ki elszomorodik a virágok hervadása, az állatok és emberek szenvedései, dicső nemzetek, nemes népfajok letűnése felett. Mindez a létért való küzdelemben történik; mind ennek neve kiválasztás, ennek eredménye a fejlődés.

Valamint alacsonyabb növénynek elborítják a természetlen sziklát, melyen egyedül ők tenyészhetnek, s évről évre megújuló nemzedékeiknek elporladó maradványaiból képződik a humuszréteg, melyben majdan meggyökerez a magas sudár, ekként egymásután letűnő társadalmak és kultúrák öröksége készíti elő a talajt, melyen majdan megél egy felsőbb társadalmi szervezet, egy emberiség, mely szolidaritásában egy lelket alkotva, mint kifolyása és egyszersmind ura a természet erőinek, képviselendi a mindenség öntudatát. Méltó tárgya, arra nézve ki ilyen jövőben hisz, egy pozitivista kultusznak, legalább megfoghatóvá téve annak eszméjét, inkább mint a múltnak s jelennek emberisége, és igazolva ha nem ünnepeket és szertartásokat, melyeknek céljuk nem lehet ¹⁾), de egy

Herbert »Study of Sociology« című munkájában (kivált a III-ik fejezetben). Az ott megpendített analógiákat, bár egészen önállón, tovább kifejthette *Lilienfeld P.* sok szellemmel írt munkájában: »Die menschliche Gesellschaft als realer Organismus,« melyben a társadalmi tudomány alapjánul a társadalomnak élettanát vétetni kívánja. Legújabban pedig *Schäffle* (*Bau und Leben des socialen Körpers*) a legszélesebb alapokon fejtegeti az egyéni s a társadalmi életfunkciók azonosságát.

¹⁾ Egy újabban megjelent munkából tanultam meg, hogy Comte-nak léteznek Franciaországban olyan követői, kik ide vágó eszméinek testesítésén működnek. E munka czime: »Les grands types de l'humanité. Cours d'enseignement positiviste.« Par P. Laffitte. Paris 1875.

belső várakozásteljes áhítatot, mely annak eszméjénél keresetlenül borul a kedélyre.

Mennyi árny, mennyi fény: Az élő lények megszámlálhatlan milliárdjainak érdemletlen kinszenvedése mint ok, és a végtelen észnek, végtelen erőnek és végtelen jóságnak kifejlődése az emberiség szellemében, mint okozat!

TARTALOM.

	Lap
I.	
Elfogyott és fogyó népekről. — A letűnésnek s süllyedésnek okai	3
II.	
A verseny hatása és jelentősége a nemzetek s az emberiség életében	49
III.	
Magyarország jelen helyzetének eredetéről. Haladási igények és vagyoni állapotok	74
IV.	
A közgazdasági fejlődés és a nemzetközi munkaelosztás ellentélei. Vélemények és érvelések	107
V.	
Tényleges viszonyok. A védszer alkalmazásának módja. — Erőszaporítás	164
VI.	
Általános nézpon. — Befézés	212